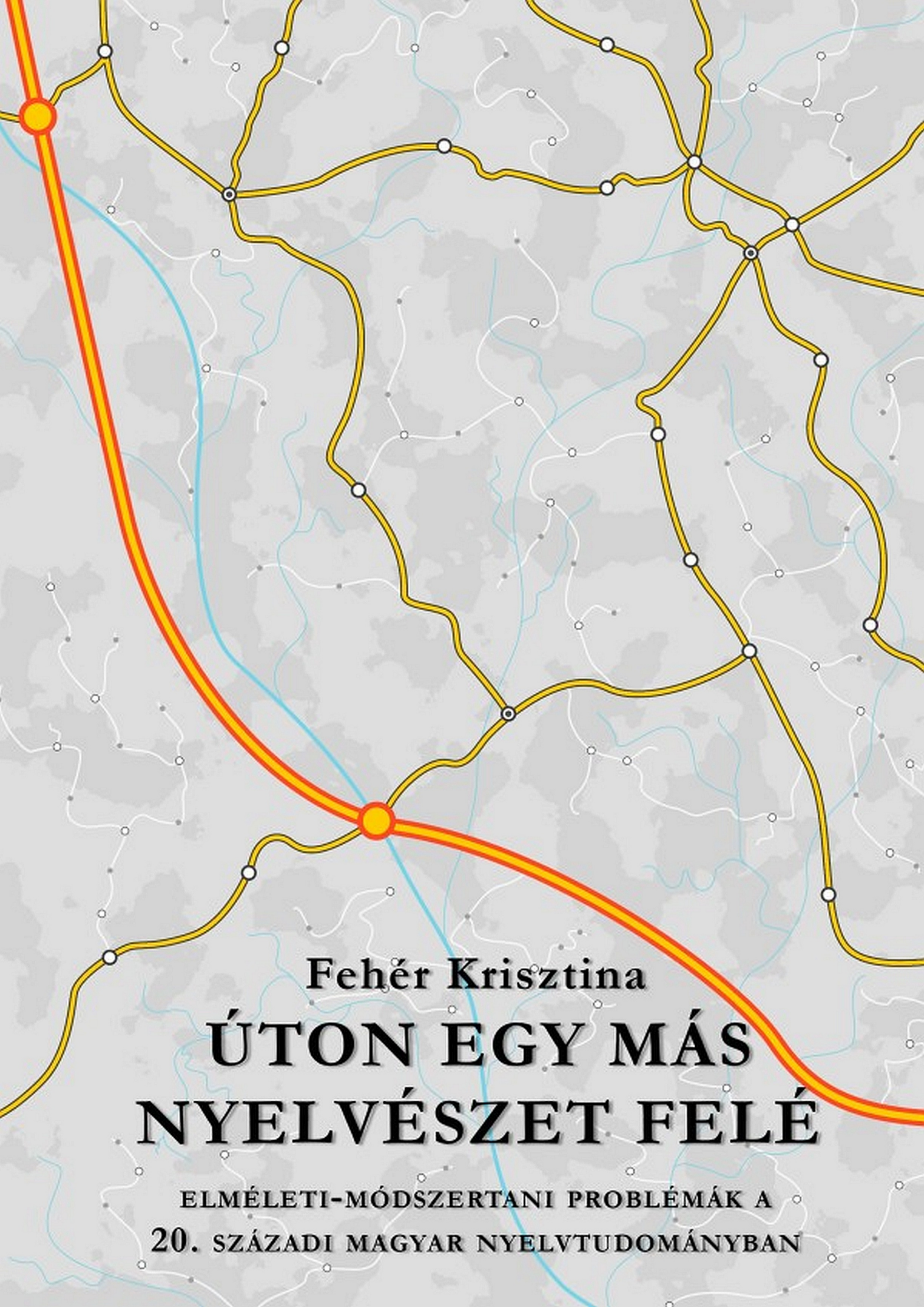

Fehér Krisztina

ÚTON EGY MÁS NYELVÉSZET FELÉ

ELMÉLETI-MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK A 20. SZÁZADI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYBAN

Fehér Krisztina

ÚTON EGY MÁS NYELVÉSZET FELÉ
ELMÉLETI-MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK A 20. SZÁZADI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYBAN

Bevezetés a társas-kognitív nyelvészetbe 1.

Fehér Krisztina

Úton egy más nyelvészet felé

Elméleti-módszertani problémák a 20. századi magyar nyelvtudományban

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

Lektorálta: *Békés Vera* és *Szilágyi N. Sándor*

Borítóterv: *Mány János*

© *Fehér Krisztina,* 2016
© *Debreceni Egyetemi Kiadó,* beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016

ISBN 978-963-318-613-8

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Készült a Kapitális Nyomdaipari Kft. nyomdájában 2016-ban

„gondolataim hamarosan megbénulnak, valahányszor megkísérlem, hogy természetes hajlamuk ellenére egyetlen irányba kényszerítsem őket. – És ez persze magával a vizsgálódás természetével függött össze. Merthogy ez arra kényszerít bennünket, hogy egy széles gondolati vidéket minden irányban, keresztül-kasul bejárjunk. […] Ugyanazon vagy csaknem ugyanazon pontokat érintettem mindig más és más irányból, és mindig új képeket vázoltam fel. Csomó közülük elrajzolt vagy jellegtelen lett, magán hordva egy gyenge rajzoló minden fogyatékosságát. És ha ezeket az ember már kirostálta, akkor még mindig maradt néhány tűrhető rajz, amelyet ekkor úgy kellett rendezni, gyakorta körülnyirbálni, hogy a szemlélő számára a táj képét adják. – Ez a könyv tehát valójában csupáncsak egy album."

(Wittgenstein)

Tartalom

Előszó 9

1. Bevezetés 13
1.1. A nyelvészeti hagyomány 14
1.2. Az esettanulmányok és nyelvmodellezési tanulságaik 15

2. Szófogalmak a 20. századi magyar nyelvészetben 23
2.1. A képzet és viszony újgrammatikus problémája 23
2.1.1. Az újgrammatikus szófelfogás negatív kritikája 24
2.1.2. Az újgrammatikus szófelfogás pozitív kritikája 25
2.2. A saussure-iánus strukturalizmus szófogalmai 25
2.2.1. A grammatikák bizonytalanságai 26
2.2.2. A szó dichotomikus felfogásának problémái 27
2.2.3. A szó mint langue-jelenség? 28
2.3. A (poszt)generatív irányzatok deszkriptív szófogalmai 30
2.3.1. A négyosztatú szókoncepció kérdőjelei 30
2.3.2. A szó mint szabad forma? 35
2.3.3. Az összetett szó és a lexikológiai egységek 36
2.3.4. Az összetett szó morfoszintaktikai leírásának problémái 37
2.3.5. Szótáron kívüli elemek? 39
2.4. A klasszikus szóértelmezések problémáinak gyökerei 42
2.4.1. Abszolutista vagy relativista szófelfogás? 42
2.4.2. A beszélő nélküli nyelv problémája 43
2.4.3. A szó langue szintű értelmezésének nehézségei 43
2.4.4. Beszélőfüggetlen mentális szótár? 45
2.4.5. A szójelentés újgrammatikus paradoxonja 47
2.4.6. Konceptuális tanulságok 48

3. A kétarcú újgrammatizmus és a nyelv filogenezise 49
3.1. A 20. század eleji magyar újgrammatizmus 50
3.2. Szemléleti kétféleség – Gombocz munkáinak tükrében 50
3.3. Anyanyelv és közösség 51
3.3.1. Ortológia és neológiák 52
3.3.2. Nyelvművelés vagy nyelvmívelés? 58
3.4. Nyelvrokonság, nyelvérintkezés, nyelveredet 64

3.4.1. A családfamodell és következményei 65
3.4.2. Nyelvek és affinitások 76
3.4.3. Alulértékelt nyelvmetaforák 82
3.4.4. Gyökerek és hálózatok 87
3.5. Változások és etimológiák 92
3.5.1. Általános törvény és egyéni analógia? 95
3.5.2. A közösségi minta mint nyelvszervező elv 105
4. A kanonizált nyelvészet és a nyelv ontogenezise 111
4.1. A nyelv(tan)szerveződés analitikus koncepciója 112
4.2. A hangok és fonémák példája 113
4.2.1. Az újgrammatikus hangértelmezés problémái 113
4.2.2. A strukturalizmus fonémafogalmának kérdőjelei 114
4.2.3. A disztinktívjegy-alapú (poszt)generatív fonológiák nehézségei 115
4.3. Fonetikai-fonológiai tanulságok 117
4.3.1. A fonéma prototípuselvű értelmezése 117
4.3.2. A prototípusfonéma paradoxonja 120
4.3.3. A beszédpercepció holisztikus jellege 121
4.3.4. A hangsorminta mint ösztönös nyelvi alapegység 122
4.3.5. A fonéma mint tanult nyelvi egység 126
4.3.6. A hangsorminták elsajátítása 130
4.4. A nyelv(tan)szerveződés holisztikus koncepciója 135
4.4.1. A szótagok mint kvázi grammatikai hangsorminták 135
4.4.2. Grammatikai hangsorminták és a szó(jelentés) 143
4.4.3. Hangsorminta alapú morfoszintaxis 148
4.4.4. A nyelv modularizálódó hálózatgrammatikája 157
4.4.5. A konnekcionista nyelv(tan) próbája 166
Utószó 169
Név- és tárgymutató 171
Irodalom 179
Mottók jegyzéke 213

Előszó

> „alkalmam nyílott arra, hogy első könyvemet […] újraolvassam és gondolatait másoknak megvilágítsam. Ekkor hirtelen olybá tűnt fel a számomra, hogy ama régi gondolatokat az újakkal együtt kellene megjelentetnem”
>
> (Wittgenstein)

Ez a kötet a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolájához benyújtott és 2012 tavaszán megvédett PhD-értekezésemnek a könyvvé szerkesztett változata. Annak, hogy ez a munka csak most jelenik meg, különös története van.

Eredeti tervem az volt, hogy a disszertáció nyilvános vitáját követően a dolgozatom szövegét – az opponensek szakmai bírálatának figyelembevételén és az ilyenkor szükségszerűen adódó filológiai javításokon túl – jelentősebb tartami kiegészítésekkel adom közre. Akkor úgy fogtam bele a munkába, hogy célom a kognitív pszichológiához is kapcsolódó grammatikaelméleti fejezet aprólékosabb kifejtése volt. Ez a rész azonban egy idő után kinőtte a neki szánt keretet. Kéziratát a kezemben tartva be kellett látnom, hogy annak terjedelme és a vele járó részletezettség már messze több annál, mint amit akár egy hosszabb pszicholingvisztikai fejezetnek tekinthetnénk. Így ez a munka, amely még a könyvek között is vaskosabbnak számít, „A nyelv grammatikája. A nyelvtudomány és a kognitív pszichológia határán” címmel hamarosan önálló kötetként jelenik meg.

A doktori dolgozatom kiadásának lehetőségén ugyanakkor ez a tény nemigen változtatott. Mi több, amikor a másik könyvem kézirata elkészült, a doktori dolgozatom eredeti szövegét újraolvasva egyenesen az a gondolatom támadt, hogy a két munkát – a köztük lévő kapcsolatot hangsúlyozva – közvetlenül egymás után kellene publikálnom. A két kötet közel egyidejű megjelentetése viszont okafogyottá tette azt, hogy az értekezésemnek a nyilvános vitára benyújtott szövegét jelentősebb átdolgozással publikáljam.

Disszertációm kijelentéseit szakmai szempontból alapvetően most is tarthatónak gondolom. Az első három fejezeten egyéb körülmények között sem módosítanék. Nagyobb változtatásokat és jóval részletesebb tárgyalást csak a negyedik fejezet kapcsán akartam tenni. Ez viszont éppen az a rész, amely időközben a másik könyvem tárgya lett. Jelen kötetből így elvileg ezt a fejezetet akár el is hagyhatnám, gyakorlatilag azonban mégsem mellőzhetem. Ez ugyanis az a rész, amely azt mutatja be, hogy mik az értekezés előző két problémaelemző egysé-

gének elméleti-módszertani konzekvenciái, és ezeket hogyan lehet hasznosítani egy újszerű grammatikaelmélet megalapozásában.

Ha pedig ennek a kognitív nyelvtani témájú résznek maradnia kell, akkor az csakis egyféleképpen, méghozzá az eredeti formájában történhet: ennek a fejezetnek a közlése így lehet több puszta redundanciánál, és maga a dolgozat így válhat igazán párjává a másiknak. Azt a grammatikai modellt, amit e kötet negyedik részében mintegy hetven lapon foglalok össze, a hamarosan megjelenő új könyvemben közel négyszáz oldalon fejtem ki, az ittenihez képest jelentős változtatásokkal. Ezen kívül a két munka esetében más a célközönség is, ez pedig más-más olvasói előismereteket feltételez: míg ezt a könyvet nyelvészeknek írtam, a másikat rajtuk kívül még a kognitív pszichológusoknak is szántam. Bár a két dolgozat egymástól függetlenül is olvasható, ezek megítélésem szerint ideális kiegészítései egymásnak. Egyrészt azok a témák, amelyeket ennek a könyvnek a második és harmadik fejezeteiben tárgyalok, alapvetően kimaradtak a másik munkámból. Másrészt a két kötet anyagának összevetése segít még inkább láthatóvá tenni annak az útnak a szakaszait, amire ennek a könyvnek a címe utal, és aminek a következő kötet már egy későbbi állomását jeleníti meg.

Ma, valamivel érettebb fejjel egyes kijelentések tekintetében talán kisebb hévvel, óvatosabban fogalmaznék, mint azt egykor tettem, a kiadást előkészítő munkálatok során ezen az akkorihoz képest mégsem kívántam módosítani. Meglátásom szerint a doktori értekezésemet jellemző „lánglelkűség” egyfelől csupán stiláris jegy, másrészt valamelyest, azt hiszem, alkati tulajdonságom is, ami viszont független a szakmai tapasztalattól. Ezáltal a szövegnek ez a jellemzője szintén része annak az útnak, amit ebben a könyvben elkezdek és a következő kötetben folytatok – ott már megfontoltabban, de továbbra is némi eredendő merészséggel.

*

Ez a könyv tulajdonképpen egy nyelvtudományi „album” abban az értelemben, hogy nem egy nagyon konkrét és szűk témára koncentrál, hanem a nyelvészet klasszikus problémáit igyekszik felvonultatni, és azokat elemezve valamiféle irányt kijelölni a továbbhaladáshoz. Így a bevezetőn túl a fő fejezeteket két esettanulmány és egy, az ezek tanulságaiból építkező kognitív grammatikai rész adja. Ez a kötet lényegében a három témában készített korábbi, folyóiratokban megjelent publikációimat fűzi fel egyetlen olyan, azokat erősen egybefogó szálra, ami az eddigiekhez képest reményeim szerint egy merőben új olvasatot ad az egyes részeknek csakúgy, mint az egésznek.

A könyv első esettanulmányát, a nyelvészeti szódefiníciók elemzését két cikkem előzte meg (2007, 2008a). A kötetet előkészítő szakcikkek közül a legtöbbet a második esettanulmány anyagából publikáltam: egyet a nyelvújítás és

nyelvművelés helyzetének elemzéséből (2011b), egy másikat a történeti nyelvészet kulcsfigurája, Gombocz Zoltán munkásságának filológiájából (2011e), kettőt a nyelvrokonság témaköréből (2011a, 2012), megint kettőt pedig az újgrammatikus iskola elméletének és módszertanának elemzéséből (2004, 2013). A könyv pszicholingvisztikai részének három előtanulmánya van: ebből az egyik egy rövidebb és sok tekintetben kifejtetlenebb változata a fejezet egészének (2008b), egy másik ezen a témakörön belül a kognitív szemantikai kérdéseket taglalja részletesebben (2011d), míg a harmadik a nyelvtan konnekcionista modelljével foglalkozik (2011c).

Amennyire lazán kapcsolódtak egymáshoz tematikailag ezek a fejezetek egykori cikk formájukban, ebben a könyvben – legalábbis szándékaim szerint – annál erősebben köti össze őket az az elméleti-módszertani keret, amely bemutatásuk alapjául szolgál. A közös szemléletmódot a könyv bevezetője alapozza meg, de ezt jelzik a szöveg belsejében lévő utalások csakúgy, mint az egyes fejezetek élén álló mottók, amelyek egytől egyig a kései Wittgenstein nyelvfilozófiai munkájából (1952/1992) valók. A témák közti kapocs tulajdonképpen nem más, mint az a nyelvészeti megközelítés, amelyet leginkább a „társas-kognitív" jelzőpárral címkézhetünk. Akármilyen nyelvi jelenségről legyen is szó, ennek a könyvnek a kiindulópontja az, hogy a nyelv olyan változatos és változó rendszer, amely beágyazódik társas és kognitív kontextusába, ennél fogva a szocio- és pszicholingvisztikai körülmények együttes figyelembevétele nélkül nem is vizsgálható.

Mivel nyelvtudományi doktori disszertációként munkámat a szakértő közönségnek szántam, a szövegben az alapvető nyelvészeti fogalmak magyarázatára nem tértem ki. A kötetben való eligazodást e tekintetben inkább azzal kívántam segíteni, hogy a szöveget most egy név- és tárgymutatóval egészítettem ki, gondolva arra, hogy munkámat oktatási segédanyagként az egyetemi és főiskolai nyelvész hallgatók képzésében is használhatják majd.

Az idézetek eredeti kiemeléseit – ha voltak – mindenütt töröltem. Egyrészt az egységesség kedvéért jártam el így, másrészt pedig azért, mert több esetben magam a hivatkozott szövegen belül nem pontosan az adott részletet kívántam hangsúlyozni.

*

Vitathatatlan, hogy ennek a dolgozatnak minden sora mögött ott vannak egykori témavezetőm, jelenlegi kollégám, Kis Tamás gondolatai is. Ha ő nincs, nemcsak ez a munka nem készül el, de valószínűleg nyelvész sem lettem volna: Kis Tamás egyetemi kurzusai voltak azok, amelyek igazán felkeltették az érdeklődésem a nyelvtudomány iránt. Neki tartozom tehát a legnagyobb köszönettel mindazért az ismeretanyagért, amit átadott nekem, továbbá azért a szakmai alázatért

és elkötelezettségért, ami az óráit hallgatva és beszélgetéseink során a nyelvészet iránt szinte azonnal kialakult bennem.

Mindemellett természetesen számos olyan személy van még, akinek szintén hálás lehetek a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért. A Cseresnyési Lászlóval folytatott beszélgetéseinkből általában véve sokat tanultam, amit ezúttal egészen konkrét formában főként a harmadik fejezetben hasznosíthattam. Köszönettel tartozom neki több, a történeti nyelvészet tárgykörébe tartozó klasszszikus szövegrészlet fordításáért is. A könyv szemléletére nagy hatással volt a disszertációmhoz kijelölt bizottság három tagja: a szociolingvista Sándor Klára, aki a munkahelyi vitámon volt opponensem, illetve a filozófus Békés Vera és a kognitív nyelvész Szilágyi N. Sándor, akik pedig a nyilvános védés bírálói voltak. Nem véletlen, hogy a könyv hivatkozásai között oly gyakran megjelennek munkáik.

Szinte magától adódott, hogy a kiadás előtt álló szöveg lektorai is közülük kerüljenek ki. Nagyon köszönöm Békés Verának és Szilágyi N. Sándornak egykori opponensi és mostani lektori véleményező munkájukat, dicsérő szavaikat és építő kritikai észrevételeiket egyaránt. Kétségtelen, hogy ez utóbbiak a könyvemnek csak javára váltak. Javaslataikat legjobb tudásom szerint igyekeztem figyelembe venni, és az általuk jelzett pontatlanságokat javítani. A könyv összes fennmaradó szakmai tévedéséért és filológiai hibájáért kizárólag engem terhel a felelősség.

A könyv borítójának megtervezéséért Mány Jánosnak jár köszönet. A szöveg technikai szerkesztésében nyújtott segítségért pedig Kis Tamásnak lehetek hálás.

1. Bevezetés

„Minél inkább szorosan a tényleges nyelvre irányul vizsgálatunk, annál élesebb lesz az ellentét a nyelv és követelésünk között. (Hiszen a logika kristálytisztasága nem következmény volt számomra; hanem követelmény.)”

(Wittgenstein)

A hazai nyelvészeti munkák többnyire egy-egy konkrét nyelvi jelenséget mutatnak be, vagy valamilyen speciális nyelvleírási probléma megoldását célozzák. Olyan dolgozatok azonban nem igazán készülnek, amelyek a magyar nyelvtudomány mai arculatát kialakító irányzatok elméleti-módszertani hátterével kapcsolatban vetnének fel kérdéseket.

Ez a hozzáállás ugyanakkor a nyelvtudomány előrehaladásának könnyen gátja lehet: ha a nyelvészetet manapság jellemző alapelveket szkepszis nélkül, magától értetődő axiómákként kezeljük, tulajdonképpen a nyelvleírás leglényegesebb (tudniillik konceptuális) problémái maradhatnak rejtve előlünk. Ugyan kisebb részletkérdéseket a klasszikus elméleti-metodológiai keretet alapul véve is tisztázhatunk, de a nyelvi jelenségek esetleges átfogó értelmezési nehézségeinek felismerésére és megoldására, illetve gyökeresen új nyelvészeti gondolatok megfogalmazására ez esetben nincs lehetőségünk.

Ilyen megfontolások vezettek, amikor a mai magyar nyelvtudományban domináns irányzatok jellegzetes téziseinek felülvizsgálatába kezdtem. A nyelvészetben szokásosan megkérdőjelezhetetlennek tartott elveket tanulmányozva rá kellett jönnöm, hogy kételkedésem nem volt egészen alaptalan. A jelenleg kanonizált iskolák elméletének és módszertanának hátterében olyan nyelvfilozófiai eredetű nehézségek húzódnak, amelyek – konceptuális jellegükből adódóan – az adott leírási kereten belül maradva nem oldhatók meg, ily módon maguknak a kiinduló elveknek az újragondolását, ezáltal pedig tulajdonképpen egy más alapokon nyugvó nyelvészeti elképzelésnek a kidolgozását teszik szükségessé.

Könyvemben e gondolatmenet állomásait kívánom bemutatni, amikor elsőként a klasszikus nyelvészet leírási nehézségeit elemzem, majd a későbbi részekben az így nyert tapasztalatokra támaszkodva egy olyan nyelvészet körvonalazására teszek kísérletet, amely kijelölheti az utat egy, az eddigieknél sikeresebb, adekvát nyelvkoncepció felé.

1.1. A nyelvészeti hagyomány

Napjaink magyar nyelvészeti írásainak hivatkozásai legfeljebb a 19. század második felében kibontakozó, de tudományos státusát tekintve igazán csak a 19–20. század fordulóján megerősödő összehasonlító nyelvészetig nyúlnak vissza; az ennél korábbi idők nyelvvizsgálata a kánonból mára teljességgel kiszorult. Ez egy olyan permanens nyelvleírási hagyományt jelez, amelynek kezdetei nagyjából a 20. század elejéről eredeztethetők. Jóllehet a nyelvészet e bő százéves periódusát az irányzatok sokfélesége jellemzi, a magyar nyelvtudománynak a nyelv(struktúra) természetéről kialakított álláspontja – legalábbis ami annak lényegi jegyeit illeti – mégis csak néhány iskola hatásáról tanúskodik.

A 20. század nyelvészeti tárgyú publikációinak túlnyomó többsége a strukturalizmus és a (poszt)generatív grammatika szemléletét, illetve – a nyelv(szerkezet) változásaira irányuló történeti kutatásokat is figyelembe véve – az újgrammatizmus és az összehasonlító iskola alapelveit tükrözi. Ennek a négy irányzatnak a kitüntetett tudományos helyzetét mutatja az is, hogy a standard magyar grammatikákban és nyelvtörténeti összegzésekben az utóbbi száz évben rendre az ezek által közvetített ismeretek jelennek meg, egyéb iskolák eredményei e munkákba – legalábbis relevánsan (azaz: a koncepció egészére kiható módon) – nem épülnek be. Az általános és középszintű nyelvtantanítást, a nyelvi ismeretterjesztést, a nyelvoktatást és nem utolsósorban a felsőfokú nyelvészeti képzést is döntően ezek az irányzatok uralják, a nyelvleírás egyéb ágai (így például a pszicholingvisztika, a kognitív nyelvészet vagy a szociolingvisztika) jórészt csak az egyetemek és főiskolák kiegészítő stúdiumain, a klasszikus keretben tárgyalt hangtani, morfológiai, szintaktikai és jelentéstani előadások sora mellett kapnak helyet.

Tekintettel arra, hogy ez a tudományos helyzetkép – kisebb-nagyobb arányeltolódásokkal – a nyelvészetre nemzetközi viszonylatban is érvényes, a nyelvi vizsgálatok elvi-módszertani sajátosságait természetesen akár a nyelvészet egészének vonatkozásában is tárgyalhatnám. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a nyelvtudományt manapság meghatározó négy irányzat terjedelmes szakirodalmának a külföldi írásokat is bemutató elemzése – amellett, hogy meghaladná ennek a könyvnek a lehetőségeit – nem járna a munka célkitűzése szempontjából igazán lényeges és új eredményekkel. Mivel nem részletkérdéseket kívánok tisztázni, hanem a kanonizált iskolák általánosan elfogadott alapelveinek felülvizsgálatára vállalkozom, meglátásom szerint tulajdonképpen mellékes, hogy vizsgálódásaimat csupán a magyar nyelvészetre hagyatkozva, avagy a nemzetközi szakirodalmat is bevonva végzem-e. A nyelvtudomány klasszikus axiómáinak problémái ugyanis konceptuális nehézségek, amelyek – éppen nyelvfilozófiai jellegükből adódóan – nyilvánvalóan nem csak a hazai nyelvészetet jellemzik. Különböző mértékben és eltérő módon, de feltűnnek minden olyan munkában,

amelyben a történeti-összehasonlító nyelvvizsgálat, az újgrammatizmus, a strukturalizmus vagy a (poszt)generatív grammatika (illetve ezek alirányainak) tanai – határozottabban vagy latensen – megjelennek.

Mindezeket figyelembe véve ebben a könyvben napjaink kitüntetett nyelvészeti irányzatainak elméleti-módszertani jegyeit a magyar nyelvtudomány keretein belül maradva és döntően ennek szakirodalmára támaszkodva mutatom be; külföldi munkákra jelentősebb mértékben akkor hivatkozom, ha az a gondolatmenet szempontjából elengedhetetlennek látszik, illetve ha az éppen tárgyalandó kérdéskör kutatásának – mint ahogy az a negyedik fejezetben tapasztalható lesz – elsősorban nemzetközi irodalma van. A szerzőre így is nagy teher nehezedik: a magyar nyelvészet százéves hagyományának konceptuális hátteréről kell olyan átfogó kritikai képet alkotnia, amely azáltal, hogy a problémák gyökereire mutat rá, egyúttal a megoldás kontúrjait, azaz egy nyelvfilozófiai tekintetben immár revideált nyelvészet körvonalait is láttatja.

1.2. Az esettanulmányok és nyelvmodellezési tanulságaik

A 20. századi magyar nyelvészeti hagyomány axiómáinak kritikai analízise a kutatótól azt követeli meg, hogy a kanonizált iskolák elméleti-metodológiai keretén tudatosan kívül helyezkedve és minél szélesebb körű vizsgálatra törekedve fogjon a klasszikus nyelvtudomány sarkalatos téziseinek tanulmányozásába. Ennek a kívánalomnak igyekeztem megfelelni, amikor az előmunkálatok során a tradicionális nyelvészet alapelveit egyfelől külső szemlélőként, másrészt pedig számos nyelvi jelenség értelmezésének példáján keresztül, mindig más és más irányból közelítve próbáltam megítélni.

Mivel e kritikai analízis minden aspektusának részletes kifejtésére egyetlen kötet nem vállalkozhat, ebben a könyvben a kanonizált irányok leírási nehézségeit és ezek nyelvmodellezési következményeit a magyar nyelvészeti hagyomány olyan meghatározó szeleteinek elemzésével szemléltetem, amelyek meglátásom szerint alkalmasak arra, hogy a tradicionális nyelvtudomány tanainak háttérproblémáira komplex módon mutassanak rá. Így a kötet második felében vázolt nyelvészeti elképzelés nyelvelméleti-módszertani megalapozásaként egy-egy esettanulmányban először a szokásos szóértelmezések paradoxonjai mögött húzódó nyelvfilozófiai okokat kutatom, majd az újgrammatikus nyelvészet jellegzetes ellentmondásainak konceptuális hátterét vizsgálom.

Mindhárom témáról önálló kötet készülhetett volna. Ez a munka azonban arra a feltevésre épül, hogy a szó klasszikus definiálási nehézségeinek analízise, az újgrammatikus nyelvfelfogás sajátos kontradikcióinak bemutatása, valamint egy ezek tanulságai mentén vázolt nyelvkoncepció ilyen összeállításban és egymásra

vonatkoztatva többet és mást mond, mint egyéb nyelvészeti jelenségek együttes tanulmányozása vagy akár ugyanezen kérdések önálló, monografikus tárgyalása.

A kritikai elemző részekkel mindenekelőtt az a célom, hogy rámutassak: az összehasonlító nyelvvizsgálat, az újgrammatizmus, a strukturalizmus és a (poszt)generatív nyelvészet látszólag változatos elméleti-módszertani problémái mögött valójában ugyanazok a nyelvfilozófiai eredetű nehézségek húzódnak. A klasszikus szómeghatározások vitatható pontjait és az újgrammatikus-összehasonlító iskola ellentmondásait taglaló fejezetekből – legalábbis a szerző szándéka szerint – ki kell majd derülnie: a leírási gondok hátterében mind a négy klasszikus irányzat esetében végső soron a nyelv autonóm entitásként való értelmezése áll. Bár a tradicionális nyelvészet ezen iskolái nem egy-egy meghatározott szempontrendszer mentén kijelölt nyelvi korpusz leírására vállalkoznak, hanem a beszélők nyelvét kívánják megragadni, elméleti és módszertani elveik mégsem erről tanúskodnak. A könyvnek a 20. századi nyelvészeti hagyomány jellegzetességeit tárgyaló részeiben olyan nyelvleírási paradoxonok bemutatására törekszem, amelyek – a célkitűzések és az alapelvek fel nem ismert kontrasztjáról árulkodva – igen egyértelműen jelzik: a kanonizált irányok axiómái a beszélők nyelveként döntően egy az egyéntől és körülményeiktől függetlennek vélt, abszolút módon létező nyelvet körvonalaznak.

Mindazonáltal munkám két esettanulmánya reményeim szerint a tradicionális iskolák nyelvszemléleti hasonlóságain túl egy az újgrammatizmus és a klasszikus nyelvészet többi irányzata közt lévő – nem is oly lényegtelen – különbségre is rávilágít majd. Míg ugyanis az összehasonlító, a strukturális és a (poszt)generatív nyelvészetben a nyelv meghatározó, abszolutista felfogása mellett a beszélőkhöz kötött (relativista) nyelvértelmezés csak fragmentálisan (az axiómákat nem érintve) tűnik fel, az újgrammatizmusról mindez már nem mondható el. Jóllehet a kanonizált nyelvtudomány ez utóbbi változatában is az egyéntől elvonatkoztatott, autonóm nyelv képzete a domináns, a beszélőkre alapozó nyelvfelfogás ebben a koncepcióban a nyelvészeti hagyomány többi iskolájához képest erőteljesebben (az alapelvekre is kihatva) jelenik meg. A tradicionális nyelvészet jellegzetességeit bemutató fejezetekből meglátásom szerint egyértelműen kitűnik majd: bár e nem tudatosított filozófiai kétarcúság következtében az újgrammatikus nyelvkép az összehasonlító, strukturális és (poszt)generatív irányok viszonylag egységes nyelvfogalmával szemben meglehetősen ellentmondásos, a beszélők nyelvéhez a többi klasszikus irány nyelvfelfogásánál mégis közelebb áll. Az újgrammatizmus kevésbé hangsúlyos, relativista nyelvértelmezést jelző axiómái ugyanis – következetes használatuk esetén – a nyelvet nem valamiféle autonóm entitásként, hanem – a 20. századi nyelvészet hagyományához kevéssé illeszkedve – a beszélőktől elidegeníthetetlen tényezőként ragadják meg.

Napjaink kanonizált nyelvtudományának e sajátos filozófiai hátteréről és ennek nyelvleírási következményeiről igyekszem meggyőzően és sokoldalúan

számot adni. Elsőként – egy meghatározott nyelvészeti kérdés mélyanalízisét elvégezve – a klasszikus nyelvtudomány konceptuális nehézségeinek konkrét megjelenését szemléltetem, majd pedig – egy irányzat nyelvfelfogásának tágabb összefüggéseit elemezve – ugyane problémák általános jellegére mutatok rá.

A részletező vizsgálathoz a szófogalom szokásos felfogásainak kritikai áttekintése ideálisnak látszik. A szavak mibenlétének kérdése eléggé konkrét ahhoz, hogy mélyanalízis tárgya legyen. Ugyanakkor – abból adódóan, hogy a szó a nyelvészeti munkák egyik elemzési egységeként tűnik fel – elméleti-módszertani vonatkozásai is kellően markánsak ahhoz, hogy az egyes iskolák nyelvleírási problémáinak konceptuális vonatkozásairól ennek példáján keresztül alkossunk képet.

Mindazonáltal a szó tradicionális felfogásainak analízise nem pusztán alkalmas egy a 20. századi nyelvészeti hagyomány alapelveit felülvizsgáló elemzésre, de – figyelembe véve, hogy a szavak a nyelvészeti leírások általánosan használt elemformái – egyúttal az egyik legjobb fokmérője is lehet a kanonizált iskolák elméleti-metodológiai érettségének. Nyilvánvaló ugyanis, hogy abban a nyelvkoncepcióban, amelyben már az elemzési alapegységek értelmezése is ingatag, az e nyelvi fogalmakra ráépülő további ismeretekkel kapcsolatban is joggal vethetők fel elbizonytalanító kérdések.

Mivel a szó mint nyelvi elem valamennyi nyelvtudományi munkában megjelenik, fogalmi tisztázásának igénye – kifejtett vagy kevésbé explicit formában – a történeti-összehasonlító nyelvvizsgálatot leszámítva a kanonizált nyelvészeti iskolák mindegyikénél feltűnik. Ebből a szemszögből pedig annak szemléltetésére, hogy a tradicionális irányzatok leírási nehézségeinek hátterében ugyanazok a nyelvfilozófiai eredetű problémák állnak, a klasszikus szóértelmezések elméleti-módszertani nézőpontú áttekintése jó választásnak tűnik. Azáltal ugyanis, hogy az újgrammatikus, strukturális és (poszt)generatív nyelvészet konceptuális jegyeit mindhárom iskola esetében egyaránt a szóértelmezéseket analizálva fejtjük fel, a tradicionális nyelvészet különböző változataihoz kötődő axiómák összevetése, valamint egymásrahatásaik elemzése – egy irányzat kivételével – a vizsgálat jellegénél fogva magától adódik.

Tekintettel arra, hogy a dolgozatnak ebben a klasszikus szófelfogásokat elemző részében az összehasonlító nyelvtudomány téziseinek tanulmányozására nem kerülhet sor, logikusnak tűnne a következő esetleírásban a nyelv abszolutista értelmezésének a nyelvészeti hagyományban való általános jelenlétét ezen iskola tanainak bemutatásán keresztül szemléltetni. Mivel azonban az összehasonlító irány érdeklődése a nyelvrokonsági kérdésekre korlátozódik, számos nyelvi jelenségről nincs explicit koncepciója, ily módon nyelvészetének elemző áttekintése nem éppen a legalkalmasabb arra, hogy a kanonizált irányok abszolutista nyelvfogalmának különféle megnyilvánulásairól sokoldalú képet adjon.

Az újgrammatikus nyelvtudomány elméleti-módszertani nézőpontú kritikai analízisével ugyanakkor – amellett, hogy a nyelvészet több tematikus területének

nyelvleírási problémáiba is betekintést nyerhetünk – egyúttal az összehasonlító irányzat nyelvészetének alapelveit is tanulmányozhatjuk. Köztudott, hogy az újgrammatizmus tulajdonképpen a történeti-összehasonlító iskolának a leágazása, és mint ilyen – noha sok tekintetben különbözik elődjétől – annak számos elméleti-módszertani jegyét átörökítette saját koncepciójába, így különösen finnugrisztikai-turkológiai vonatkozású (etimológiai) okfejtéseibe. E nézőpontból pedig az, hogy a nyelvrokonsági kérdéseket taglaló történeti irányt az újgrammatizmus kontextusába ágyazva mutassuk be, nemcsak kivitelezhető, de – a dolgozatnak a nyelvészeti hagyomány felülvizsgálatára vonatkozó vállalásait szem előtt tartva – kifejezetten előnyös is. A két iskola axiómáinak együttes tárgyalása az azonos és eltérő nyelvleírási motívumok egymáshoz viszonyított, finomabb analizálását teszi lehetővé.

Az, hogy munkámban a tradicionális nyelvészet kritikai elemzésével végső soron a 20. századi kanonizált nyelvtudomány konceptuális nehézségeinek rendezésére törekszem, az újgrammatizmus kitüntetett tárgyalását megintcsak indokolttá teheti. Az iskola rejtett nyelvfilozófiai kétféleségét bemutatva nemcsak arra van módunk, hogy a domináns, abszolutista nyelvfogalomból adódó leírási problémákat átfogóan (a nyelvészet számos tematikus területét felölelve) tanulmányozzuk. Az újgrammatikus irány elméleti-módszertani elemzésével egyúttal arra is lehetőség nyílik, hogy – a koncepció kevésbé pregnáns, relativista szemléletre utaló jegyeit egyetlen gondolati szálra felfűzve – a nyelv beszélőktől és körülményeiktől meghatározott lingvisztikájának felvázolásához immár konkrét támpontokat kapjunk.

Az újgrammatizmus elméletének és módszertanának taglalásakor Gombocz Zoltán munkásságának elemzését kiemelten kezelem. Azon túl ugyanis, hogy publikációkban gazdag, a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is bekapcsolódó, színvonalas szakmai tevékenysége miatt méltán tartják az egyik legnagyobb magyar nyelvésznek, ennek a könyvnek a kérdésfelvetése szempontjából életműve még három másik vonatkozásában is figyelmet érdemel.

Noha a nyelv értelmezésének sajátos ambivalenciája az újgrammatizmusra általában jellemző, az abszolutista és relativista nyelvfelfogást tükröző elemek az iskola különböző képviselőinek nyelvészetében mégis eltérő arányban tűnnek fel. A kötet célkitűzését szem előtt tartva az újgrammatikus nyelvészet tanainak kritikai áttekintésekor olyan nyelvészettörténeti eseteket célszerű kiragadnunk, amelyekben az e koncepciót meghatározó nyelvfilozófiai kétféleséget erőteljesebben látjuk megnyilvánulni. Mivel Gombocz írásaiban ez a kettősség különösen markánsan jelenik meg, munkásságának részletezőbb tanulmányozása nagyobb mértékben járulhat hozzá a nyelv beszélőkre alapozó lingvisztikájának előkészítéséhez. Az újgrammatizmus prominens alakjának életművét vizsgálva ugyanis mind a nyelv relativista felfogására utaló elméleti-módszertani jegyek,

mind pedig ezeknek a domináns, abszolutista nyelvértelmezéstől való eltérései pontosabban analizálhatók.

Figyelembe véve, hogy Gombocz írásaiban az újgrammatikus jegyekkel párhuzamosan – főként a nyelvrokonsággal kapcsolatos (szófejtő) érvelésekben – az összehasonlító iskola tézisei is jelen vannak, kései publikációiban pedig ezek mellett már a strukturalizmus hatása is érezhető, a 20. századi tradicionális nyelvészetről kialakított kép a kutató nyelvszemléletének efféle összetettségét elemezve még tovább árnyalható. Gombocz munkáit ilyen nézőpontból is bemutatva az újgrammatikus koncepció egyes, abszolutista és relativista nyelvfelfogást tükröző elemeit immár nemcsak egymáshoz való viszonyukban, de a kanonizált nyelvészet másik két irányával való közvetlen interferenciáik révén is tanulmányozhatjuk.

Nem elhanyagolható az sem, hogy a 20. századi nyelvészeti tradíció átfogóbb jellegű vizsgálatára a tudós nyelvész életműve nemcsak nyelvszemléleti sajátosságai miatt, de tematikája folytán is igen alkalmasnak látszik. Abból adódóan ugyanis, hogy Gombocz írásaiban – döntően történeti-finnugrisztikai kérdések felvetésével – a nyelv(szerkezet) természetének számos (hangtani, morfológiai, mondattani és szemantikai) aspektusára kitér, publikációi kellően sokszínűek ahhoz, hogy az újgrammatizmus konceptuális kétféleségét, valamint ennek más iskolák tanaival való ötvöződéseit széleskörűen világítsák meg.

Az egyenként is szemléletes esettanulmányok – témáik és kidolgozási elveik következtében – a kötetben tulajdonképpen egymás kiegészítéseiként szolgálnak. Együttes eredményeik a 20. századi kanonizált nyelvtudomány nyelvfilozófiai-nyelvészettörténeti tájképét rajzolják ki.

A két kritikai elemző fejezet a kezdeti, mikroszintű vizsgálódás látókörét egyre tágítva a probléma analízisétől fokozatosan halad a megoldás körvonalazása felé, miközben a nyelvtudományi tradíció elméletének és metodológiájának jellegzetes elemeiről változatos módon ad számot. Először a nyelvleírás egyetlen tematikus kérdését kiragadva, majd egy iskola, azon belül pedig egy nyelvész tevékenységére koncentrálva a klasszikus nyelvészet sarkalatos téziseit többféle nézőpontból igyekszik felülvizsgálni.

Ami az egyes irányzatok tárgyalásának arányait illeti, az esetleírások e tekintetben is kiegyenlítik egymást. Az újgrammatizmusnak a többi iskola áttekintéséhez képest részletezőbb taglalása a munka célkitűzése szempontjából lényeges, relativista nyelvszemléleti jegyek feltárása miatt célszerű; ezt leszámítva azonban az eltérő kiindulású fejezetek a tradicionális nyelvtudomány egyes ágainak konceptuális sajátosságait összességében közel azonos részletességgel mutatják be. Míg az első tanulmányban – az analízis tárgyából adódóan – a kanonizált irányok téziseinek kifejtettsége az egyes iskolák feltűnésének kronológiájában előrehaladva egyre nő, a második esetelemzés – ugyancsak vizsgálati témájából következően – éppen fordított logikát mutat. A szómeghatározások analízisekor fő-

ként a nyelvészet modernebb, (poszt)generatív és strukturális ágainak tárgyalása kaphat teret, az újgrammatikus koncepció ismertetése már kevésbé, az összehasonlító tanok áttekintése pedig egyáltalán nem. Ezzel szemben a nyelvtörténeti kutatások elméleti-módszertani jellegzetességeit taglalva nyilvánvalóan a nyelvészet régebbi iskolái jutnak – szinte kizárólagos – szerephez; e fejezet az újabb irányok közül csak a strukturalizmust érinti, ezt is csupán az újgrammatikus és összehasonlító ágakhoz való viszonyában, Gombocz munkáinak elemzésekor.

Mindazonáltal azt, hogy a két esettanulmány a nyelvleírási tradíció lényegi jegyeit átfogó módon képes megragadni, az is mutatja, hogy munkám kritikai nézőpontú fejezetei – noha eredendően nem céljuk – bizonyos értelemben magyarázatot adnak a 20. századi nyelvészet tudományos erőviszonyainak alakulásmódjára is. Jóllehet a nyelvészet klasszikus válfajai egymástól igen sok tekintetben különböznek, az elemzések tanúsága szerint egy – meghatározó – vonásukban mégis megegyeznek: axiómáik döntően a nyelv abszolutista értelmezéséről árulkodnak. Ez egy olyan nyelvleírási hagyományt sejtet, amibe releváns módon csak azon iskolák tanai integrálódtak, amelyek a beszélők nyelveként alapvetően egy autonóm nyelventitást vázolnak. Ezt a vélekedést a könyvnek a kánonon kívül eső irányokra kitekintő részei meg is erősítik: a nyelvtudomány főáramából kiszorult iskolákat e nézőpontból vizsgálva ugyanis azt látjuk, hogy ezek tézisei – a tradicionális megközelítés abszolutista nyelvképével szemben – inkább a nyelv relativista felfogását tükrözik.

Ez a felismerés nemcsak az esettanulmányok kritikai megállapításait igazolja vissza, de egyúttal a nyelvleírási problémák rendezéséhez is jelentősen hozzásegít. Az utóbbi bő száz év nyelvészetének e helyzetképét a könyv célkitűzései felől szemlélve a következtetés egyértelműnek látszik: a klasszikus vonulaton kívüli iskolák nyelvfelfogása a beszélők nyelvéhez a kitüntetett irányzatok nyelvértelmezésénél lényegesen közelebb áll. Egy eredményesebb 21. századi nyelvtudomány kialakítása érdekében tehát a nyelvvizsgálat tradicionális ágai helyett inkább ezekre célszerű támaszkodnunk.

A nyelv adekvát modellezéséhez azonban egy efféle tudományos profilváltás önmagában még nem elegendő. A nyelvészet kevésbé preferált iskoláinak téziseit a kanonizált koncepciók elemzési tanulságaival összevetve ki kell majd tűnnie, hogy a tradícióhoz szervesen nem illeszkedő irányzatok relativista nyelvmegközelítése – legalábbis elméleti-módszertani vonatkozásban – nem mondható igazán tudatosnak. A nyelvtudomány e válfajainak képviselői a klasszikus nyelvleírás paradoxonjait általában nem észlelik, így többnyire azt sem ismerik fel, hogy a nyelvészet hagyományos formái – abszolutista nyelvértelmezésre való elveiknél és módszereiknél fogva – nem lehetnek igazán alkalmasak az emberek nyelvének-nyelvtudásának jellemzésére. Ily módon annak ellenére, hogy ezekben az alapvetően beszélőközpontú és variációelvű munkákban a relativista közelítésmód a domináns, a kanonizált nyelvészet elméletének és metodo-

lógiájának egyes (nem is oly mellékes) motívumai a nyelvi jelenségek itteni leírásaiban is fellelhetők. E konceptuális sajátosságból adódik, hogy a 20. századi magyar nyelvészet főáramán kívül eső, nyelvtudományi kérdéseket (is) tárgyaló munkák között mindössze néhány olyan (szociolingvisztikai, kognitív nyelvészeti és tudományfilozófiai) írást találunk, amely a beszélők nyelvének adekvát megragadása érdekében a klasszikus nyelvleírás átfogó (elméleti-módszertani) újraértelmezését javasolja.

Valószínűnek látszik, hogy egy sikeresebb nyelvtudomány úgy teremthető meg, ha a nyelvészet sarkalatos tanainak átformálását célzó kezdeményezések elvi módosításait, valamint az újgrammatizmus és a kánonon kívül eső iskolák egyes, relativista szemléletű téziseit – egymásra és a tradíció abszolutista nyelvképének kritikájára vonatkoztatva – továbbgondoljuk. A könyv második felében a beszélők nyelvének modelljeként egy olyan, az eddigiektől immár alapjaiban különböző elképzelést próbálok körvonalazni, amely – a hagyománytól távolodva – egyúttal kísérletet tesz arra, hogy a nyelvről való klasszikus beszédmódot is gyökeresen átalakítsa. Ennek sikeres megvalósítása esetén, a konceptuális szemléletváltás következtében az itt bemutatott elképzelésben nemcsak az elméleti-módszertani elvek lesznek a szokásostól merőben eltérőek, de ezzel együtt a nyelvészeti fogalmak (és a hozzájuk kötődő terminusok) is radikálisan más értelmezést nyernek.

2. Szófogalmak a 20. századi magyar nyelvészetben

> „Az idea mintegy szemüvegként ül az orrunkon, és amit szemlélünk, rajta keresztül látjuk. Még csak eszünkbe sem jut, hogy levegyük."
>
> (Wittgenstein)

A 20. század analitikus (a kisebb-nagyobb nyelvi elemek hierarchiáját feltételező) nyelvészeti hagyományának lényegi kérdése, hogy elemzési alapkategóriáit meghatározza. Különösen érvényes ez a nyelvtudomány legáltalánosabban használt hivatkozási egységére, a szó fogalmára.

Jóllehet a klasszikus nyelvtudomány modernebb (strukturális és generatív) ágainak nyelvészetében kiinduló nyelvi egységként már nemegyszer a morféma, a szintagma vagy a mondat tűnik fel, ez a szó nyelvleírási primátusán nemigen változtat. Miután mind a morfémák (tudniillik szóelemek), mind pedig a mondatokat alkotó szintagmák (tulajdonképpen szószerkezetek) e fogalomból származtatott elemzési egységek, nem véletlen, hogy a szavakkal mint nyelvi elemekkel minden koncepciónak szükségszerűen és alapvető módon kell számolnia. Ezt szem előtt tartva az a tény, hogy a szó megragadására irányuló tradicionális nyelvtudományi kísérletek ez idáig még nem jártak sikerrel, valamiféle átfogó (a nyelvészeti hagyomány egészére kiterjedő) elméleti-módszertani bizonytalanságot sejtet.

2.1. A képzet és viszony újgrammatikus problémája

A 19–20. század fordulójának nyelvtudományát meghatározó iskolák, a történeti-összehasonlító nyelvvizsgálat és az újgrammatizmus is alapvetőnek tartják a nyelv kisebb-nagyobb egységeinek hierarchikus rendbe való szerveződését. A nyelvészet ezen ágainál – a két irányzat csekély deszkriptív jellegű elméleti érdeklődéséből adódóan – az etimológiák és nyelvtörténeti okfejtések általános kiindulási egységeként használt szó fogalmi tisztázásának igénye mégsem igazán vetődik fel (lásd például az újgrammatikus nyelvészet egyik jellegzetes szintézisének szótörténeti fejezetét; Benkő–Berrár 1967).

A kvázi adottnak tekintett szó (vö. még Bynon 1997: 74) szemantikai karakterének megragadása ugyanakkor – az etimológiák jelentéstörténeti hátterének

kidolgozása és az analógiaelv elméleti megalapozása miatt – viszonylag gyakori témája a századforduló klasszikus újgrammatikus munkáinak (ehhez lásd többek között Gombocz Zoltán életművének e tekintetben jelentősebb darabjait; 1898a, 1902–1903/1997, 1911/1938, 1921/1938a, 1921/1938b, 1922/1997). Az e munkákban körvonalazódó szó úgy tűnik fel, mint egyfelől par excellence kiindulópont, más oldalról a mondat jelentéstani tagolásával nyerhető egység. De mindenképpen olyan hangsorként jelenik meg a tudományos diskurzusban, aminek – szemben a viszonyteremtő szószerkezettel – képzetkeltő jellege van (vö. például Gombocz 1898a: 339–341, 1902–1903/1997: 31–36, 52–59).[1] Lényegileg e hagyomány követője Horger Antal (1914: 125–150) és Pais Dezső is (1951).

Mindazonáltal ezt a klasszikus újgrammatikus elképzelést kissé megingatja, hogy a történeti jelentéstani kérdéseket érintő írások az e felfogás középpontjában álló képzet és viszony mibenlétének kifejtésére nem igazán törekszenek. A szerzők érveléseiben ugyanis ezek a szemantikai karakterek jórészt mint eleve adott fogalmak tűnnek fel (ehhez lásd különösen Gombocz 1898a: 97, 340, 1902–1903/1997: 31–36, 1921/1938a: 59–60). Ennek következtében olyan magyarázatokat, amelyek a két jelentéstani tulajdonság lényegi különbségeit megvilágítanák, e munkákban nem találunk. Ebből a bizonytalanságból adódhat, hogy a szó jelentéskarakterének a magyar nyelvtudományban jellegzetesen Gombocz nevéhez kötött újgrammatikus elképzelését a strukturalizmus hatásait már többékevésbé felmutató írások igen különbözően ítélik meg.

2.1.1. Az újgrammatikus szófelfogás negatív kritikája

Papp István a korai strukturalizmus hatását mutató tanulmányában (1942) kritikát fogalmaz meg az újgrammatikus elgondolással szemben. Megítélése szerint ugyanis vannak olyan szóként számon tartott nyelvi elemek, amelyek nem(csak) képzetkeltő jellegűek. Ennek kapcsán számos példát sorol, így említi többek között a szerinte viszonyjelentéssel bíró kötőszavakat (1942: 182) vagy az igeszók – érvelése alapján – képzetet és viszonyt egyaránt teremtő képességét (1942: 189–191, 272–276). Mindezekből adódóan úgy véli, hogy a képzet és viszony szemantikai karakterek (szóhasználatával: jelentésfunkciók) mentén a szavak nem különíthetők el egyértelműen egyéb nyelvi egységektől (1942: 276; hasonló megállapítást tesz még Gombocz szemantikájáról szólva Károly, illetve más vonatkozásban Juhász is; vö. Károly 1991: 338, Juhász 1980: 105–106).

E munkájában Papp olyan szófogalomhoz jut, amelyben – ahogy egy későbbi tanulmányában maga is írja – „funkció szempontjából minden válaszfal leomlott szó és szószerkezet (szintagma) közt” (1953: 360). Az elkülönítéshez ezért jelen-

[1] Lásd még Gombocz 1922/1997: 101–102, 134, 1925/1950: 55, 62–80, 1929b: 2–3, 5–6. Vö. ettől némileg eltérő, a saussure-i relációelvű szemantika hatásait mutató megközelítésben is Gombocz 1926/1997: 134–159, 1934: 3–7.

téstani tulajdonságok figyelembevétele helyett alaktani (Papp terminusával: formai) szempontokat javasol, megítélése szerint ugyanis a szónak e tekintetben jól felismerhető jellegzetessége, hogy – szemben az analitikus szintagmával – szintetikus szerkesztésű (1953: 361).

Papp Istvánnak az ún. sűrítő és szételemző formák kettősségére alapozó eljárása azonban a képzet és viszony fogalmak előbb említett bizonytalanságához hasonló, ám ez esetben circulus vitiosushoz vezető problémát vet fel. Ahhoz ugyanis, hogy e kritériumot a szóstátus meghatározása kapcsán alkalmazzuk, világosan el kell különítenünk a szintetikus formákat az analitikus szerkesztésűektől, amit viszont – a kérdés morfológiai meghatározottságából adódóan – csakis a szóalak (szilárd) fogalmára való hivatkozás alapján tehetnénk meg.

2.1.2. Az újgrammatikus szófelfogás pozitív kritikája

Balázs János tanulmányának összegzésében – eltérően Papp előbbi írásaitól – helyeslően nyilatkozik az újgrammatikus elképzelésről (1966: 98). Megítélése szerint ugyanis az saját, strukturális alapú elgondolását igazolja.

A lexikalizálódásnak és szintagmatizálódásnak a szóstátus meghatározása szempontjából döntő elkülönítését Balázs e munkájában egy szemantikai érvre alapozza. Úgy véli, hogy ellentétben a szószerkezettel, melynek elemei a jelöltre tagonként is utalhatnak *(sárga virág),* a szó értékű összetétel komponensei csakis együttesen vonatkoztathatók referensükre *(sárgarépa)* (1966: 97). A lexémák és szintagmák e különbségében pedig épp az újgrammatikus elképzelés alapjául szolgáló szemantikai tulajdonságoknak, azaz a szó képzetkeltő és a szószerkezet viszonyteremtő jellegének megnyilvánulását látja (1966: 98).

Balázs János érvelése azonban nem teljesen megnyugtató. Vannak ugyanis olyan szóként számon tartott nyelvi elemek (például *vörösbor*), amelyekről e szemantikai elképzelést alapul véve elmondható, hogy tagjaikat együtt és külön egyaránt vonatkoztathatjuk a jelöltre. Ily módon a szó problémájának kérdésére a megelőző újgrammatikus hagyománnyal bizonyos tekintetben összhangba hozható Balázs-féle elképzelés sem nyújthat kielégítő megoldást.

2.2. A saussure-iánus strukturalizmus szófogalmai

Saussure alapművének (1916/1997) a magyar nyelvtudományba való fokozatos beépülésével természetszerűleg jelennek meg a kétszintű, a langue-parole dichotómia mentén osztott szóértelmezések. Ennek implicit (még történeti nyelvészeti gyökerekkel is bíró) megnyilvánulása például Papp István már elemzett írásában (1953) a minden viszonyító eszköztől megfosztott „szótári” szók és a szintaktikai relációkra utaló alaki kitevőkkel ellátott „grammatikai” szavak kettősségének szerepeltetése (359–361).

A nyelv és beszéd saussure-i szétválasztása határozottabban, de még mindig nem túl expliciten jelenik meg régebbi standard nyelvtanainknak a szó fogalmát is érintő fejezeteiben (vö. Szépe 1961, Temesi 1961a, 1961b, valamint Velcsovné 1968b). A dichotómia eléggé egyértelmű megnyilvánulása látszik viszont Martinkó (2001) és Deme (1978) könyvének vonatkozó részeiben, Berrár tanulmányában (1975), valamint újabb grammatikánk bevezetőjében (Lengyel 2000a).[2]

E megközelítések ugyanakkor csak abban az esetben lehetnek eredményesek, ha mind a langue szintjén, mind a parole-ban kielégítő magyarázatát adják a szónak megfeleltethető egység mibenlétének. A standard nyelvtanok nyelv-beszéd alapú meghatározásait áttekintve azonban azt látjuk, hogy ezek a szóértelmezések nem túl meggyőzőek.

2.2.1. A grammatikák bizonytalanságai

Szépe és Lengyel a szónak többnyire csak általános, szerintük sem mindig érvényesülő tulajdonságait említik (vö. Szépe 1961: 123, Lengyel 2000a: 26–27; ez utóbbi munka definíciókísérleteiről hasonló véleménnyel van még például Molnár is; 2004). Temesi a szóstátust illetően a formai önállóságra hivatkozik (1961a: 143), aminek kapcsán viszont később – így például az igekötők minősítésekor – maga is ellentmondásosan jár el (vö. 1961b: 198, 263–265).[3] Velcsovné kijelentése, miszerint „A szó a nyelvnek és a beszédnek az a legkisebb egysége, amelynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van” (1968b: 11), nem kizáró értelmű, hiszen az általa itt sorolt kritériumok akár az e nyelvkoncepcióban ugyancsak használatos morféma fogalmára (vö. 1968a: 87) is igazak lehetnek (ehhez lásd még Pete hasonló kritikai észrevételét, 2004: 187).

Ezeknek a szómeghatározásoknak a problémáit egyértelműen jelzi az a jórészt egyoldalú határozatlanság is, ami standard nyelvtanainkban az összetett szavak és szintagmák elkülönítése kapcsán tapasztalható (ehhez lásd még Fejes 2005: 76). Noha e munkákban általában nem okoz nehézséget eldönteni, hogy egy adott hangsor összetételnek vagy szószerkezetnek minősül-e, ennek elméleti megokolása az esetek nagy részében mégis meglehetősen ingatag (vö. például B. Lőrinczy 1961: 451, Szépe 1961: 127–128, Rácz 1968: 257, Keszler 2000c: 349–350, Lengyel 2000a: 29).

Nyelvtanaink eljárásának ez az ellentmondása ugyanakkor nem pusztán a grammatikák szómeghatározásainak elméleti bizonytalanságaira utal, hanem ezzel összefüggésben egy (a strukturális nyelvészeti írásokat nagyrészt jellemző) módszertani problémára is rámutat. Az a tény ugyanis, hogy az összetett szavak

[2] A szó fogalmának ilyen felfogását lásd még többek között Juhász 1980: 103–104, M. Korchmáros 1999–2000: 16, 18, D. Mátai 2007: 10–11, 13, 15–17.

[3] Lengyel írásainak hasonló problémáiról lásd Fejes 2005: 46–47.

és a szintagmák gyakorlati elkülönítésére vonatkozó döntések e munkákban rendre megegyeznek az írásnorma tagolási elvei mentén hozható ítéletekkel, a szóhatárok kijelölésének latens helyesírás-elvűségéről tanúskodik.

Figyelembe véve, hogy a 20. századi nyelvtudomány legáltalánosabban használt elemzési egysége a szó, ez a probléma korántsem mellékes. Az, hogy milyen eljárással minősítünk egy hangsort egy vagy több szónak, közvetve ugyan, de mégis alapjaiban határozza meg a nyelvi jelenségek leírásának szinte valamennyi területét.

Az összetett szavak és szintagmák rejtett helyesíráselvű elkülönítése érhető tetten például abban, hogy a standard nyelvtanok (és egyéb strukturális nyelvészeti munkák) szófajtani rendszerezéseiben különírt formákat csak a tulajdonnevek kapcsán látunk (vö. Temesi 1961b, Velcsovné 1968b, Keszler 2000a), az összetételeket tárgyaló részek példaanyagában pedig tagoltan lejegyzett alakokat egyáltalán nem is találunk (lásd B. Lőrinczy 1961, Velcsovné 1968a, Lengyel 2000b). Ugyancsak a konvencionális írás latens hatásának eredménye az az ellentmondásos, de mégis általánosan elfogadott szintaktikai elemzési eljárás is, miszerint a *Huszonegy éves* mondatban van mennyiségjelző (vö. Rácz–Szemere 1970: 47), az ezzel teljesen analóg szerkezetű *Húszéves* megnyilatkozásban – lejegyzésének szintetikus formájából adódóan – viszont nincs (lásd Lengyel 2000c: 396).

Tekintettel arra, hogy napjaink nyelvészetének módszertanában már a konvencionális írás e fel nem ismert, ám meghatározó jelenléte sem szerencsés, különösen meglepő, hogy a szóhatárok kijelölése kapcsán a helyesírás elvszerű alkalmazását több nem is annyira régen publikált tanulmány mellett (vö. például M. Korchmáros 1999–2000: 16, D. Mátai 2007: 17) leghatározottabban éppen legújabb strukturális grammatikánkban látjuk. (A jelenség igen hasonló értékelését ez utóbbi munka vonatkozásában lásd még Molnár 2004.) E nyelvtan összetett szavakkal foglalkozó fejezetében Lengyel Klára úgy véli, hogy azokban az esetekben, amikor az összetételeket és a szintagmákat szemantikai alapon nem tudjuk elhatárolni egymástól, „csupán a helyesírás szabja meg, hogy a szerkezetet egyetlen szónak vagy szintagmának tekintsük-e; vö. *nejlonzacskó, papírzacskó, műanyag zacskó, autóverseny* és *kötélhúzó verseny, be-benéz* és *ide-oda néz*” (2000b: 322, vö. még Lengyel 2000b: 323).[4]

2.2.2. A szó dichotomikus felfogásának problémái

Berrár Jolán szókoncepciójában a saussure-i szembeállító pár alkalmazásának tipikus, a strukturális nyelvészeti írásokban manapság is általános formáját látjuk.

[4] A generatív nyelvészet ettől következetesen eltérő eljárását lásd ugyanakkor Károly 1969: 282–285, Kiefer 1999: 188, Kenesei 2000b: 76–77, 82–83, 86, 2006: 80–81, 85, Kálmán–Nádasdy 2001: 423–424, Fejes 2005: 14–18, Kálmán–Trón 2005: 74.

Langue szintű szótári szókkal és a parole-ban megjelenő szóelőfordulásokkal számol, de felveszi még tipológiájába az absztraktság tekintetében ezek között álló ún. szóalakot is (1975: 36–37).[5]

Mivel a szóalak ilyen értelmezése a dichotomikus megközelítés logikájába kevéssé illeszkedik, e koncepció módszertani szempontból nem egészen koherens. Az ezzel kapcsolatos problémát jelzi többek között a szerzőnek a szótári szóhoz fűzött ellentmondásos magyarázata is. Berrár egyfelől – a saussure-i elképzeléssel összhangban – úgy véli, hogy e kategória „elvont absztrakció, a grammatikai formájától, szintaktikai szerepétől megfosztott szó" (1975: 37), másrészt viszont – a langue-szó és a szóalak relációjának láttatása érdekében – azt állítja, hogy a szótári szó egyúttal „ugyanazon tő különböző szóalakjainak együttese, gyűjtőfogalma" is (1975: 37).

A szóalak mibenlétének efféle bizonytalanságából adódhat, hogy azok az újabb strukturális nyelvészeti írások, amelyek még használják ezt a kategóriát, a fogalmat már következetesebben értelmezik. Ezekben a munkákban a szóalakot vagy variáns szóként, vagy a langue-szók *(lexémák)* és parole-szavak *(szóelőfordulások)* lehetséges, illetve konkrét morfémaszerkezeteként tartják számon.[6]

Mivel Berrár írása és az erre alapozó későbbi munkák (vö. például Juhász 1980: 103–104, Lengyel 2000a: 26–27) a szót mint eleve adott fogalmat osztják több szintre a nyelv-beszéd dichotómia mentén, a szavak mibenlétét ténylegesen nem magyarázzák meg. Ezt figyelembe véve érthető, hogy a Berrár szóosztályozására (1982) alapozó szófajtanokban a rendszerezési problémák mellett a szóstátus megítélésének bizonytalanságaira egyértelműen utaló „állexéma" kategóriája is feltűnik.[7]

2.2.3. A szó mint langue-jelenség?

Martinkó András (2001) és Deme László (1978) koncepciójában a nyelv-beszéd dichotómiának más formájával találkozhatunk. Munkáikban ennek a kettősnek a jelenlegi nyelvészeti gondolkodást kevésbé meghatározó, ám az eredeti, a parole-ban mondatszintű egységekkel számoló saussure-i elvekhez (Saussure 1916/1997: 143) bizonyos tekintetben közelebb álló megnyilvánulását látjuk.

Martinkó úgy véli, hogy a beszédben minimálisan szintaktikai egységekkel kell számolnunk, ezért a szót olyan langue-jelenségnek tartja, amely aktuálisan mondat szintű elemként valósul meg. Ily módon koncepciójában az invariáns lexéma parole-beli megfelelője csakis a tőle *szintakszémá*-nak nevezett kategória

[5] E felfogás legújabb megjelenését lásd például D. Mátai 2007: 16–17.

[6] Ehhez lásd többek között Lengyel 2000a: 27; a szóalak posztgeneratív nyelvészeti alkalmazásához vö. Kenesei 2006: 86–87.

[7] Vö. például Rácz 1985: 264, Keszler 1995: 299; az álszavak csoportjának más indíttatású, korai generatív nyelvészeti megjelenését lásd még Károly 1970: 15, 20–21, 1980: 125–130.

lehet, amely „szó-lényegéből veszítve, részben ahhoz nyerve egy nagyobb nyelvi egység részeként, mondatrészként szerepel” (2001: 23). A szintakszéma kettős, egyfelől szó-, másrészt mondatszintű értelmezése miatt Martinkó arra a következtetésre jut, hogy a szó olyan egység, amely „mozog” a langue és a parole között (2001: 23).

Noha Kiefer Ferenc a könyvhöz írt előszavában e koncepció mellett érvel (2001: 6–7), a szó ilyen értelmezése módszertani szempontból korántsem kifogástalan. A szintakszéma felemás felfogásából eredő probléma kitűnik például Martinkónak az előbbiekhez fűzött kissé ellentmondásos magyarázatából is. A szintakszéma jellegzetességeit figyelembe véve a szerző ugyanis úgy véli, hogy a beszédben csak mondat van (2001: 23), ami viszont – sajátos módon – fogalomjeleket használ, „vesz át a langue területéről, majd újból visszaadja” azokat (2001: 24).

Ezzel lényegében analóg, de a parole szint szóértelmezése tekintetében már következetesebb Deme koncepciója (1978: 116–129). Deme azért nem ütközik oly nyilvánvaló módon az előbbi problémába, mert a szavak kétféle létformáját Martinkóval szemben úgy értelmezi, hogy a langue szintjén felfogott szó *(lexéma)* a beszédben megjelenő mondatrészek *(glosszémák)* megszerkesztéséhez „alapul vagy legalábbis eszközül szolgál” (1978: 112).[8]

Könyvében Martinkó, ha kissé ellentmondásosan is, de vázolja a szó e két igen különböző létmódját, az így körvonalazott egységek fogalmi tisztázására azonban már nem törekszik. E tekintetben alaposabban jár el Deme, aki a két szinten értelmezett szófogalomnak a definícióját is igyekszik megadni (vö. főként 1978: 122, 127).

Deme meghatározása azonban nem kielégítő. Noha koncepciójában a langue szintjén értelmezett lexémaszónak alapvető jegyeként tűnik fel a fogalomjelölés (1978: 122), e szemantikai tulajdonság mibenléte írásában – ahogy ezt saját érvelésének bizonytalanságai is tükrözik (vö. például 1978: 126) – mégis kifejtetlen marad.[9] Figyelembe véve a fogalomjelölés mibenlétének tisztázatlanságát, nem meglepő, hogy a Deme által sorolt kritériumok nem teszik lehetővé a morfológiailag jelöletlen összetételek és az ugyanilyen alakú szószerkezetek elkülönítését, vagyis érvelése alapján – ahogy maga is írja – „az alanyos és a jelzős előtagú alakulatokról gyakran nehéz eldönteni a magyarban, hogy kompozítumok-e vagy szintagmák” (1978: 122, vö. még Deme 1978: 121).

[8] A Deme-féle fogalompár használatát lásd M. Korchmáros 1999–2000: 16; a két szókategória korai generatív nyelvészeti alkalmazásához vö. Károly 1970: 17–18, 20–22.

[9] Ennek problémáját veti fel tanulmányában Juhász is, jóllehet szófelfogását végül mégis ezzel analóg érvek alapján dolgozza ki (1980: 102–103, 105–107). A szóértelmezések e típusának kritikájához vö. még Kiefer 1993: 171, 2000b: 519, Elekfi 2001: 227.

Deme felfogásának bizonytalanságait mutatja az is, hogy végül saját szómeghatározásának ellentmondva jár el. Bár könyvében a mondatszókat, a szervetlen beszédelemeket, valamint a kötött formáknak tekinthető névelőket, névutókat és kötőszavakat nem tartja fogalomjelölőnek, ezeket – a szó formai önállóságát és fogalomra való utalását hangsúlyozó definíciója ellenére – mégis a lexémaosztályok között tünteti fel (1978: 124–126).

2.3. A (poszt)generatív irányzatok deszkriptív szófogalmai

A chomskyánus nyelvészet klasszikus ágai – szintaktikai profiljukból adódóan – nem fogalmaznak meg explicit szóelméletet. Így a (poszt)generatív irányok tulajdonképpeni szókoncepcióit azok a morfológiai tárgyú munkák teremtik meg, amelyek az inflexiónak, a derivációnak és az összetételnek a (poszt)generatív mondatgrammatikákhoz (is) illeszthető morfológiai leírását kívánják adni. Ezek ugyanis érvelésük során nemigen kerülhetik meg a szóalak mibenlétének kérdését.

Miután a saussure-i elvekre alapozó értelmezések azzal, hogy a szót a nyelv–beszéd dichotómia mentén két szintre osztják, de a szavak e megjelenési formáinak már nem adják egyértelmű definícióit, érthető, hogy az alaktani jelenségeket formális nyelvészeti alapon megközelítő írások nem elégszenek meg ezekkel a szómeghatározásokkal. E munkák a (poszt)generatív nyelvtanok elvi-módszertani apparátusát az ehhez igen közel álló deszkriptív strukturalizmus metodológiájával ötvözve immár maguk tesznek kísérletet a szófogalom megragadására.

2.3.1. A négyosztatú szókoncepció kérdőjelei

A chomskyánus kompetencia-performancia kettősség és a disztribúciós elv árnyalt jelenlétét látjuk Kiefer Ferencnek a szó mibenlétével foglalkozó írásaiban. E munkákban arra hivatkozva, hogy a szó nem határozható meg egyetlen, minden lényeges jegyet magában foglaló definícióval (1993: 171, 1997: 197), Kiefer több szófogalommal számol (1993, 1997, 1999: 188–189, 262–288; vö. még Kiefer 2000b, 2003: 185–186).[10]

A John Lyons munkájára (1968) alapozó koncepcióban az ún. grammatikai szó olyan formális egységként tűnik fel, amelynek sajátos kontrasztív és kombinálhatósági funkciója van. Ennek invariáns része a nem kompozicionális jelentésűnek tartott lexéma, performanciája pedig az e felfogásban nem automatikus hangtani szabályokként kezelt jelenségek hatókörébe eső legnagyobb egység, az ún. fonológiai szó (vö. Kiefer 1993: 172–174, 176–177, 1999: 189).

Tekintettel arra, hogy a klasszikus generatív nyelvtan mondatgrammatikája idővel – főként az agglutináció szintaxiselvű leírásának kudarcából adódóan –

[10] A kategória definiálási nehézségeit illető, ezzel rokon érvelést lásd még Kenesei 2000b: 76.

alaktani panellel is bővült, érthető, hogy Kiefer írásaiban a grammatikai szó fogalmát célszerűnek tartja szintaktikai és morfológiai szavakra tagolni (vö. 1993: 174). Az ily módon négyszintűvé vált szómodelljében Kiefer alaktani értelemben vett szóknak azokat a formákat tekinti, amelyek megítélése szerint morfológiai műveletek (inflexiós toldalékolás, képzés, összetétel) révén jöttek létre (175–176, 1999: 188), szintaktikai szavaknak pedig azokat az egységeket tartja, amelyekről úgy véli, hogy belső szerkezetüket mondattani szabályok nem változtathatják meg (1993: 174–175, 1999: 189).[11]

A mélyszerkezethez kötődő lexikai, szintaktikai és morfológiai szavak efféle felfogása a mondattani modul szűkítésével és a szótár bővítésével olyan alaktani modult előfeltételez, amely a lexikon műveleti részeként az ún. kompozicionális szemantikai szerkezetek létrehozására szolgál (vö. Kiefer 1993: 176, 1999: 188). Mivel a (poszt)generatív nyelvészet a lexikai, szintaktikai és morfológiai szavak (valamint általában minden elemzési egység) efféle elméletfüggőségét (vö. Kiefer 1993: 173, 176, 178, 2003: 185) az adott megközelítés természetes velejárójának tartja, módszertani szempontból a nyelvi leírástól csupán a választott elemzési kereten belüli következetes fogalomhasználatot várja el (ehhez lásd többek között Kenesei megjegyzéseit; 2004b: 441).

Ez a metodológiai attitűd azonban az e felfogásban nyelvtudásként értelmezett nyelv[12] megragadásához nem lehet megfelelő. A beszélők kompetenciája ugyanis egy meghatározott módon, nem pedig alelméletekhez igazodva működik. Így az, hogy a (poszt)generatív munkák elemzési egységei – esetünkben: a lexikai, szintaktikai és morfológiai szókategóriák – mennyire lehetnek adekvátak a nyelv(tudás) modellezésére nézve, alapvetően attól függ, hogy a hozzájuk köthető grammatikai komponensek valóban ilyen formában részei-e a kompetencia kognitív folyamatainak, a nekik tulajdonított funkciók pedig ténylegesen a mentális nyelvi működést tükrözik-e.

Mindazonáltal a nyelvi leírásokban használt fogalmak elméletfüggőségének (poszt)generatív nyelvészeti megítéléséből sejthető, hogy ezekben a munkákban ez utóbbi kérdés fel sem vetődik. Kiefer szómodelljének hitelességét ilyen szempontból nézve mindenképpen elgondolkodtató, hogy miközben a nyelvelmélet moduljainak értelmezése alirányonként változik, a grammatika ilyen jellegű módosításai rendre a kognitív nyelvi folyamatok megfigyelése nélkül, kizárólag a formalizálhatóság, illetve a leírás optimalizálása és minimalizálása érdekében történnek. A grammatikai modulok önkényes kijelölésének megnyilvánulása például a szó fogalmáról alkotott (poszt)generatív nyelvészeti vélekedést leg-

[11] A szó mibenlétének ehhez hasonló felfogásához vö. még például Szépe 1999, Fejes 2002.

[12] Vö. például Kenesei 2000b: 75–76, 2001: 216, 2004b: 441–442, 2006: 81–83, 87.

inkább meghatározó morfológiai komponens mechanikus, emiatt pedig a leírásban több elvi lehetőséget is megengedő felfogása.[13]

Jórészt e módszertani sajátosságból adódik az ún. analitikus szerkesztésű igék rendszerbeli megítélésével kapcsolatos bizonytalanság is. Bár Kiefer kezdetben ezeket alaktani műveletek eredményeinek tartja (1993: 175, 1999: 188–189), újabban erről – a morfológiai szó elméletfüggő voltára hivatkozva (vö. 2003: 185) – már másképp vélekedik. Gondolatmenete szerint ugyanis ha „az *írni fog* alakzatot morfológiai szónak tekintjük, akkor az *írni akar, írni szokott* (*írni kell, írni szabad* stb.) alakzatokat is annak kell tekintenünk, ez viszont a szintaxis rovására túlságosan kitágítaná a morfológia szerepét" (2003: 185).

Mivel Kiefer az analitikus igeformák nem morfológiai jellegét a grammatikai modulok funkcióinak optimális eloszlására alapozó érve mellett ezek megszakíthatóságával, illetve továbbképzésük és lexikalizálódásuk lehetetlenségével indokolja, az igekötős igék minősítésekor újabb problémába ütközik. Ez utóbbi alakzatok ugyanis e három tulajdonság tekintetében nem egységesek: a deriválhatóság és lexikalizálódás szempontjából eltérnek az analitikus igeformáktól, a megszakíthatóság vonatkozásában viszont nem (2003: 186). Bár Kiefer e három sajátosságra alapozva az igekötős igék kettős természetét elismeri, ezeket – kissé következetlen módon – mégis egyértelműen mint morfológiai szavakat tartja számon (2003: 186).

Ugyancsak a nyelvtani modulok önelvű koncepcióját mutatja Kiefer szóértelmezésében az összetett szavak és szószerkezetek elkülönítésének (az igekötős igék előbbi besorolási problémájával is összefüggő) bizonytalansága. A szómodell logikája alapján a szintagmák sem mondattani, sem alaktani tekintetben nem minősülnek szavaknak, az összetételek viszont szintaktikai értelemben szók, morfológiai szóstátusuk pedig definíciószerűen adva van.[14] Az összetételeket és szintagmákat elkülönítő elv azonban – főként a szintaktikai és morfológiai modulok funkcióinak mechanikus kijelölése miatt – a gyakorlatban mégsem érvényesül.

Jól mutatják az ezzel kapcsolatos problémát többek között a *levelet ír, újraválaszt* elemek, melyek e felfogásban „kétarcúak: az alaktanban is számot kell adni róluk, meg a mondattanban is. Ezért sem tartozhatnak a tipikus összetételek közé, köztes helyet foglalnak el a szintagmák és az összetételek között" (Kiefer 1999: 271).[15]

[13] Ehhez vö. főként Kiefer 1999: 187–188, 2000a: 23–73; e módszer egyéb megnyilvánulásait lásd még például Károly 1966: 97, 99–100, illetve Fejes 2005: 7.

[14] Ehhez lásd Kiefer 1999: 188–189, 262, 2000b: 518–521, 565.

[15] Az efféle alakok későbbi, némileg már következetesebb megítéléséhez lásd Kiefer 2000b: 521, 532–533, 2003: 197, vö. még Kiefer 1999: 290, valamint Fejes 2005: 47–48, 77–78.

Az összetett szavak rendszerezési bizonytalanságát jelzi az is, hogy a kompozítumok azonos elő- vagy utótagú összetételek mellérendelése esetén az egyező tagok mentén – elvi mondattani szóértékük ellenére – elliptálhatók. Kiefer e formákról ezért kezdetben úgy véli, hogy ezek „csak bizonyos mértékig szintaktikai szavak" (1993: 177), később azonban már egyértelműen az összetett szók mondattani szóstátusa mellett foglal állást. A szintaktikai szavak definíciója és a mondattani egységnek tekintett összetételek közti ellentmondást pedig a szerző úgy igyekszik kiküszöbölni, hogy rendszerébe beiktatja a fonológiai szóhoz kötött elemelhagyás (ellipszis) elvét.[16] Kiefer e javaslata azonban nem tekinthető a probléma tényleges megoldásának. Bár Fejes munkájában ennek kapcsán úgy bírálja a szerző elképzelését, hogy saját, az összetételt szintaktikai műveletként értelmező elgondolása (2002) az ittenihez hasonlóan önkényes, Kiefer eljárásának módszertanát illetően mégis jól látja: „Érdemes felfigyelni arra, hogy a fonológiai ellipszis bevezetésére csupán azért van szükség, hogy magyarázatot találjunk arra, miként nyúlhat bele a szintaxis az összetett szó belsejébe. Magyarázatot azonban nem találunk, csak annak a meghatározását, hogy ez milyen körülmények között történhet meg" (2002: 2–3).

A mondattani és morfológiai modulok mechanikus kijelölésének efféle módszertani problémájával sok tekintetben analóg, a négyosztatú szóelmélet koherenciáját gyengítő jelenség az is, hogy a felszíni megvalósulásként számon tartott fonológiai szó a mélyszerkezeti szófogalmakkal nem mutat párhuzamot (vö. Kiefer 1993: 175, 1999: 189). Ez nyilvánvalóan a lexikai, szintaktikai és morfológiai szavak értelmezésétől függetlenül kijelölt, igen szűk hatókörű hangtani kritériumok alkalmazásának eredménye. Nem véletlen, hogy Kiefer a fonológiai szó meghatározásához kezdetben használt jelenségek körét (lásd 1993: 173–174) később némileg kibővíti (vö. 1999: 189), majd pedig a kategóriát többféleképpen definiálhatónak minősíti (2000b: 520), jóllehet az alapproblémát ezzel nem oldja meg.[17]

A fonológiai szó értelmezésével kapcsolatos nehézséget jelzi a *várnék, hídja, férfinak, szüretkor* stb. nem illeszkedő alakok rendszerbeli megítélésének módja is. Ezeket a morfológiai és szintaktikai értelemben egyaránt szavaknak minősülő elemeket ugyanis a Kiefer-féle szókoncepció szigorú logikája alapján – (poszt)generatív nyelvészektől is önkényesnek ítélt eljárással (vö. például Kenesei 2000b: 77, 86) – két fonológiai egységnek kellene tekintenünk.

Nemcsak a leírás efféle mechanikusságára mutat rá, de egyúttal a fonológiai szó kategóriájának alkalmazhatóságát is megkérdőjelezi az a tény, hogy a min-

[16] Mindehhez lásd Kiefer 1997, 1999: 262, 282–8, 2000b: 519–520, 562–565, 567, vö. még Kenesei 2000b: 87.

[17] Egyébiránt azok a posztgeneratív nyelvészeti szómeghatározási kísérletek sem jártak sikerrel, amelyek a szó általános fogalmát nagy hatókörű fonológiai jelenségekre alapozó szempontok segítségével igyekeztek megragadni. Erről lásd többek között Kenesei 2000b: 77, Kiefer 2000b: 521, Kálmán–Nádasdy 2001: 422–425, Fejes 2002: 3, 2005: 18–25, Kálmán–Trón 2005: 75.

den más tekintetben szónak minősülő elemek egy jelentős részének vonatkozásában e szófogalom kritériumai egyáltalán nem is értelmezhetők. Noha Kiefer ezt a problémát kezdetben nem ismeri fel (vö. 1993: 175), később erre egy példa kapcsán már maga utal: „A *lámpa* morfológiai, szintaktikai és lexikai szó; a fonológiai szó fogalma nem alkalmazható rá, mivel nem tartozik a fonológiai szót definiáló szabályok hatókörébe" (1999: 189).

Az egyes szófogalmak között ugyanakkor nemcsak a fonológiai szó révén tapasztalható diszharmónia. A négy kategória kritériumait egy adott hangsor szóstátusának megállapítására egyenként alkalmazva ugyanis gyakran eltérő eredményeket kapunk.[18] Mindez azt mutatja, hogy az itt megjelenő kategóriák egyszerűen valamiféle lexikális, mondattani, alaktani és hangtani értelemben vett elemzési egységekként foghatók fel, amelyek a szó általános fogalmához lényegileg csak annyiban kötődnek, hogy azzal homofón elnevezésük van.

Mivel Kiefer írásaiban ezt kellőképpen nem tudatosítja, gondolatmenete kissé ellentmondásossá válik. Miközben a több szófogalom bevezetésével járó előnyöket (1993: 171, 178) és az így megjelenő kategóriák elméletfüggőségét hangsúlyozza (1993: 173, 176, 178, 2003: 185), az egyes szókritériumok kialakítása során mégis valamiféle általános szófogalomhoz kíván igazodni (1993: 172, 176). Miután e törekvése az egyes szókategóriák között tapasztalható diszharmónia miatt mégsem mondható sikeresnek, a négy szófogalom összhangja érdekében szóstátusfokozatok bevezetését ajánlja (1993: 174–175), amelyek hierarchiájának élén a minden kritériumnak eleget tevő „ideális" szó univerzális kategóriája áll (1993: 177–178).

A szó e kétféle, markánsan eltérő felfogásának fel nem ismert ötvözéséről tanúskodik Kiefer egyik későbbi írása is (2003). Miközben az alaktan tárgyának kijelölése során a négyosztatú elmélet szűkebb, morfológiai szinten értelmezett szókategóriáját használja (2003: 185–186), az összetételek bemutatásakor – noha a szó meghatározása kapcsán végül a szintaktikai szavak osztályának megfelelő értelmezéshez jut – latensen mégis egy általános szófogalomra hivatkozik. Ezt tükrözi többek között a szó definícióját előkészítő érvelése is, miszerint az összetétel műveletének leírásához elengedhetetlen „a szó fogalmának tisztázása, e nélkül ugyanis nem tudhatjuk, hogy mit jelent az 'egyetlen szóvá illesztés' fogalma" (2003: 198; ennek még rejtettebb jelenlétét lásd Kiefer 1999: 262, 2003: 185).

A szófogalom szűkebb (egy-egy grammatikai szintre korlátozodó), illetőleg általános (az egyes nyelvtani modulokon átívelő) felfogásának kissé zavaró együttélését mutatják azok a Kiefer koncepcióját bíráló kijelentések is, amelyek – a két értelmezést ugyancsak keverve – úgy vélik, hogy a szó meghatározásában a többféle vizsgálati szempont nemhogy egységesebb szófogalmat nem

[18] Ehhez lásd például Kiefer 1999: 188–189, Kenesei 2000b: 78–79, 83, 94.

eredményez, de jelentősen elbizonytalanítja a szóról alkotott eddigi általános képünket is.[19]

2.3.2. A szó mint szabad forma?

A korai (még a klasszikus strukturalizmus jegyeit is szép számmal felmutató) chomskyánus ihletettségű munkákban Károly Sándor (1970: 16), majd az újabb, posztgeneratív nyelvészeti írásokban Kenesei István (2000b, 2004b, 2006; vö. még Kenesei 2000a, 2001, 2004a) a szó fogalmát a Kiefer-féle koncepciótól eltérően, a disztribúciós nyelvészet elveit nagyobb mértékben érvényesítve igyekeznek megragadni (ehhez vö. még Pete 2008: 79). Ennek megfelelően Károly és Kenesei szódefiníciójuk megfogalmazásakor a nyelvi elemek megnyilatkozásokbeli előfordulásának jellegén alapuló ún. szabad és kötött formák kettőséből indulnak ki. E közelítésmód objektivitását azonban némileg elbizonytalanítja az az egyébként Keneseitől is említett tény, miszerint az osztályozás ilyen szempontja „nem egyértelmű kritérium, hanem egyfajta konvencióra támaszkodik" (2000b: 79).[20]

Károly és Kenesei – a disztribúciós módszer enyhe bizonytalansága ellenére – a bloomfieldi meghatározást követve szavaknak mindenekelőtt a minimális szabad formákat tekinti (vö. Károly 1970: 16, Kenesei 2000b: 79, 2006: 82). Noha egy a disztribúciós nyelvészet eredeti intencióinak megfelelő, tisztán formai kritériumokat érvényesítő felfogásban, amelyre való igényét Kenesei írásában külön is megfogalmazza (2000b: 76–77, vö. még Kenesei 2000b: 94), szónak csak a legkisebb önálló előfordulású alakokat kellene tekinteni, érvelése során mindkét szerző ennek némileg ellentmondva jár el, amikor a szóstátusú elemek körét a minimális szabad formák csoportjánál tágabban értelmezi.[21]

Károly arra a nem egészen helytálló fonetikai érvre alapozva, hogy a kötött előfordulásúnak számító névelők, névutók, igekötők és kötőszavak – hasonlóan az önálló szókhoz, de eltérően a toldalékoktól – a beszédben külön ejtési egységet alkotnak, ezeket az elemeket is egyfajta szavakként, ún. segédszókként tartja számon (vö. 1970: 14–15, 1980: 125–130). E kategória ellentmondásos jellegét azonban jól mutatja, hogy a szerző az idetartozó egységeket olyan hangsoroknak véli, amelyek szemantikai önállósága – a fonetikai függetlenség ellenére – korlá-

[19] Vö. M. Korchmáros 1999–2000: 16, D. Mátai 2007: 14; hasonló félreértésről tanúskodnak Fejesnek az e modell lexikai szókategóriája kapcsán tett kritikai észrevételei is, 2002: 3–4.

[20] Vö. még Kenesei 2000b: 80, 89–90; az eljárás kritikájáról lásd még Pete 2008: 77, 79. Az ebből származó problémát mutatja D. Mátai eljárása is, aki annak érdekében, hogy a szabad és kötött előfordulás szempontjából szerinte bizonytalanul megítélhető elemek státusát egyértelműsítse, tipikus és alkalmi megnyilatkozásokat különít el – nem egészen következetesen (2007: 14–15, 20).

[21] Ilyen felfogásban jelenik meg a szó többek között még M. Korchmáros (1999–2000: 18) és D. Mátai (2007: 14–15, 20) koncepciójában is.

tozott. Károly a segédszók efféle kettős természetét maga is elismeri, így ezeket a formákat sajátos módon „álszavaknak" tekinti (1970: 20).

Hasonló szófogalmakhoz jut Kenesei, amikor munkáiban a beszélők kompetenciájára hivatkozva (2000b: 80, 2006: 82–83) a szavak körét az ún. szómeghatározási eljárás mentén kitágítja. Ily módon a minimális szabad formák mellett szavaknak tekinti az olyan kötött hangsorokat is, amelyeket a legkisebb önálló alakok választhatnak el más független egységektől (2000b: 79, 2006: 82).[22] Kenesei annak érdekében, hogy az önálló szók és a szómeghatározási eljárással kielemzett szavak között megmutatkozó különbséget érzékeltesse, a szabad előfordulású alakokat *független szók*-nak, a Károly-féle segédszavak csoportjának többé-kevésbé megfeleltethető kötött formákat pedig *függőszók*-nak nevezi (2000b: 79–81, 2006: 82–83).[23]

A szó mibenlétének efféle disztribúciós megközelítése a minimális szabad formáktól szerkesztettség tekintetében eltérő komplex szóalakulatokat azonban nemigen ragadhatja meg. Így Károlynak és Keneseinek az összetételek értelmezéséről külön kell számot adnia.

2.3.3. Az összetett szó és a lexikológiai egységek

Noha Károly munkáiban számos értékes megállapítást tesz a kompozíció révén létrejött szókomplexumokról (1966, 1969, 1970: 83–84, 132–133, 1980), az összetett szavak csoportját mégsem tudja más elemtípusoktól egyértelműen elhatárolni. Az ezzel kapcsolatos nehézségek Károly igen sajátos lexémaértelmezéséből adódnak.

Elképzelése szerint ugyanis szótári egységek nemcsak az egyszerű, összetett vagy képzett szavak lehetnek, de a több szóból álló jelzős, tárgyas, határozós kapcsolatok is, ha azok mondatszerkesztéskor összetartozó elemekként funkcionálnak, de nincsenek állandó szintaktikai pozíciókhoz kötve (Károly 1966: 91, vö. még 1969: 284, 1970: 83). A lexémák ilyen felfogása esetén viszont Károlynak ahhoz, hogy az összetételek mibenlétét egzakt módon meghatározza, nemcsak a többtagú szótári elemek és a lexikai egységet nem alkotó mondattani alakulatok különbségeit kell kijelölnie, de számot kell adnia a lexémák csoportján belül a kompozítumok és a szintagmák eltéréseinek dimenzióiról is.

A szerkesztett szótári egységeknek a szabad szókapcsolatoktól való elkülönítésére mindenekelőtt egy mondattani kritérium érvényesítésével tesz kísérletet. Erre alapozva úgy véli, hogy a többtagú lexikológiai elemek – szemben a laza

[22] Ehhez hasonló egyébként Kálmán és Trón koncepciója is, akik a szó meghatározására a morfológiai környezetre alapozó disztribúciós elv mentén tesznek kísérletet. Az alaktani kategóriákra építő javaslatukat azonban némileg megingatja, hogy a nyelvészetben a morféma mibenléte – a szó fogalmához hasonlóan – ma sem tisztázott (2005: 75–76).

[23] Ez utóbbi kategória némileg más értelmű strukturális nyelvészeti előzményéhez vö. Ágoston 1974.

szószerkezetekkel – szintaktikailag kizárólag a főtag mentén bővíthetők, tehát például „az *asztalláb* lexéma nem kaphat olyan jelzőt, amely az asztalra, hanem csak olyat, amely a lábra, illetőleg a lexéma alárendelt tagjával megszorított asztallábra vonatkozik” (1970: 83; lásd még Károly 1966: 94, 1969: 283–284).

Mindazonáltal Károly maga mutat rá e kitétel alkalmazhatóságának korlátaira. Mivel az *-i* képzős melléknevek általában nem bővíthetők, az első tagjukban ilyen elemet tartalmazó szerkezetek nagy része a komplex szintaktikai módosítás kritériumának attól függetlenül tesz eleget, hogy lexikológiai egységként vagy szabad kapcsolatként funkcionál (vö. 1966: 94, lásd még Károly 1969: 283–284).

Károly ezért arra alapozva, hogy a többtagú szótári elemek együttes bővíthetőségi tulajdonságának hátterében a lexémák ún. sűrítő fajtajelölő sajátossága áll (1969: 284), a továbbiakban e szemantikai szempont figyelembevételével igyekszik elkülöníteni a szerkesztett szótári egységeket a szabad szókapcsolatoktól. E szerint a többelemű lexéma jelentése – eltérően a neki megfeleltethető laza szószerkezet szemantikai jegyeitől – nem egyszerűen a tagok jelentéseinek összegéből adódik, hanem ezen felül még valamiféle fajtajelölő információt is magába foglal (vö. 1966: 94, 1969: 274, 282–284, 1970: 132–133).

A későbbi (poszt)generatív nyelvészeti szóelméletek lexémaértelmezésének ún. kompozicionalitás elve[24] felé mutató jelentéstani szempont mentén azonban Károlynak nem sikerül a szótári egységeket a szabad szókapcsolatoktól egyértelműen elhatárolnia. Az elvvel kapcsolatos általános bizonytalanságot tükrözi, hogy e szemantikai kritérium ellenére a szerző olyan szerkesztett formákat (például a *látogatási bizonyítvány* vagy a *favágó* elemeket) is lexémáknak minősít, amelyeknek szerinte nem(csak) sűrítő jellegű jelentések tulajdoníthatók (vö. egyrészt 1966: 94, másfelől 1969: 284, 293–294). Ily módon az sem meglepő, hogy Károly különböző írásaiban e jelentéstani tulajdonságra alapozva számos szerkesztett alakot (így többek között az *erdei ösvény* formát) a lexémastátus tekintetében eltérően ítél meg (lásd először 1966: 94, majd 1969: 283). Miután a szerző nem talál más formális kritériumot a lexikológiai egységek és a szabad szókapcsolatok elhatárolására, a szótári elemek egyik alcsoportjaként felfogott összetett szavaknak a lexikai szószerkezetektől való elkülönítésére már nem is vállalkozik (ehhez vö. főként 1966: 95, lásd még például 1969: 282, 294).

2.3.4. Az összetett szó morfoszintaktikai leírásának problémái

Az összetételek meghatározása tekintetében eredményesebb Kenesei. Károlynak a lexémastátus megállapítására használt mondattani és szemantikai kritériumaihoz hasonló szempontok alapján tesz kísérletet a kompozítumoknak a szintaktikai szószerkezetektől való elkülönítésére.

[24] Vö. Kiefer 1993: 176–177, 1999: 189, Kenesei 2000b: 78, 2004b: 443–444, 2006: 82.

Kenesei meghatározása szerint összetett szó „az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól" (2000b: 82). Kenesei definíciójából és az ezt előkészítő érvelésből egyaránt az következik, hogy a szóösszetételek a szintagmáktól nemcsak a komplex bővíthetőség és a megszakíthatatlanság tekintetében, de ezzel összefüggésben – a nem kompozicionális jelentésű lexikális egység kitétel révén – szemantikai szempontból is különböznek (2000b: 81–83, vö. még Kenesei 2006: 82). Mindezt szem előtt tartva azonban kevéssé érthető Kenesei azon kijelentése, miszerint ha „inflexiós toldalék (jel, rag) kerül az összetétel tagjai közé, még ha a jelentés nem változik is meg, az összetétel felbomlik, azaz tovább már nem számít egy szónak" (2000b: 82).[25]

Tekintettel arra, hogy a kompozítumok ilyen felfogása sajátosan ötvözi a Kiefer-féle szómodell (1993, 1999) egymással nem harmonizáló lexikai, morfológiai és szintaktikai kategóriáit, nem meglepő, hogy Kenesei munkáiban többek között az igekötős igék státusának megítélése kapcsán (a négyosztatú szókoncepció problémáihoz hasonló) nehézségekbe ütközik. A megszakíthatatlansági kitételre hivatkozva leszögezi, hogy ezen igealakok nem tekinthetők kompozítumoknak (2000b: 83), lexémafelfogása (vö. 2006: 82, lásd még Kenesei 2000b: 78, 2004b: 443–444) következtében viszont arra a megállapításra jut, hogy a nem kompozicionális jelentésűnek tartott igekötős igéknek – szemantikai egységességük miatt – mégis valamiféle összetett szerkezet tulajdonítható (2000b: 83).[26] Miután Kenesei elismeri, hogy szóelméletében az igekötő „azon formák közé tartozik, amelyekre az eltérő szempontok eltérő eredményeket adnak" (2000b: 83), az ilyen elemmel bíró igealakok kettős természetét a Kiefer koncepciójából vett szókategóriák segítségével igyekszik megragadni (2000b: 83). E módszertani tekintetben kifogásolható eljárással azonban az igekötős igék értelmezésének alapproblémáját nem oldja meg.[27]

Mivel az összetett szókban tagként kötött formák is előfordulhatnak, Keneseinek ahhoz, hogy a kompozítumokat elkülöníthesse a toldalékolt egyszerű szavaktól, számot kell adnia az összetételi tagok és az affixumok közti meghatározó eltérésekről is (vö. 2000b: 84). A két elemcsoport elhatárolását az ún. mellérendelés-próba alkalmazásával tartja megoldhatónak. E szerint míg az ugyanolyan elő- vagy utótaggal rendelkező összetett szók mellérendelésekor az egyező elemek egyike elhagyható, azonos toldalékolású szavak esetében ez az ellipszis nem lehetséges (2000b: 84, 2006: 83). Ily módon az a kötött morféma tekinthető

[25] Mindehhez vö. még Pete 2008: 83, illetve Fejes 2002: 2.

[26] A probléma más nézőpontú felvetését lásd Pete 2008: 82–83.

[27] Keneseinek a Kiefer-féle szóelméletre való egyéb – az érvelést ezúttal csupán megerősítő, nem pedig meghatározó – hivatkozásait lásd még 2000b: 79, 85–86, 88, 93.

összetételi tagként funkcionáló ún. félszónak, amely a mellérendelési próbának mindkét irányból eleget tesz (2000b: 85–86, 2006: 84).[28]

2.3.5. Szótáron kívüli elemek?

Kenesei a félszavak bevezetésével egy olyan négyosztatú elemtipológiához jut, amelyben a független és a függőszók csoportjain túl a szavaknak nem minősülő félszók és toldalékok kapnak helyet (lásd 2000b: 90–91, 2006: 85–86). Ezen osztályozást egy olyan kétágú hierarchikus rendszerezésnek gondolja, amely „megmutatja, hogyan épülnek egymásra az egyes elemek megkülönböztetését szolgáló eljárások. Ha ugyanis valamely forma szabad, akkor magától értetődik, hogy mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát kiállja, továbbá, ha valami szó, akkor a mellérendelési próbán is átmegy" (2000b: 91, lásd még Kenesei 2000b: 90, 2006: 85–86).

A (poszt)generatív nyelvészeti leírások tipikus bináris sémáival teljes összhangot mutató kétosztatú modell szigorúan hierarchikus jellege azonban – Kenesei szándékai ellenére – a gyakorlatban nem mindig érvényesül. Jól mutatja ezt többek között a *nem* tagadóelem rendszerbeli megítélésének bizonytalansága is.

Miután e forma önálló megnyilatkozásokban előfordulhat, az osztályozás logikája alapján egyértelműen független szónak minősül (vö. Kenesei 2000b: 83, 88–89). Kenesei ugyanakkor – e formális elv helyett a nyelvi kompetenciára hivatkozva – említést tesz arról, hogy megítélése szerint ez a hangsor bizonyos előfordulásaiban (például a *nem budapesti lakosok* szerkezetben) önálló szintaktikai tagadószó helyett inkább valamilyen alaktani (szóalkotási) funkciójú elemnek látszik (2000b: 83, 89). Ez utóbbi esetben viszont egy valóban binárisan hierarchikus rendszerezésben e morfológiai szerepű kötött elemek legfeljebb a mellérendelés-próbát teljesíthetnék.

Ezt szem előtt tartva azonban Kenesei osztályozása két szempontból sem tekinthető egyértelmű oppozíciókat felmutató szintezett modellnek. Egyrészt a rendszerezésnek a szabad formák kielemzésére szolgáló, első helyen rangsorolt eljárása – tisztán formális jellegéből adódóan – a *nem* esetleges szóalkotási szerepű (kötött) előfordulásait – funkcióra és nyelvi kompetenciára való tekintet nélkül – ugyanúgy szabad formáknak mutatja, mint ezen elem mondattani tagadást megvalósító változatait. Másfelől viszont az osztályozás eljárásaival nem dönthető el, hogy a morfológiai szerepet ellátó *nem* kötött hangsort félszónak vagy képző funkciójú prefixumnak kell-e tekintenünk, mivel ezen elem vonatkozásában – megfelelő koordinációs párként szolgáló előtag híján – a mellérendelés-próba nem végezhető el (vö. Kenesei 2000b: 83, 89).

[28] Vö. még Kiefer 2000a: 24, 2003: 198.

Ugyancsak a modell kétosztatú szinteződését érintő probléma a mondatszók és az indulatszavak rendszerbeli elhelyezésének kérdése is. Mivel ezek az elemek önálló megnyilatkozások, szabad formáknak tekinthetők (Kenesei 2000b: 90, 2006: 85). Mindazonáltal az osztályozás szigorú bináris és hierarchikus jellegének érvényesülése esetén e független hangsoroknak eleget kellene tenniük az elemzési eljárás során használt valamennyi kritériumnak. A mondatszókat és az indulatszavakat azonban – ahogy Kenesei is írja – „mellérendelni sem lehet, sőt a szómeghatározási próbát sem állják ki, ugyanis nem lehet őket más szavakkal együtt elhelyezni a mondatban" (2000b: 90, lásd még Kenesei 2006: 85).

Kenesei annak érdekében, hogy a rendszerezés ellentmondását feloldja, újabb kitétellel egészíti ki az önálló előfordulású szavak meghatározását. E módosítás szerint a szabad formák csak akkor minősülnek független szónak, ha egyúttal más szavakkal való megjelenésük is lehetséges, ellenkező esetben ezeket az elemeket csupán ún. tagolatlan közléseknek kell tekintenünk (2000b: 91, 2006: 85).

Kenesei a független szavak efféle felfogásából adódóan azonban egy másik, ugyancsak az osztályozás struktúráját érintő problémába ütközik. Azzal ugyanis, hogy a mondatszavakat és az indulatszókat tagolatlan közlésekként értelmezi, ezen elemtípusokat – módszertani szempontból kifogásolható módon – teljesen kizárja a lexikon önálló tételeit és morfológiai elemeit megjeleníteni szándékozó rendszerezéséből, jóllehet e hangsorokat egyébiránt a szótár részeként, mint „esetleges lexikalizálódott közléseket" értelmezi (vö. Kenesei 2000b: 95, 2001: 216, 2006: 89).

A probléma jelentőségét mutatja, hogy Kenesei lexikonleírásából nem csupán a mondatszók és az indulatszavak csoportja szorul ki. A tipológiában nem kapnak helyet az ikerszavak rímelő tagjai sem, e hangsorok ugyanis a rendszerezés logikája alapján nyilvánvalóan nem szavak, de félszónak sem minősülnek, ugyanakkor – abból adódóan, hogy ezen elemektől a morfémastátust is megvonja – nem tekinthetők toldalékoknak sem (vö. Kenesei 2000b: 84, 2004b: 442–445; lásd még Kiefer 2000b: 525).

Mindebből egyenesen következik, hogy a lexikon efféle leírásában ezen ikerített elemek – noha a nyelvben ténylegesen létező hangsorok – egyáltalán nem értelmezhetők. Nem véletlen, hogy a (poszt)generatív nyelvtanok az ikerítést mint szóalkotási módot sem morfológiai, sem fonológiai szempontból nem tudják megragadni (ehhez vö. egyrészt Kiefer 1999: 264, 2000b: 525, másfelől Kálmán–Nádasdy 2001: 425).

Mindazonáltal a Kenesei-féle szótárkoncepció ilyen problémái nem pusztán az osztályozás egyszerű rendszertani bizonytalanságaiból adódnak, de nyilvánvalóan következnek a szóelméletet általában meghatározó (poszt)generatív nyelvészet elméleti és metodológiai hátterének sajátos diszharmóniájából is. Ezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy a célkitűzéseket és az alkalmazott módszereket tekintve Kenesei elemtipológiája a Kiefer-féle szómodell (1993, 1997,

1999: 188–189, 262–288; vö. még Kiefer 2000b, 2003: 185–186) már elemzett metodológiai problémáihoz igen hasonló jellegzetességeket mutat.

Bár Kenesei lexikonleírását – a kompetenciaként értelmezett nyelv fogalmából adódóan – a mentális szótár modelljének szánja (lásd 2000b: 92, 2004b: 442, vö. még Kenesei 2000b: 75–76, 79–81, 93, 2006: 81–85, 87), a koncepció kidolgozásakor a kognitív nyelvi folyamatok tanulmányozásának metodológiai eljárásaitól mégis eltekint. Módszereit a más indíttatású (csupán a hangsorformák elemeinek és disztribúciós viszonyainak analizálására törekvő) bloomfieldi deszkriptív nyelvészetből veszi, az így nyert lexikonstruktúra mentális nyelvi realitására pedig alapvetően nincs tekintettel. Ebből adódóan a szerző érvelése során elsősorban a disztribúciós elveket érvényesíti, ily módon a beszélők nyelvtudásáról csak néhány általános, illetve hipotetikus kijelentéssel szolgál (ehhez lásd főként 2000b: 83, 92, 2004b: 442).

A mentális szótár leírásának célkitűzése és az ehhez használt formális, leírási minimalizmusra törekvő módszertani eljárások összhangjának hiányát jelzi többek között Kenesei azon eljárása is, ahogy szótármodelljében az ún. passzív töveket elhelyezi. E tőtípus elemei között vannak olyanok, amelyek a mellérendelési próbának eleget téve a félszók csoportjába sorolhatók, nagy részük azonban az osztályozás egyetlen kritériumának sem felel meg. Így ez utóbbiakat a formális rendszerezés logikája szerint – ahogy Kenesei is írja – „prefixumoknak kellene minősítenünk" (2000b: 92, lásd még Kenesei 2006: 87). Mivel ezt a beszélők nyelvtudásának nyilvánvalóan ellentmondó eljárást Kenesei maga is önkényesnek ítéli (vö. 2000b: 92, 2006: 87), a félszónak nem tekinthető passzív tövek besorolásának problémájára más – a formális módszertani keretbe beilleszthető – megoldást keres.

Miután azonban a félszók és a passzív tövek kategóriája a mellérendelés-próbának eleget tevő tőelemek esetén egybeesik, Kenesei nem talál olyan disztinktív oppozíciót, amelynek mentén az összetételi tagként nem értelmezhető töveket rendszerezésébe következetesen, azaz a hierarchiában a félszók és az affixumok csoportja között elhelyezkedő osztályként építhetné be (vö. 2000b: 92, 2006: 87). Ily módon Keneseinek a lexikon egységeit leírni szándékozó tipológiájából a nem koordinálható passzív tövek teljesen kiszorulnak. Ezért e formákat – módszertanilag kifogásolható módon – mint a bináris és hierarchikus struktúrát mutató szótári osztályokon kívül eső lexikális elemeket értelmezi.

Az így felfogott tövek rendszerbeli státusának kijelölése során Kenesei – eltekintve a tényleges kognitív folyamatok megfigyelésétől – a (poszt)generatív nyelvészetben szokásos metodológiának megfelelően pusztán feltételezi, hogy a mentális szótár felépítése egyfajta minimalista elvet követ. Ily módon úgy véli, hogy mivel a félszóként nem elemezhető passzív töveket produktív képzők is követhetik, e formák valószínűleg szóalkotási műveletek révén jöhetnek létre, azaz nem komplex elemekként vannak elraktározva a lexikonban. E hipotézisből

adódóan pedig Kenesei ahhoz a teoretikus feltevéshez jut, hogy a magyarban domináns szóalapú morfológia mellett lehetnek olyan alaktani műveletek is, amelyek az önálló szóként nem értelmezhető tőelemeken mennek végbe (lásd 2000b: 92, 2006: 87–88, vö. még Kenesei 2004b: 443).

E metodológiailag nem egészen megalapozott magyarázatból Kenesei végül elemtipológiájára nézve egy sajátos, hipotetikus jellege miatt nem túl meggyőző következtetést von le. E szerint binárisan szinteződő lexikonmodelljébe az összetételi tagként nem értelmezhető passzív tövek éppen azért nem illeszthetők be, mert e formák egy másik típusú morfológiába tartoznak, amelynek egyes kategóriái „átfedésben lehetnek a szó alapú hierarchia csoportjaival" (2000b: 92, vö. még Kenesei 2006: 88).

2.4. A klasszikus szóértelmezések problémáinak gyökerei

A 20. századi magyar nyelvtudomány meghatározó szóértelmezéseinek eddigi kritikai bemutatását összegezve elmondhatjuk: bár ezek a koncepciók igen sokféle szempont segítségével próbálják megragadni a szavak lényegi jegyeit, alkalmazott kritériumaik közül egyik sem látszik megfelelőnek arra, hogy a szó fogalmát körülhatárolja. A magyar nyelvészeti hagyomány különböző (újgrammatikus, strukturális és posztgeneratív) ihletettségű szófelfogásainak általános sikertelensége ugyanakkor azt sejteti, hogy ezen elképzelések ellentmondásainak hátterében valamilyen közös, átfogó (azaz: mindhárom irányzat szókoncepcióját alapjaiban meghatározó) probléma áll.

2.4.1. Abszolutista vagy relativista szófelfogás?

Az előzőekben elemzett klasszikus megközelítéseknek (ezek közül is különösen az explicitebb szóelméletet felmutató strukturális és posztgeneratív nyelvészeti meghatározásoknak) vannak azonos jegyeik. Noha az egyes elképzelések képviselői a szavakat alapvetően a beszélők nyelvi intuíciójához kötődő egységeknek tekintik (ennek egyértelmű megnyilvánulásaihoz vö. elsősorban Martinkó 2001: 20, illetve Kenesei 2000b: 75–76), a szók definiálására kialakított gyakorlati eljárásaik e vélekedésüket mégsem tükrözik.

Az egyes koncepciók kritikai elemző bemutatása során láthattuk, hogy ezekben a szómegközelítésekben a beszélő mint a szóstátus eldöntése szempontjából kulcsfontosságú tényező csak igen ritkán jelenik meg. Ennek megfelelően a 20. századi strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti szóelméletek szerzői érvelésükbe főként a beszélőktől független, deszkriptív(nek szánt) kritériumokat vezetnek be. Ily módon e munkákban a tisztán formális disztribúciós eljárások mellett szokásosan megjelenő fonológiai, morfoszintaktikai és jelentéstani kitételek is rendre úgy tűnnek fel, mint a szóértékű hangsorok eleve adottnak vélt

hangalaki, mondattani és referenciális jellemzőit egyértelműen leíró vizsgálati szempontok. Mindezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy az így körvonalazható, valamiféle abszolút értelemben vett, elvont szófogalom a beszélők (egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő) nyelvérzéke által diktált természetes és relatív szóegységekkel nincs összhangban.

2.4.2. A beszélő nélküli nyelv problémája

Mindazonáltal a klasszikus strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti elméletek efféle absztrakt szófogalmának latens feltűnése nyelvfilozófiai nézőpontból korántsem érthetetlen. Ezt a szófelfogást összevetve napjaink kanonizált nyelvtudományi irányzatainak alaptételeivel ugyanis könnyen belátható, hogy a szó mibenlétének abszolutista elgondolása tulajdonképpen egyenesen következik a 20. századi nyelvészet jellegzetes nyelvfogalmából.

A strukturalizmus langue típusú nyelvképe és a generatív grammatika kompetenciaként értelmezett nyelve – leginkább a saussure-i ún. „szétosztott szótár" elv (1916/1997: 49) és a chomskyánus „ideális beszélő" koncepció (1965/1986: 115) révén – lényegileg olyan egynemű és absztrakt struktúra, amelyen a beszélők (és a többé-kevésbé hozzájuk kötött, ám nem preferált parole, illetőleg performancia szintek) kívül rekednek (ehhez vö. Saussure 1916/1997: 48–49, 245 és Chomsky 1965/1986: 115–116). Noha a beszélőknek a nyelvészeti vizsgálatokból való efféle mellőzése tulajdonképpen egy fiktív nyelv leírásához vezet, ezt a tényezőt a strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti irány – főként a nyelvtudomány csekély mértékű filozófiai tudatosságából adódóan – többnyire nem ismeri fel. Ennek következtében az ilyen ihletésű szóelméletekben nem tudatosodik a nyelv absztrakt felfogása mentén körvonalazni kívánt abszolút értelemben vett szó és a nyelvérzék szóegységei közti feloldhatatlan feszültség sem.

2.4.3. A szó langue szintű értelmezésének nehézségei

A nyelvi intuícióval nem egyező elvont szavak ideájának a strukturális nyelvészeti koncepciókban való kétségtelen jelenlétére utal mindenekelőtt az, hogy ezen elképzelések a szó általános fogalmát – a saussure-i elvek nyomán haladva – egyértelműen a beszélőktől független, absztrakt langue-szavakkal (szótári szókkal, lexémákkal) azonosítják (vö. különösen Berrár 1975, Lengyel 2000a). E szemléletre vall az is, hogy a strukturális nyelvészeti írásokban a szó elvont fogalmának parole-beli megfelelései általában olyan aktuális formákként (ún. szóelőfordulásokként) tűnnek fel, amelyek egyedi mivoltukból adódóan csupán mellékes jelentőségű, a langue-szavak lényegi jegyeit tekintve irreleváns tényezők (ehhez lásd főként Berrár 1975, Lengyel 2000a). A szó absztrakt ideájának képzete jellemzi Martinkónak (2001) és Demének (1978) a magyar nyelvészeti közgondolkodást kevésbé meghatározó vélekedését is, akik az elvont langue-

szavak konkrét megvalósulásainak még a szóértékét is vitatják, ezért ezeket az alakokat minimálisan mondatrészfunkcióban álló elemeknek (szintakszémáknak, glosszémáknak) gondolják.

A szó így értelmezett fogalmának tisztán abszolutista jellegére utal az is, hogy a strukturális nyelvészeti koncepciókban a langue szavai az aktuálisan megvalósuló formáktól nem pusztán elkülönülnek, hanem egyenesen más „szinten" helyezkednek el, ily módon pedig a természetesebb (többé-kevésbé a beszélőkhöz kötött) parole-elemekkel nem is érintkezhetnek. Nem véletlen, hogy azok a szóértelmezések, amelyek – a langue és parole között „mozgó" szavak elmélete révén (vö. Martinkó 2001: 23), illetve az absztraktság tekintetében átmenetiséget mutató ún. szóalak bevezetésével (lásd Berrár 1975: 36–37) – a két szintet illetően mégis számoltak valamiféle „átjárhatósággal", ezzel kapcsolatos érvelésük során rendre nehézségekbe ütköztek.

Mindazonáltal az a probléma, hogy a szó fogalmának efféle értelmezése a természetes alapegységek helyett csak egy fiktív, beszélők nélküli nyelv szavait körvonalazhatja, megmutatkozik a strukturális nyelvészeti szókoncepciókban megfigyelhető jellegzetes ellentmondásokból is. Az elvont szóideák és a nyelvi intuíció alapegységei között lévő diszharmóniával magyarázható többek között az az egyoldalú bizonytalanság is, amit a strukturális nyelvészeti munkákat elemző részben a szómeghatározások, illetőleg az összetételek és a szintagmák elkülönítése terén tapasztalhattunk. Áttekintve e szóértelmezések jellegzetességeit kitűnhetett: bár az egyes szerzők egy-egy adott hangsor szóstátusáról – nyelvérzékükre támaszkodva – igen határozottan nyilatkoznak, a szó abszolutista fogalmának megragadására kialakított formális, a természetes nyelvi intuícióval metodológiailag nem összehangolt kritériumaik az e döntések mögött álló elvek kijelölését és egzakt szódefiníciók megfogalmazását nem teszik lehetővé.

Miután a meghatározáshoz alkalmazott szempontok következtében a szavak osztálya a strukturális nyelvészeti munkákban jellegzetesen homogén állományként tűnik fel, nem oly meglepő az a kritikai elemző részben már említett jelenség sem, hogy egyes szerzők ezt az egyneműnek vélt lexikális elemkészletet a szóhatárok kijelölése során – expliciten vagy latensen – a helyesírás által rögzített, ugyancsak egyértelmű (ám a nyelvérzékkel nem mindig harmonizáló) konvencionális formákkal társítják.[29]

A homogén szókészlet képzetének – határozott vagy implicit – megjelenését szem előtt tartva az sem véletlen, hogy a strukturális nyelvészeti elméletekben a szavak csoportjának sem a kialakulására, sem pedig a változásaira nincs (és nem is lehet) elfogadható magyarázat. A lexikális elemek abszolutizált és egynemű

[29] E tekintetben jeles kivétel például Elekfi, aki tanulmányában épp az írásnorma és a nyelvi intuíció szóegységeinek eltéréseit hangsúlyozza, jóllehet gondolatmenetének a szóstátus meghatározását illető lényegi tanulságait nem vonja le (vö. 2001: 224–225, 227, 229).

állományként való értelmezésének következtében e koncepciókban egy-egy szóértékű forma csakis a beszélők valamiféle sajátos, ám nehezen elképzelhető „közös fogalomalkotási munkájának" eredményeként jelenhet meg a nyelvben.[30] Mindez pedig azt jelenti, hogy az új szóalakok, annak ellenére, hogy egyes beszélők kétségkívül szavakként használják őket, különös módon csak azt követően minősülhetnének ténylegesen szóknak, miután azokat az érintettek a közösség minden tagjával egyeztették és elfogadtatták.[31]

2.4.4. Beszélőfüggetlen mentális szótár?

A (poszt)generatív nyelvészeti leírásokra jellemző szófogalomtípus és a beszélők nyelvérzéke között – ahogy ez a formális szóleírásokat elemző részből is kitűnik – ugyancsak sajátos ellentmondás húzódik. E szóelméletek képviselői eredeti intencióik szerint a beszélők mentális szótárának leírására vállalkoznak,[32] a kognitív nyelvi folyamatok tanulmányozásától azonban – láttuk – kivétel nélkül eltekintenek. Ennek következtében munkáikban természetes szóegységek helyett inkább valamiféle „beszélő nélküli" nyelvtudás absztrakt szóformái körvonalazódnak. Erről tanúskodnak azok a mechanikus (a leírás önelvű formalizálását célzó) módszertani eljárások is, amelyek mentén a (poszt)generatív nyelvészeti írások szerzői koncepciójuk kritériumrendszerét kialakítják.

Kiefer modelljének (vö. elsősorban 1993, 1999: 188–189) sajátosságait áttekintve tapasztalhattuk, hogy a szó fogalmát nem a beszélők nyelvérzékéhez köti, hanem elméletfüggő kategóriának tartja (lásd főként 1993: 173, 176, 178, 2003: 185). Ennek megfelelően rendszerezésében többféle szótípussal számol, amelyek meghatározásához látszólag könnyen formalizálható, teoretikus kitételeket vezet be. Nem véletlen, hogy Kiefer a nyelvi intuícióval nem igazán összehangolt kritériumaira alapozva számos, a kritikai elemző részben ismertetett leírási problémába ütközik, majd végül egy olyan grammatikai szintek szerint osztott szóelképzeléshez jut, amely – négy, egymással nem harmonizáló kategóriájából adódóan – eleve nem lehet összhangban a beszélők természetes (egyféle szóegységtípussal számoló) nyelvérzékével. Ezen nem változtat az sem, hogy Kiefer – az elméletében latensen jelen lévő általános szófogalomból adódóan – az ún. ideális szavak bevezetésével utólag mégiscsak törekszik a négy kategória összhangjának megteremtésére. Ez utóbbi szóosztály ugyanis azon túl, hogy a szóértékű elemeknek pusztán egy egészen kis töredékét öleli fel, már csak genezisének módszertanából adódóan sem mutathat egyezést a beszélők természetes szóegységeivel.

[30] E tételhez vö. elsősorban Deme 1978: 123. Lásd még például Szépe 1961: 123, 126, Temesi 1961a: 143–145.

[31] E gondolatmenet igen határozott feltűnését lásd például Juhász szófelfogásában (1980: 103–104).

[32] Ehhez vö. például Kenesei 2000b: 75–76, 79–81, 92–93, 2004b: 442, 2006: 81–85, 87.

Az elemzési eljárások kialakításának hasonló módszereit láthattuk Kenesei lexikonleírását (lásd elsősorban 2000b, 2006) tanulmányozva is. Miután leszögezi, hogy a szótári egységeket bemutató tipológiájában szigorúan formális, az egyes elemek adottnak vélt disztribúciós, morfoszintaktikai és szemantikai jellemzőinek egyértelmű leírására törekvő kritériumokra támaszkodik (vö. 2000b: 76–77, 94), korántsem meglepő, hogy az ilyen elvek mentén kialakított szempontrendszer segítségével a nyelvi intuíció szóegységeiről végül nem tud számot adni. E koncepció kritikai elemző bemutatása során is tapasztalhattuk, hogy Kenesei modelljét – a nyelvérzéktől való látványos eltérések miatt – nem egy esetben (így például az ún. függőszók csoportjának kialakításával vagy a szó- és tőalapú morfológia elvi kettősének bevezetésével) módosítani kényszerül (ezekhez vö. 2000b: 80–81, 91–92).[33] Mindazonáltal azt, hogy Kenesei elemtipológiáját így sem tudja a nyelvi intuíció szóegységeihez közelíteni, a kritikai elemző részben már ismertetett problémák közül az is egyértelműen jelzi, hogy éppen a beszélők erősen ösztönös nyelvi megnyilvánulási formái (a mondatszók, az indulatszavak és az ikerített tagok) azok az elemek, amelyeket a szerzőnek modelljében még e változtatások révén sem sikerül elhelyeznie.

A nyelvérzék természetes szóegységei és a (poszt)generatív nyelvészeti munkákban alkalmazott módszerek révén körvonalazható idealizált szófogalom konfliktusa más vonatkozásban is tetten érhető. Így abban is, hogy ezen írások szerzői a mentális szótár elemeinek meghatározásához elegendőnek tartják, ha a formálisnak szánt kritériumaik mentén hozható döntéseket – a beszélők nyelvi intuícióinak esetleges eltéréseivel nem számolva – csupán saját nyelvérzékükkel szembesítik.

Alapvetően így jár el Kenesei, aki lexikonleírásában az egyes elemek státusának megítélését illetően a beszélők nyelvi intuícióinak lehetséges variabilitásáról csupán egy esetben, a félszók kapcsán tesz említést (vö. 2006: 84–85). Ilyen a munkamódszere Kiefernek is, amikor – a beszélők nyelvi intuícióinak eltéréseit figyelmen kívül hagyva – egy-egy elemnek egy adott szótípusba való besorolhatóságáról mindig kategorikus döntéseket hoz (1993, 1997, 1999: 188–189, 262–288, 2000b, 2003: 185–186). Még inkább ez az attitűd jellemzi Fejest, aki a nyelvérzék tekintetében mutatkozó különbségeket vizsgálódásából szándékosan mellőzve (vö. 2005: 8–9) az összetett szókkal kapcsolatos állásfoglalását tudatosan a nyelvi intuícióval szemben fogalmazza meg (lásd elsősorban 2002: 5, vö. még Fejes 2005: 12–13, 17). (E tekintetben példamutató ugyanakkor Károly korai generatív nyelvészeti ihletésű munkáinak szokatlan rugalmassága; lásd különösen 1969: 283.)

Mindezeket szem előtt tartva nem véletlen, hogy a (poszt)generatív nyelvészeti munkák szerzői az ilyen elméleti és metodológiai háttérrel körvonalazható

[33] E probléma más szempontú megközelítését lásd Pete 2008: 77–78.

szóformák genezisét egyáltalán nem is érintik. A nyelvi intuícióra is kiható változásaikat pedig (így például a kompozicionális jelentésszerkezetűnek tartott összetételek lexikalizálódását) legfeljebb csak konstatálni képesek, magyarázatukat adni már nem (ehhez vö. például Kiefer 1999: 262, 269–271; lásd még Kenesei 2000b: 89).

2.4.5. A szójelentés újgrammatikus paradoxonja

A strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti elméletek jellegzetesen abszolutista szófogalmának a hatása a koncepciók egészén átível. Eléggé egyértelműnek tűnik, hogy e szóértelmezések ellentmondásai nem egyszerű részletkérdések, hanem olyan általános problémák, amelyek eredendően a szó ideájának fel nem ismert képzetéből és az e mögött álló, autonóm struktúraként felfogott nyelv latens feltevéséből származtathatók.

A kevésbé kifejtett újgrammatikus szófelfogás bírálható pontjainak hasonló háttérösszefüggései után kutatva nyilvánvalóan az ezen irányzat jelentéstanát meghatározó elméleti-módszertani jegyekből érdemes kiindulnunk. Áttekintve az újgrammatikus szemantikai vonatkozású írásokat a szójelentés értelmezését illetően sajátos ellentmondásra figyelhetünk fel.

Egyrészt mivel a történeti szószemantika középpontjában álló képzet jellegzetesen a beszélőkhöz kötődik, az ennek alapján vázolt szóegységek – ahogy ezt az abszolutista fogalmakkal dolgozó strukturális és (poszt)generatív nyelvészetnek az újgrammatikus koncepcióval szembeni egyértelmű elutasítása is jelzi (Martinkó 2001: 41–61, Kiefer 1991, 2001: 9) – bizonyos mértékig mint a nyelvérzéktől meghatározott, relatív tényezők tűnnek fel (vö. különösen Horger 1914: 101–113, 125–150, Pais 1951: 135–139; lásd még például Gombocz 1898a: 97–98). Másfelől viszont azt látjuk, hogy e jelentéstani szemlélet csupán elv marad, ami a gyakorlatban szinte egyáltalán nem érvényesül: az újgrammatikus írások szerzői ugyanis egy-egy konkrét történeti szemantikai jelenség tárgyalásakor (de különösen az etimologizáló jellegű érvelésekben) a szavaknak rendre egységes és egyértelműen körülhatárolható jelentéseket tulajdonítanak, ezáltal pedig latensen egy meglehetősen kategorikus, a beszélőktől függetlenített szófogalmat körvonalaznak (ehhez – a számtalan itt idézhető példa közül – ezúttal lásd Gombocz egyik szófejtő írásának meghatározó szemantikai jegyeit; 1900a).

Ezt szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy az újgrammatikus szóértelmezéseknek a kritikai elemző részben is megmutatkozó ellentmondásossága és kifejtetlensége mögött a strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti elképzelések sajátosságaihoz bizonyos tekintetben hasonló jellegű tisztázatlanság áll. A szó(jelentés) ambivalens felfogása ugyanis azt mutatja, hogy a modernebb elméletek hátterében álló abszolutista nyelvfogalom már a megelőző újgrammatizmusnak is sajátja, jóllehet a nyelv természetes, beszélőkre alapozó megközelítése a későbbi

tradicionális nyelvészeti irányzatok szemléletéhez képest e koncepcióban még valamivel erőteljesebben érezteti hatását.

2.4.6. Konceptuális tanulságok

A 20. század meghatározó szóértelmezéseinek kritikai elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a szokásos szómegközelítési kíséletek ellentmondásai végső soron a kanonizált nyelvészet abszolutista nyelvképéből adódnak. A tradicionális szóelképzelések kontradikciói – túlmutatva a szavak mibenlétének konkrét kérdésén – a nyelvészeti hagyomány olyan átfogó elméleti-filozófiai nehézségeiről árulkodnak, amelyeknek eltérő intenzitással és különböző formában, de a klaszszikus nyelvtudomány valamennyi területén meg kell jelenniük.

Az esetleírás eredményeiből az is jól látszik, hogy e problémák analizálásához, majd megoldásához leghatékonyabban az újgrammatizmus komplexebb, immár szemléleti kérdésekre fókuszáló vizsgálata járulhat hozzá. Az iskola szószemantikájában tetten ért konceptuális kétféleség általános (más nyelvi jelenségek értelmezésére is kiterjedő) megnyilvánulásait kutatva ugyanis nemcsak a kanonizált nyelvészet további, a nyelv abszolutista felfogásából eredő paradoxonjait tárhatjuk fel. Az újgrammatikus irány relativista felfogásra utaló jegyeinek módszeres felfejtésével arra is lehetőségünk nyílik, hogy a kritikai vizsgálattal egyidejűleg megkezdjük a nyelv beszélőkre alapozó lingvisztikájának körvonalazását is.

3. A kétarcú újgrammatizmus és a nyelv filogenezise

> „Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami mindben közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egy egész halomnyit."
>
> (Wittgenstein)

Bár az újgrammatikus nézetrendszer számos korábbi dolgozatnak tárgya, az eddigi tudománytörténeti áttekintések írói az iskola nyelvképét rendre egységesnek látták, így annak sajátos konceptuális kétféleségét általában nem is észlelték.[34] Az újgrammatizmus egyes elméleti-módszertani ellentmondásaira néhány kivételesnek mondható munka szerzője ugyan felfigyelt, de – a belső következetlenségek részleges felismeréséből adódóan – az iskola szemléleti ambivalenciájának nyelvfilozófiai gyökereire már csak töredékesen mutatott rá.[35]

Ez a fejezet nemcsak abból a szempontból lehet eredeti, hogy az irányzat téziseinek átfogó (tudniillik az axiómákat érintő) analízisével az újgrammatikus tanok általános kétarcúságára világít rá, de a tekintetben is, hogy mindezzel nem pusztán a nyelvészet történetének képét kívánja árnyalni. A könyvnek ebben a részében az iskola elvi-metodológiai kettősségeiről immár komplex módon, a háttérokokkal való összefüggésükben igyekszem számot adni azért, hogy az elemzés eredményeire támaszkodva egyúttal egy sikeresebb, adekvát nyelvmodell kontúrjait is felvázoljam. Az újgrammatizmus kutatási profiljából természetszerűleg adódik, hogy – az irányzat relativista motívumainak kritikai kiemelése és továbbgondolása révén – jelen esettanulmányban ennek a beszélőkre alapozó nyelvészeti koncepciónak elsősorban a közösségi értelemben vett nyelv története felőli oldala rajzolódhat ki.

[34] A hazai szakirodalomból ennek kapcsán vö. például Balázs 1970, Tompa 1970, H. Tóth 1996: 136–143, Máté 1997: 109–115, továbbá Cser 1999: 280–284, az irányzat másodgenerációs képviselőitől pedig többek között Bárczi 1953: 121–140, 1967a: 585–590, illetve Benkő 1991.

[35] Ehhez magyar vonatkozásban lásd Róna-Tas 1978: 103–108, Bezeczky 2002: 23–169, innen is főként 28–40, 71–72, 79–80, 92.

3.1. A 20. század eleji magyar újgrammatizmus

Jóllehet az újgrammatikus vonulat a magyar nyelvészetnek mindmáig meghatározó ága, virágkorát nálunk a 20. század első három-négy évtizedében éli. Az iskola tevékenysége ez idő tájt szinte a szakma egészét felöleli hazánkban. Az irányzat itteni változata – elődjét, az összehasonlító nyelvvizsgálatot mintegy magába integrálva – a századfordulótól a strukturalizmus negyvenes évekbeli térhódításáig a tulajdonképpeni magyar nyelvtudománnyal azonos. Az újgrammatizmus elméleti-módszertani keretének és céljainak rendelődnek alá még azok a területek is, amelyek a közösségi értelemben vett nyelv története kapcsán szokásosan felvetett kérdéseket nem érintik szorosan, így például az akkor kibontakozóban lévő fonetika, továbbá a mondattan, a szemantika és a nyelvjáráskutatás.

Mivel az újgrammatikus tanok klasszikus formájukban leginkább a kezdeti fázisban és az irányzat nyelvészeti hegemóniájának idején tanulmányozhatók, ezek sajátos filozófiai hátterét kutatva célszerű a 20. század első egyharmadának nyelvtudományára, a „budapesti iskola”-ként is emlegetett nyelvészek tevékenységére fókuszálnunk.[36] Ez az időszak, amelyről az így kidolgozott elemzéssel a későbbi évtizedeknél árnyaltabb képet kaphatunk, egyébként sem jelentéktelen. A század első harminc-negyven évének hazai nyelvtudósai munkáikkal olyan ismereteket közvetítettek, amelyeknek köszönhetően az itthoni újgrammatizmus – a nyelvészet történetében jószerivel egyedülálló módon – egy időre még a nemzetközi szakmának is általánosan ismert és méltatott szereplőjévé vált.[37]

3.2. Szemléleti kétféleség – Gombocz munkáinak tükrében

Már azt a nyelvészeti vonulatot is jellemzi valamiféle szemléleti ambivalencia, amelyik egy-egy részletkérdés eltérő megítélése folytán világosan és következetesen ágazik el alirányokra. Igazán (tudniillik konceptuális értelemben) kétarcúnak egy nyelvtudományi iskola mégis akkor tekinthető, ha nyelvészetében az egymásnak ellentmondó elvi kijelentések rendszerint szimultán módon, ugyanazon szerzőktől származó írásokban vagy éppenséggel egy adott munkán belül tűnnek fel.

Ebben a fejezetben azért, hogy a klasszikus újgrammatizmus markáns (tulajdonképpen nyelvfilozófiai eredetű) kétféleségére meggyőzően mutassak rá, az irányzat tanainak átfogó elemzését egyetlen személy, mégpedig Gombocz Zoltán

[36] A nyelvészettörténeti elnevezéshez lásd Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–589, Tamás 1956: 12–14, Fodor 1969: 180, Szépe 2000, Tompa 1974: 131, 1975: 197–198, Temesi 1980: 29, Kicsi 1997: 232, 2006: 48–49. Ennek többértelmű használatához pedig vö. Benkő 1991.

[37] Így például Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–589, Szépe 2000.

szakmai életútjából kiindulva végzem el. Ez az eljárás az analízis általános (az iskola egészére kiterjedő) érvényét nemigen csorbítja. A kiváló magyar tudós tematikusan gazdag, külföldön is jelentősnek tartott publikációiban – az újgrammatikus nyelvészetet történeti-összehasonlító, néhol pedig saussure-i motívumokkal ötvözve – a korabeli nyelvészet minden meghatározó képviselőjére és eredményére reflektált. Így munkássága feltétlenül alkalmasnak látszik arra, hogy a 20. század eleji magyar nyelvtudomány sajátos elméleti-módszertani kettősségét és a későbbi (koherensebb szemléletű) irányzatokhoz való viszonyát e köré szervezve tárjuk fel úgy, hogy közben a nyelv közösségi értelemben vett történetének relativista modelljét is körvonalazzuk.

3.3. Anyanyelv és közösség

Ha az újgrammatizmus (tágabban a klasszikus nyelvtudomány) nyelvfogalmának abszolutista és relativista vonásait kívánjuk megragadni, vizsgálódásainkat a nyelv-közösség reláció különféle nyelvészeti megjelenéseinek elemző feltárásával célszerű kezdenünk. Az ugyanis, hogy egy nyelvészeti nézetrendszer – tételszerűen vagy rejtetten – milyennek láttatja az anyanyelv és az emberek viszonyát, az iskola nyelvképe szempontjából korántsem mellékes.

Egy irányzat tanaiban nyilván annál nagyobb mértékben tűnik fel a nyelv autonóm (abszolút módon létező) entitásként való felfogása, minél kevésbé hangsúlyos az adott koncepcióban a nyelv és a csoport szerves kapcsolatának tétele. Az a nyelv, amit a beszélőktől elvonatkoztatva értelmeznek, éppúgy valamiféle ideaként körvonalazódik, mint az, amit az egyes emberhez tartozó tényezőként (tehát: nyelvtudásként) határoznak meg, ám az egyént egy, a környezetétől elszigetelt, önmagában álló individuumnak, nyelvét pedig izoláltnak és privát természetűnek tekintik. Egy minden szempontból relativista (tudniillik következetesen a beszélőkre építő) elképzelés felvázolása egyedül egy olyan nyelvtudománytól várható, amelyik a nyelv társas meghatározottságát kardinális kérdésnek tartja, ezért axiómáit és metodológiai eljárásait egyenesen ebből kiindulva fogalmazza meg.

Az első, a nyelvészeti szófogalmak elemzésével foglalkozó esettanulmány eredményei azt sejtetik, hogy bár az anyanyelv és a közösség összetartozását a 20. századi nyelvtudomány egyetlen ága sem tagadja, az újgrammatizmus (és valamennyi kanonizált iskola) nyelvészete a nyelvhez mégis egy ettől idegen, dominánsan abszolutista szemléletmódot érvényesítve közelít. A könyvnek ez az előző része utal e paradoxon gyökerére is: az összehasonlító-újgrammatikus nyelvészet (akárcsak a strukturalizmus és a generatív nyelvészet) elismeri, ám nem tudatosítja a nyelv és a beszélők közt meglévő kötelék jelentőségét és konceptuális következményeit, így posztulátumait és módszereit döntően (vagy egyáltalán) nem ehhez igazítva alakítja ki. Az előző fejezet tanulságaiból úgy tűnik,

hogy az elmúlt bő száz év nyelvtudománya a nyelv abszolutista felfogását mutatja, jóllehet az újgrammatikus munkákban a relativizmus – az anyanyelv és a közösség egybefonódását több vonatkozásban is hangoztatva – a szokottnál jóval erőteljesebben (azaz: bizonyos alapelvekre is kihatva) tűnik fel.

Ahhoz, hogy ezt a nyelv-csoport viszony nyelvészeti megítéléséről körvonalazódó képet tovább árnyaljuk, mindenekelőtt az újgrammatizmusnak (ezen keresztül pedig a 20. századi nyelvészeti tradíciónak) a klasszikus neológiához, az ortológiához és a nyelvműveléshez való attitűdjét érdemes tanulmányoznunk. Meglepő, hogy az egyes irányzatoknak az efféle nyelvalakító törekvésekkel kapcsolatos vélekedését a legtöbb historiográfiai munka szerzője nem gondolja konceptuálisan lényeges tényezőnek (a magyar szakirodalomból jeles kivételek e tekintetben Békés 1985, 1997: 95–173, Sándor 2001d, 2001f, valamint Bodrogi 2005), holott a kérdéskör elvi jelentősége szinte magától értetődik. A mesterséges nyelvformálás e típusainak felbukkanása egy-egy iskola nyelvészetében a legbiztosabb jele annak, hogy az adott irányzat a nyelvet – expliciten vagy tudattalanul – úgy kezeli, mintha az a közösségtől függetleníthető absztrakció lenne. Az a gondolat ugyanis, hogy az egyes nyelvi elemeket korábbi alakokhoz, illetve valamiféle jelen- vagy jövőbeli ideálhoz képest ítéljük meg, csak egy a beszélőktől elvonatkoztatott nyelvfogalom esetében vetődhet fel.

3.3.1. Ortológia és neológiák

Noha a 19. század hetvenes éveiben Szarvas Gábor a „Magyar Nyelvőr" szerkesztőjeként kíméletlen hadjáratot indított a nyelvújítókkal szemben,[38] halálával az ún. új ortológia nyelvőrző buzgalma szinte nyomban lecsendesült. A 20. század elejére a két tábor közti harc lényegileg megszűnt,[39] az egykori nézetkülönbségek tudománypolitikai, illetve helyesírási kérdésekkel kapcsolatos ellentétekké szerveződtek át.[40]

Szarvas utóda legjobb hallgatója, Simonyi lett, aki mestere nyelvvédő szellemi örökségét jóval kisebb intenzitással és – úgy tűnik – nagyrészt tiszteletből vitte tovább. Már a vita idején sem túl gyakran hallatta szavát, írásai a pályája előrehaladtával egyre kevésbé voltak polémikus hangvételűek,[41] és jórészt a

[38] Ennek részletes – jobban vagy kevésbé találó – bemutatásaihoz vö. Németh G. B. 1960, Fábián 1984: 67–82, Sándor 2001f: 165–170, Szarvas személye felől közelítve pedig leginkább Láncz 1982.

[39] Fábián 1984: 82, 86, Sándor 2001f: 170.

[40] A Simonyi–Szily viszályról lásd például Tompa 1975: 184–193, 210, Kicsi 2006: 16–17, esetleg Balázs 1970: 32.

[41] Németh G. B. 1960: 232, Tompa 1975: 37–42, 117–118, 130, 141–171.

kompromisszumra ösztökéltek,[42] még akkor is, ha ez egyébként Szarvas nemtetszését váltotta ki (1889: 61, 1893a: 529, emellett Láncz 1982: 105, 137).

Így amikor Simonyi az ortológus indíttatású lap élére került, a nyelvújítás-ellenes mozgalom vezéregyéniségéről emlékbeszédében elismerően, ám némi kritikával szólt (vö. 1912, illetve Láncz 1982: 140). Ezzel összhangban az újítások elfogadhatóságát illetően a „Magyar Nyelvőr"-re addig jellemzőnél sokkal megengedőbb magatartást tanúsított, ezért elsődleges feladatának nem is a neologizáló törekvésekkel szembeni fellépést tekintette, hanem a nyelvformálási elvek pozitív megfogalmazását és a tudományos ismeretterjesztést.[43]

Ily módon a Simonyi-tanítvány Gombocz a nyelvújítási küzdelmekben már egyáltalán nem volt érintett, dolgozataiban a harc elültéről számolt be (1917–1920: 3, 1925: 82), és még a szembenállás utólagos elemzésével is alig foglalkozott. A jelek szerint számára ez a kérdéskör a nyelvtudományi vizsgálódások szempontjából csupán néhány vonatkozásában lehetett figyelemre méltó.

Bár több munkájának központi témája volt az ortológia és a neológia két meghatározó személyiségének, Simonyinak, illetve Szily Kálmánnak a nyelvészete, ezekben döntően etimológiáikkal vitatkozott (1905f, 1906f, 1907a, 1908k, 1909d, 1911f, 1913c, 1916d), továbbá egy-egy művük és életpályájuk általános (alapvetően nem a tudatos nyelvformálásra fókuszáló) bemutatására törekedett (1909h, 1916c, 1919, 1925). Recenziójában (1908i) Szily neologizmus-szótárát (NyÚSz.) is elsősorban mint nyelvtörténeti adatokat tartalmazó forrást közelítette meg. Az újító és a konzervatív törekvésekről pedig a nyelvhelyesség fogalmát taglalva, valamint a nyelvi változások tárgyalásakor tett néhány cikkében említést, ezekben is rendre olyan szempontból, hogy a nyelv természetes alakulása mellesleg az ortológus vagy a neológus elveket igazolja-e inkább (lásd 1917–1920: 2–5, 1931: 1, 4–7, 9–10). Mivel Szily nyomán úgy vélte, hogy a tudatos nyelvformálást nem az alkalmazott szóalkotási módok minősége, hanem ezek megjelenési alakja különbözteti meg a többi változástól, e folyamatok között pusztán fokozati eltérést látott (1925: 83, vö. még Gombocz 1898a: 11–12), amiből adódóan a neologizmusok tekintetében szerinte „a nyelvész feladata nem lehet egyéb, mint a nyelvújítás alkotásait regisztrálni, keletkezésüknek és elterjedésüknek történeti és lélektani feltételeit vizsgálni" (1925: 83, vö. még Gombocz 1925: 82–84, 1931).

Mindezek alapján Gombocz írásaiban – jóllehet ódzkodik a sarkos állásfoglalástól (1917–1920: 3) – olyan érvek tűnnek fel, amelyek arra mutatnak, hogy a

[42] Lásd különösen Simonyi 1888: 1, 1903, továbbá Láncz 1982: 104–105.

[43] Vö. mindenekelőtt szerkesztői beköszöntőjét (Simonyi 1896). Ezen túl lásd még Németh G. B. 1960: 244, Sándor 2001f: 170, valamint Fábián 1984: 82–83, 1986: 258, Tompa 1974: 130, 137–138, 1975: 113–118, továbbá – Simonyi nézeteit másként magyarázva, de lényegében mégis ezt a felfogást képviselve – Kálmán 2005b.

Szarvas-féle nézeteket sem utasította el teljesen, ám szélsőségesnek tartotta (1909c, 1917–1920: 3–5, 1925: 83–84, 1931: 1, 4–7, 9). Ezért kisebb fenntartásokkal ugyan (1909c, 1914a: 303, 1925: 84, 1931: 9), de feltétlenül elismerte az újítás létjogosultságát (1909c, 1913d, 1917–1920: 3–5, 1925: 83–84, 1931: 5–6). A Kazinczy Ferenc nevével fémjelzett mozgalomban a magyar irodalmi nyelvet megteremtő folyamatot látta, így ha egyébként nem is, de emiatt fontosnak gondolta a neológia történetének megírását (1908i: 426, 1925: 84, vö. még Gombocz 1922/1997: 99).

Egy következetesen relativista (tudniillik a nyelv és a beszélőközösség összetartozását axiómaként kezelő) koncepciónak különös érzékenységet kellene mutatnia az ortológia-neológia problémára, ennek kapcsán pedig egyértelműen el kellene határolódnia mind a pozitivizmus múltbeli nyelveszményétől, mind a klasszicizmusnak az egyéni ízlés által meghatározott mintanyelvétől. Gombocz viszont a mesterséges nyelvformálás ügyének jelentőségét alulértékelte, és – miközben a neologizmusokat a természetes úton létrejött szóalakokhoz mérve inkább az újítás felé tendált – lényegében köztes véleményt képviselt, ami pedig mindenképpen egy a háttérben meghúzódó abszolutista nyelvfogalomról árulkodik.

Ez az attitűd nem pusztán önmagában véve, de a 20. század nyelvképére nézve is igen beszédes, Gombocz hozzáállása ugyanis korántsem tekinthető egyedinek. Munkáiban a tudatos nyelvalakító mozgalomnak azt a szokásos korabeli interpretációját közvetítette,[44] ami az ortológia-neológia háború historiográfiai leírásainak döntő többségére egészen napjainkig jellemző.[45]

E szakirodalmi hagyomány abszolutista szemléletmódjáról tanúskodik az is, hogy a nyelvújítást kizárólag olyan törekvésként képes értelmezni, amelynek célja a nyelv ideális állapotának elérése, majd a hétköznapi használatra való kiterjesztése. E szerint az ortológus és a neológus irány közötti radikális különbség tehát abból adódik, hogy az áhított tökéletes nyelvet egyfajta múltbeli adatokkal megtámogatott, népies jellegűnek tartott szubsztanciában vagy valamiféle stiláris motívumoktól kijelölt entitásban vélik-e felfedezni.[46] Ahogy Szily-nekrológjában már Gombocz is kifejtette: „»Nem a szokás a főtörvény, – írja Kazinczy –, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie kell és illik; hív és kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez«. Majd: »Új nyelvet a sokaság teremt; a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhághat«. E Croce-i értelemben vett esz-

[44] Az összegzésekhez lásd NyÚSz., továbbá Simai 1909–1917, Tolnai 1929, a részlettanulmányokhoz vö. például Harsányi 1911, Simai 1917.

[45] Bárczi 1967b: 542–558, Fábián 1984: 28–98, Dömötör 2003, 2006 stb., Kazinczy alakjára koncentrálva mindenekelőtt Benkő 1982, Kiss J. 2009.

[46] Minderről lásd még Sándor (2001f: 156–157) és Bodrogi (2005, innen is elsősorban 69–70) metaelemzéseit.

thétikai felfogással szemben az orthológusok a grammatikai-etimológiai álláspont hívei. A nyelv életéről való felfogásuk nagyjában azonos azzal, amely a természettudományi nyelvhelyességi elvhez vezetett: a nyelv élő organizmus, amely magától fejlődik s magában hordja fejlődésének feltételeit. Minden nyelvújítás, mint nem organikus fejlődés, elítélendő" (1925: 82–83, vö. még Gombocz 1931: 4–6, 9). Ily módon a tradicionális felfogás nemcsak az ortológia régebbi, debreceni ágát és az újabb, Szarvas-féle mozgalmat tekinti elveiben azonosnak, de eszmerendszerében egységesnek gondolja a neológia több mint százéves tevékenységét is. Igaz, a másodgeneráció eredményeit kevésbé látja jelentősnek – Gombocz például az előbbi írásában maga is a klasszicista Kazinczyéval azonos nézeteket tulajdonított a romantikus Ballagi Mórnak és Széchenyi Istvánnak (1925: 82–83).

Kissé meglepő, hogy nagyrészt még azok a tudománytörténeti kérdéseket taglaló áttekintések is így járnak el, amelyek egyébként – határozottan vagy impliciten – elzárkóznak a nyelveszmény fogalmától.[47] Relativista nézőpontból ugyanis egészen világos, hogy a nyelvújításnak volt olyan szakasza, amelyikben a mesterségesen alkotott szókat nem egy normaként elképzelt nyelvhez, hanem a beszélőközösség természetes mércéjéhez viszonyították.

Nem véletlen, hogy az ortológia-neológia háború elemzésével foglalkozó szakmunkák többségét sajátos aránytalanság jellemzi. Miközben Kazinczy klasszicista meghatározottságú írásaira rendszeresen hivatkoznak, a romantikus elemeket felmutató tübingai pályaművét (1808/1916) már nemigen idézik (vö. Bodrogi 2005: 87). Ezzel összhangban e tanulmányokban – ha megemlítik egyáltalán – paradoxonként tűnik fel Kazinczy és az ifjú Magyar Tudós Társaság viszonya. Ezek a dolgozatok nem tudnak magyarázatot adni arra a közismert tényre, hogy „az újdonsült testületben – annak ellenére, hogy tagjai szinte kivétel nélkül lelkes »kazinczyánusok« voltak – a Mesternek nem szántak múltjához méltó vezető szerepet, és a gyakorlatban is az övétől gyökeresen eltérő elveket valósítottak meg" (Békés 1997: 96).[48] Ehhez kapcsolódik a hagyományos historiográfiai leírások azon problémája is, hogy – a nemzedékváltást követő időszakot elhanyagolva vagy negatívan értékelve (Békés 1985: 6, 9, 1997: 95–100, Bodrogi 2005: 70) – a neológiamozgalom végét rendre a széphalmi vezér szinkretikusként számon tartott írásához (Kazinczy 1819/1980) kötik, jóllehet a legtöbb új szó éppen a 19. század harmincas-negyvenes éveiben vált közkeletűvé (Békés 1997: 99), vagyis „a magyar nyelvújítás története nemhogy nem zárult le

[47] Előbbihez vö. többek között Cseresnyési 2004: 97–105, de főként 97–100, utóbbihoz pedig Cser 2006: 503–504.

[48] A konfliktus részletezését lásd leginkább Békés 1997: 95–97, 104–106, 122–125, vö. még Békés 1985: 9, Sándor 2001f: 164–165.

a Kazinczy-féle irodalmi nyelvújítással, hanem éppenséggel csak ezután szélesedett ki" (Békés 1997: 99, vö. még Békés 1997: 103, 1985: 5).

Arra, hogy a romantika nagy hatású nyelvi reformjai nemcsak az új ortológiával, de valójában a megelőző klasszicista neológiával is élesen szemben álltak, jellemző módon explicit formában nem nyelvtudós, hanem a filozófus Békés Vera mutatott rá (1985, 1997: 95–173). Felismerésének súlyát pedig mindmáig csak a nyelvész Sándor Klára (2001f: 156–170, vö. még Sándor 1999a: 1389, 1391, 1999b: 604) és az irodalmár Bodrogi Ferenc (2005) érzékelte.[49]

Mindazonáltal a Magyar Tudós Társasághoz kötődő neológia és a felvilágosodás kori nyelvújítás markáns konceptuális eltérését igen érzékletesen mutatja az elnök Teleki József Marczibányi-pályamunkája, amelyben Kazinczyval szemben éppen a nyelveszmény fogalmának tarthatatlanságát hangsúlyozta: „megfoghatatlan balgaság volna eszünkben egy tökéletes nyelvbéli ideált felállítani és nyelvünknek ahhoz való alkalmazását erőltetni" (1816/1988: 325).[50] Ennek megfelelően a nyelvi reformot elengedhetetlennek tartotta ugyan (Teleki 1816/1988: 116),[51] de ebben egy olyan, főként az irodalmi és a tudományos nyelvet létrehozó, liberális sztenderdizációt látott, ami mentes mindenféle előíró szemlélettől (vö. Sándor 1999b: 604, 2003: 961–962). Követendő példaként a 18. századi dán neológiát említette, amely tudatos alkotásaival „soha nem kívánta azt az önkényes uralkodást magának eltulajdonítani, mellyel a franc akadémia bírt" (1816/1988: 130; idézi Békés 1997: 135). Az utóbbi típusú testületek ugyanis szerinte „hatalmok által a nyelvművelés aranyszabadságát merészen elfojtván, egész nemzeteket és több századokat tsúfos békóba tudtak vetni" (idézi Békés 1985: 26). Így Széchenyivel tartott, „aki arra a kérdésre, hogy ki fog dönteni az újításokról, azt feleli: sem az országgyűlés, mert annak egyéb dolga is van, sem a tudós társaság, mert annak diktátori aeropagjának nem veti alá magát a nemzet, attól csak javaslatot, eligazítást vár, sem egyesek, hanem a nagyközönség" (idézi Békés 1997: 139).[52]

Ezt a klasszicista neológiától merőben különböző elvet kontextusában szemlélve ugyanakkor az is kitűnik, hogy – még ha a Magyar Tudós Társaság nézetei mutatnak is ellentmondásokat (vö. Békés 1985: 21, 1997: 116, Bodrogi 2005: 89) – az újításoknak a beszélőközösséghez mért megítélése korántsem valamiféle izolált, ad hoc ötlet, hanem a romantika nyelvképéből egyenesen következő,

[49] A nyelvújítás e kétféleségének kevésbé határozott és eltérő mértékben konzekvens megjelenítéseihez vö. még Németh G. B. 1960, Balázs 1980: 188–215, Láncz 1982, Csetri 1990, Tolcsvai Nagy 2009, csupán néhány gondolat erejéig Cser 1999: 273–275.

[50] Vö. még Békés 1985: 20, 1997: 115, 127.

[51] Lásd továbbá Békés 1985: 32, 35, 1997: 124, 135, Bodrogi 2005: 79.

[52] Vö. még Békés 1997: 108–109, illetve CzF. I. 22, a romantika más prominens alakjai, így például Ballagi Mór és Kölcsey Ferenc kapcsán pedig Békés 1985: 18–20, 24–27, 34–35, 1997: 127–128, 131, 135, 138–141, Bodrogi 2005: 81–83.

annak szerves részeként értelmezhető tétel. Míg a racionalista felvilágosodás kiindulópontja az önmagában álló individuum, akinek nyelve egy olyan már eleve meglévő, kontextusfüggetlen információátadó eszköz, amely logikai alapon az eszményig tökéletesíthető (Békés 1985: 12, 1997: 115–116, Bodrogi 2005: 71–72), az új generáció nyelvképének alapja immár nem ez a klasszicista felfogás, hanem a königsbergi Sprachphilosophie szellemisége,[53] innen is főként Johann Gottfried Herder munkái.

Ezekben jelenik meg először – igaz, a felvilágosodás karteziánus nyelvideáljával karöltve – az ún. nemzeti géniusz „mint önálló létező, az egyénekre visszavezethetetlen magasabb, de partikuláris egység filozófiailag kidolgozott fogalma" (Békés 1985: 18). Minden ember csakis azáltal lehet az, ami, hogy valamely közösséghez tartozik: a nyelv nem az elszigetelt személyek puszta kommunikációs célokat szolgáló produktuma, hanem olyan társas identitásjelző organizmus, amely a gondolkodással egybeszövődve a csoportos létmód természetes megnyilvánulásának, azaz a „nemzeti géniusznak" köszönhető (Békés 1985: 18).[54]

E romantikus tézisek hazánkban ugyan kifejezetten a neológia jegyében fogalmazódnak meg, de valójában a nyelv általános karakterére vonatkoznak, így – a reformok ügyén messze túlmutatva – egy átfogó nyelvészeti koncepciót körvonalaznak (vö. Békés 1985: 28, Bodrogi 2005: 74). Míg a kazinczyánus nyelvkép és a Szarvas-féle nyelvfelfogás (dominánsan) abszolutista jellegüknél fogva ténylegesen nem térnek el oly élesen egymástól, mint ahogy az a szokásos elemzésekből látszik (Békés 1985: 14), a Magyar Tudós Társaság relativista nyelvszemlélete nemcsak a nyelvújítás kérdésében, hanem egészében véve radikálisan különbözik mind a klasszicizmus korabeli, mind a 19. század végét követő tradicionális nyelvi elképzelésektől.[55]

A szembenállás efféle axiomatikus dimenziói ugyanakkor Szarvas kora óta nem világosak. Miközben például Melich János egyik írásában – a századforduló Gombocztól is képviselt, emblematikus állásfoglalását rögzítve – leszögezte, hogy nem helyes, „ha valaki a nyelvtörténeti módszer »próbakövei« közé sorolja, hogy hogyan gondolkozik egy-egy nyelvtudós a nyelvújításról" (1908: 35), maga sem tudatosította a tényt: ebben a tanulmányában éppen Révai Miklós nyelvészetének a romantikát megelőlegező elvi-módszertani elemeit illeti ke-

[53] Monografikus tárgyalását lásd Kelemen János 1990, rövidebben Kelemen János 2000: 121–141, illetve Békés 1997: 35–39, Bodrogi 2005: 71–73.

[54] Vö. továbbá Békés 1997: 12–13, 1997: 117–120, Kelemen János 1990: 118–119, 224–240, H. Tóth 1996: 85, Bodrogi 2005: 81–82, esetleg Robins 1999: 149.

[55] A kérdéshez lásd még azokat a munkákat, amelyek az ortológus-neológus kiegyezés szövegeként ismert Kazinczy-dolgozatot rendhagyóan úgy értelmezik, mint ami inkább a két nyelvújítási irányzat közti ellentéteket enyhítette (Csetri 1990: 97, Békés 1997: 105–106, Sándor 2001f: 161–162, Bodrogi 2005: 88–89).

mény kritikával,[56] korábbi cikkeiben pedig a neológus Ballagi Aladárral folytatott heves etimológiai vitát.[57]

Mindezekből az látszik, hogy a nyelv beszélőközösségre alapozó lingvisztikájának kibontásához az újgrammatizmus (tágabban pedig a jelenlegi kanonizált irányok) nyelvészetét a továbbiakban úgy célszerű analizálnunk, hogy elméleti-módszertani jegyeiket a romantika nyelvképéhez viszonyítva értékeljük. A kritikai észrevételek ilyen szempontú megfogalmazása és az esetleges lappangó herderiánus maradványok felderítése a Magyar Tudós Társaság relativista nyelvkoncepciójának nemcsak a részletező kidolgozásához, de a korszerűsítéséhez is hozzájárulhat. Ez utóbbi egyébként elengedhetetlenül szükséges is: a reformkor nyelvi tételei – historiográfiai korukból adódóan – napjaink tudományos követelményei felől nézve természetesen még meglehetősen naivak és korántsem eléggé konzisztensek ahhoz, hogy eredeti formájukban tegyük őket egy 21. századi nyelvmodell alapjaivá.

Magától értetődik, hogy az elmúlt bő száz év nyelvészetébe latensen átörökített romantikus vonások feltárásához, majd ezek modernizációjához érdemes bekapcsolnunk az elemzésbe azon elképzelések ismeretanyagát is, amelyekről úgy tudjuk, hogy valamilyen értelemben Herder eszméinek továbbgondolásai. Ily módon filozófiai tekintetben a herderi nézeteket meghaladó kései Ludwig Wittgenstein koncepciójára, Mihail Bahtyin elképzelésére, nyelvészeti vonatkozásban pedig mindenekelőtt Wilhelm Humboldt nézetrendszerére támaszkodhatunk. Humboldt hatásáról tanúskodik a pszichológus-nyelvész Wilhelm Wundt munkássága és az újgrammatikusok ellenlábasaként emlegetett Hugo Schuchardt felfogása, de köztudottan humboldtiánus a Franz Boas–Edward Sapir–Benjamin Whorf hármas antropológiai nyelvészete, illetve ennek közvetítésével a William Labov-féle szociolingvisztika is.

3.3.2. Nyelvműrelés vagy nyelvmívelés?

Nem nehéz észrevenni, hogy az ún. nyelvműrelés a 18–19. századi tudatos nyelvformálás szintetizáló folytatása, a mozgalom képviselői maguk is rendre így határozzák meg tevékenységüket: „A nyelvműrelés tekintetében aktív időszakok neológus vagy ortológus jellegűek aszerint, hogy vezérlő elvként az újításra vagy a megőrzésre való törekvés uralkodik-e a nyelvműrelők körében. […] Ahogyan a nyelvfejlődésben az újításnak és a megőrzésnek a folyamata sohasem szünetel, csupán arányuk változik; ugyanúgy a nyelvműrelésben is mindig jelen

[56] Sommás ítéletéhez lásd különösen Melich 1908: 34, 40–41, vö. még Békés 1985: 9, 1997: 123, H. Tóth 1996: 113–115.

[57] Melich 1904a, 1904b, illetve Ballagi 1903–1911, innen is főként a szófejtés és a nyelvújítás-ortológia problémakör kapcsolódásait, 69–77.

van mind a neológia, mind az ortológia, csak […] koronként változó mértékben" (Fábián 1984: 11–12).[58]

Gombocz a nyelvhelyesség fogalmának kortárs jelenlétét egyrészt a korábbi latinalapú normatív grammatikák szemléleti nyomának (1920b, 1921/1938a: 55, 57–59, 1922/1997: 75–78), másfelől szintén az egykori mesterséges nyelvalakítási irányok közös örökségének tulajdonította (1931: 1–2, 9). Az ezzel kapcsolatos állásfoglalása pedig még akkor is ellentmondásos volt, ha azt az életrajzokban és a tudománytörténetekben egyébként nem így szokás megjeleníteni.[59] Elviekben ugyanis a nyelvművelés ügyét nem egyszerűen csak jelentéktelen kérdésnek tartotta (1906/1938: 5, 1931: 9, 11), de határozottan elutasította, hogy tudósként a nyelv hivatott őre, netán bírája legyen (1907f, 1931: 1, 5). A gyakorlatban viszont többször adott nyelvhelyességi tanácsokat (1906c, 1908f, 1913a, 1915c, 1924b), és egy ilyen témájú munkáról pozitív felhanggal ismertetést is közölt (1908c).

A kérdést a gomboczi életmű egészének kontextusában szemlélve úgy tűnik, hogy a jeles tudós ezen bizonytalansága – csakúgy, mint az ortológia-neológia probléma megítélésében mutatott határozatlansága – a nyelv fogalmi értelmezését illető gondolatmenetének rejtett paradoxonjával hozható összefüggésbe. Elzárkózott attól, hogy a nyelvet valamiféle olyan taxonomikus vagy történeti entitásként kezelje, aminek alakulásmódja teleologikus (esztétikai és logikai célok elérését szolgáló) elveket követ, viszont abból, hogy a változásokat főként a nyelv önelvű szabályszerűségeinek tulajdonította (1931: 10),[60] a nyelvművelésre nézve mégis két, egymással szemben álló következtetés adódott számára.

Gombocz mindenekelőtt kijelentette, hogy a nyelvi norma kategóriája nem alkalmazható (1931: 10, illetőleg Gombocz 1920b: 154, 1921/1938a: 55, 1922/1997: 74–75, 77), hiszen a folyamatok háttértényezői – írja – „nem apriori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk el őket. […] a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek: a tudomány fejlődésével együtt változnak. Ami mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul és megfordítva" (1931: 5, vö. még Gombocz 1913a). Követendő minta tehát szerinte semmilyen értelemben nem jelölhető ki (ennek részletezését lásd 1931: 2–9), és a nyelvszokás megállapítása is inkább csak a pluralizmust hangsúlyozva képzelhető el (1898a: 11–12, 195–196, 1904a: 161, 1922/1997: 84, 1924c, 1924f, 1931: 11).

[58] Korábbról Bárczi 1953: 96–97; a kérdéshez lásd még Bodrogi 2005: 70–71.

[59] A hagyományos megközelítéshez lásd Gombocz E. 1935: 38, Fábián 1986: 259, 261, Lőrincze 1986: 245, Benkő 1999: 35–48, Kicsi 2006: 53, 136–137, még legújabban is Szili 2010: 171–172. A modernebb, ám az ittenivel nem teljesen egyező értelmezéshez vö. Temesi 1980: 29, Szépe 2000: 11, Sándor 2001d, 2001f: 153–154, 173–174.

[60] Lásd továbbá Gombocz 1920b, 1921/1938a: 55, 57–59, 1922/1997: 75–78, 1925: 83–84.

Mivel azonban a nyelvi módosulások döntő többsége mögött a fizikai törvények szabályosságára emlékeztető pszichofiziológiai mechanizmusokat látott, amelyek – noha az egyes emberben mennek végbe – közvetlenül nem függenek sem az egyéntől, sem annak körülményeitől, Gombocz latensen egy „a változásnak komplex egyformaságát" mutató nyelvhez jutott (1922/1997: 86).[61] Így a változatosság elvi elismerése mellett[62] a gyakorlatot inkább a homogenitás nem tudatosított, ám markáns jelenléte határozta meg, ami pedig – akarva-akaratlan – megteremtette nyelvészetében egy, valamiféle történeti adatokkal megtámogatható nyelvi norma fogalmát. Ezt jelezheti, hogy nyelvhelyességi kérdéseket taglaló cikkeiben nagyrészt a Szarvas pozitivista-etimológiai érveléséhez közeli magyarázatokkal élt – igaz, általában megengedő attitűddel (1906c, 1907f, 1908c, 1908f, 1913a, 1915c, 1924b).

Gombocz példájából jól látszik, hogy nem feltétlenül kell a nyelv fogalmát klasszicista módon, eleve eszményként értelmezni ahhoz, hogy a nyelvművelő szellemiség egy-egy nyelvészeti irányzaton belül felbukkanjon. Az abszolutista szemléletmód önmagában elegendő alapot szolgáltat a nyelvhelyesség tudatos vagy latens feltűnésére. Nem véletlen, hogy a mesterséges nyelvalakító törekvések a standard nyelvtudományt – iskolánként, sőt személyenként eltérő formában és mértékben ugyan, de – egészen napjainkig jellemzik.

Nyelvművelő hajlam leginkább a strukturalizmusból adódhat. Jóllehet Saussure a nyelvet eredetileg nem idealizált, csupán önszabályozó rendszerként fogta fel (lásd főként 1916/1997: 50–52, az ún. irodalmi nyelv vonatkozásában pedig 209–210), langue-parole distinkciója által úgy választja el az emberektől a nyelvet, hogy az a „kollektív tudatban" elhelyezett szinkrón állományként könnyen a nyelvi norma látszatát keltheti (vö. különösen 1916/1997: 48–49) – tudjuk, a Prágai Kör nyelvhelyességi elmélete például kifejezetten a genfi nyelvtudós téziseiből építkezve formálódott meg (Havránek–Mathesius 1932/1981, Havránek 1938/1981, ennek liberalizmusáról lásd Kontra 2006: 95).

Kevésbé markánsan következik mindez az újgrammatikus tanokból. Azon túl, hogy a lipcsei alapítók a természetes heterogenitásra hivatkozva a nyelvművelés létjogosultságát több kijelentésükben megkérdőjelezték (Osthoff 1883: 25–26, Paul 1920: 416, bővebben 404–422, vö. még Gombocz 1931: 1), Hermann Paul Sprachusus-Sprechtätigkeit kettőséből egy olyan történetileg változó közösségi nyelv körvonalazódik, ami mindenekelőtt az egyéni nyelvek átlaga, és csak másodsorban egységesítő tényező (1920/1986b: 32–36).[63]

[61] Ezen túl Gombocz 1898a: 7, 1915a: 102, 1921/1938b: 72, 1931: 87–88, 96–101, a nyelvtörvények szigorú rendjét megzavaró, ritkább kereszthatásokról szólva 1898a: 196, 1902–1903/1997: 23–24, 28, 31, 1922/1997: 125.

[62] Vö. például Gombocz 1898a: 11–12, 1922/1997: 84, 88, 99–100, 1931: 8–9, 11.

[63] Továbbá Gombocz 1898a: 11–12, Bezeczky 2002: 71–72, Cseresnyési 2004: 12–13, kevésbé találóan pedig Róna-Tas 1978: 104, H. Tóth 1996: 131, Máté 1997: 90.

A (poszt)generatív nyelvészet ugyanakkor a nyelvszokás problematikájával valójában nem is szembesül, hiszen Chomsky a kompetencia-performancia megkülönböztetést mentális vonatkozásban vezeti be (1965/1986: 115–116). Ezért kizárólag az autonóm egyén ún. internal nyelvi szintjén vizsgálódik, az external jellegűnek vélt nemzeti nyelvek kérdését pedig nem is gondolja a nyelvészet tárgykörébe tartozónak (1986: 19–24).

E konceptuális sajátosságok a kanonizált nyelvtudomány gyakorlatában a nyelvműveléshez való hozzáállás típusainak széles palettáját eredményezik.[64] A formális nyelvészek következetesen elutasítják a nyelvhelyesség fogalmát,[65] és Gomboczhoz hasonlóan az újgrammatikus-strukturális nyelvtudósok egy része is viszonylag határozottan elzárkózik az előíró nyelvalakítástól (Horger 1914: 8–9, Laziczius 1939: 133). Eközben vannak a mozgalomnak olyan frontemberei, akik nyelvművelő írásaikban egyéb témájú munkáikhoz képest erős (ellentmondásokkal és minőségi ingadozásokkal járó) szemléleti eltéréseket mutatnak,[66] netán oly mértékben liberalizálják a nyelvformálással kapcsolatos nézeteiket, hogy kis híján érvénytelenítik is azokat (Lőrincze 1953, 1980).

A 20. századi domináns nyelvészeti irányoknak a nyelvhelyességi elvek kijelölését, tágabban pedig a nyelvművelés megítélését illető bizonytalanságát már a dichotómiák bevezetése is sejteti. Ezen iskolák azáltal, hogy csak a nyelvi változatosságot tulajdonítják a beszélőknek, a változással viszont vagy kontextusfüggetlen mozgásként vagy egyáltalán nem számolnak, latensen egy olyan nyelvfogalomhoz jutnak, amelyben az invariáns, de legalábbis egységes alakulási folyamatokat mutató közösségi nyelv kibékíthetetlen konfliktusban áll az egyéni nyelvek heterogenitásával. Míg az előbbit megjelenítő Sprachusus, langue és external language tűnhet egyfajta abszolút mércének, az utóbbiakat képviselő Sprechtätigkeit, parole és internal language nem: a nyelv egyszerre azonos és nem azonos önmagával, ily módon pedig sem normatív, sem egyéb jellegű meghatározásának kritériumrendszere nem lehet egyértelmű.[67]

Szembetűnő ugyanakkor, hogy efféle paradoxonok a közvetlenül vagy indirekten herderiánus nyelvészeti elképzelésekben nemigen (kisebb következetlenségek esetén kevéssé) fordulnak elő. Humboldt elkülönítette ugyan az ergont és az energeiát, de mivel ezeket egymásból származtatta, kölcsönös megfelelést biztosított közöttük. Nominalista értelemben vett létet csak a beszédtevékenységnek tulajdonított, az ún. nemzeti nyelvet pedig az ezek kapcsolatrendszeréből adódó olyan szellemi produktumnak tekintette, ami – miközben egy magasabb

[64] Erről más kiindulópontból lásd még Sándor 2001f: 156–157, 173–174, 179–199.

[65] Vö. többek között É. Kiss 2004, különös kivételként Kenesei 2005.

[66] Lásd egyfelől Bárczi 1953, 1967d, 1974, másrészt Deme 1953, 1958, 1978.

[67] Vö. még Bahtyin 1930/1986: 196, 202, 204–205, 209, 211–214, 216–217, 219–220, Bezeczky 2002: 71–72, további adalékokhoz Bezeczky 2002: 23–169, Szilágyi N. 2004: 10–132.

szerveződési szintet jelenít meg – az összetartozás kifejezőjeként maga is visszahat az egyéni nyelvekre.[68] Tulajdonképpen ezt tükrözi Bahtyin elképzelése a közösségi érintkezés szférájába helyezett nyelvről, de Humboldt nézeteivel vág egybe a kései Wittgenstein gondolatmenete is, amikor a csoport nemprivát természetű nyelvét az egyes tagok közti „nyelvjátékok" szövedékeként fogja fel. Szintén ezt a szemléletet mutatja Wundtnak a nyelvi heterogenitás társas meghatározottságát hangsúlyozó „Völkerpsychologie"-koncepciója, a Boas–Sapir–Whorf-féle közösségi eredetű nyelvi relativizmus, valamint a nyelvváltozatokra építő elemzés Schuchardt és Labov munkáiban.[69]

Ezek tükrében világossá válik, hogy ha a változást és a változatosságot egyaránt a beszélőktől származtatjuk, a társas értelemben vett nyelv nemhogy nem válik el az egyéni nyelvektől, de magába is integrálja azokat. Ez esetben ugyanis nem valamiféle bizonytalanul meghatározott, autonóm entitásként, hanem egy olyan metaforikus hálózatként tűnik fel, ami a fizikai valóságukban is tetten érhető egyes nyelvek lazább-szorosabb interakciós viszonyait jeleníti meg. Ezért ez a nyelv lényegében nem is fogalmi létező, hanem a fatikus kapcsolatok erősségét jelző verbális viselkedésmód, amiben jártasságot a beszélők a kontextuális tapasztalataik révén szerezhetnek.[70] Az együtt élő emberek nyelvei nagyobb hasonlóságot mutatnak, mint az egymással kevésbé érintkezőké – a megértést az egyének efféle összetartozása és nem egy egységes közvetítő nyelv biztosítja. A csoport életformájába mélyen beágyazódó nyelvhálózat tehát nem más, mint a közösség jellegzetes interakciós mintáinak működése, vagyis egyfajta társas grammatika (Békés 1997: 28–29, Sándor–Kampis 2000: 131–132). Mindezek következtében a nyelv mindkét szerveződési szintjén eredendően dinamikus és inhomogén struktúra, a közösségi nyelv ugyanis a beszélők közötti relációk eltérései és folytonos átformálódásai miatt mindig mozgásban van, szerkezete pedig szükségszerűen heterogén, így nyilvánvaló, hogy a csoportos események függvényében formálódó egyes nyelveknek szintén változékony és variábilis rendszereknek kell lenniük (vö. Sándor 2001c: 86–87, 2001g: 21–22, valamint Sándor–Kampis 2000: 128–129, 132–134, 137).

[68] Humboldt 1812/1985: 9–13, 18–19, 21–23, 1822/1985a: 39–41, 46, 54–60, 67, 1822/1985b: 147, 1836/1985: 71, 73–80, 82–84, 86–87, 89, 95, 98–99, 105–108, 110–113, vö. még Békés 1997: 68–70, illetve – nem mindenben támogatható érveléssel – H. Tóth 1996: 91, 93–95, Máté 1997: 59–62, Kelemen János 2000: 143–147, 150–152, esetleg Bahtyin 1930/1986: 199, 208–209, 341.

[69] Mindezekhez lásd Bahtyin 1930/1986, főként 196–197, némileg más értelmezéssel Bahtyin 1930/1986: 200, Wittgenstein 1952/1992, Labov 1965/1975, 1972, Békés 1997: 28–33, 80–84, Sándor 2001g, Bezeczky 2002: 31–33, 35–39, 71, 80, 86–87, 92–93, Wardhaugh 2002: 192–213, Cseresnyési 2004: 61–96, 126–137, 198–221, továbbá – nem lényeglátóan – Máté 1997: 75, 152–153.

[70] Mindehhez vö. Sándor–Kampis 2000: 128–131, 134–143, Sándor 2001g: 19–20, Szilágyi N. 2004: 42–45. E gondolatok nem túl kiforrott felvetését lásd még Tátrai 2005: 209–210, majd nyomában Imrényi 2009: 59–60.

E logika mentén semmilyen norma nem jelölhető ki, az adekvát nyelv csakis az egyén közvetlen szocializációs környezetéhez leginkább illeszkedő kommunikációs forma lehet (vö. Bahtyin1930/1986: 204–208, 218). Miközben az anyanyelvet a 20. század kanonizált nyelvtudománya az emberekkel direkt módon nem érintkező, általános érvényű, ám definiálatlan „nemzeti" nyelvvel azonosítja,[71] az itteni megközelítésben e fogalom is merőben másként, immár konkrét és hétköznapi értelemben tűnik fel.[72] E felfogás szerint az anyanyelv azzal a szociolingvisztikában „vernakuláris"-ként emlegetett helyi változattal egyenlő,[73] amit a beszélő – mint nyelvtudásának legtermészetesebb részét – a társas élet eseményeivel összefonódva, explicit metanyelvi reflexiók nélkül sajátít el. Ezt tudatosan tanítani nem kell és a közösségi lét kontextusán kívül igazán nem is lehet: a nyelv és a csoport szoros egybetartozása miatt az egyénnek az anyanyelvéhez való viszonyulása ösztönös, hiszen eredendően kötődik hozzá,[74] ebből adódóan számára ez a vernakuláris nyelv szolgálhat egyedüli kiindulópontként minden más idegen nyelv(változat) későbbi megismeréséhez.[75]

Egy konzekvensen relativista nyelvkoncepcióban a nyelvhelyesség elve, illetve az ehhez kapcsolódó nyelvformáló tevékenység nem kaphat helyet, ebben a keretben legfeljebb a beszélőközösséghez mért nyelvtervezésről lehet szó. Ez azonban – Bodrogi találó szójátékával élve – ugyanúgy nem nyelvművelés, mint ahogy a 19. század herderiánus magyar „nyelvmívelése" sem volt az (2005, különösen 90–92). Valamely nyelvváltozat kiemelése, mások korlátozása ez esetben fel sem merül, a diszkrimináció elleni fellépés viszont annál inkább: a kisebbség anyanyelv-használati jogainak biztosítása éppolyan fontos, mint az, hogy az irodalom, a tudomány és az oktatás nyelvét megteremtő-körvonalazó sztenderdizáció a nyelvi pluralizmus elismerése, illetve fenntartása mellett történjen, azaz egyrészt a helyzet előzetes felmérésén alapuljon, másfelől pedig ne preskriptív és a lokális nyelvet felcserélő, hanem pusztán javasló, a vernakulárishoz hozzáadó-igazító jellegű folyamat legyen (ezekhez vö. Sándor 2001b, 2001c, 2001e, 2002, 2003, Kontra 2003, 2006).

Magától értetődik ugyanis, hogy „aki nem megalkotni, hanem leírni akar egy nyelvet, az olyannak fogadja el, amilyen, mert célja a létező nyelv megismerése;

[71] Ehhez lásd továbbá Cseresnyési 2004: 62, 138.

[72] A nyelvészeti előfeltevések eltéréseiből származó ilyen és hasonló radikális jelentéskülönbségekhez vö. még Békés 1997: 80–87, egyéb adalékokhoz Cseresnyési 2004: 151–152.

[73] Lásd mindenekelőtt Trudgill 1997: 8, illetve Bezeczky 2002: 48, Wardhaugh 2002: 159–160, esetleg Cseresnyési 2004: 63.

[74] Humboldt 1822/1985a: 45–47, 1836/1985: 73–74, 99–100, 104, 107–108, Wittgenstein 1952/1992, főként 22–36, ez utóbbihoz még Békés 1997: 28–30, 81–84, Herder kapcsán pedig Kelemen János 2000: 122–123.

[75] Humboldt 1822/1985a: 54–55, 1836/1985: 102–105, 106–107, 112–113, Békés 1997: 28–30, esetleg még Stemler 2004b: 38–39.

aki a nyelv változatosságát és változását funkcionálisnak tekinti, az nem hisz az ideális nyelvben, s aki nem hisz az ideális nyelvben, az ennek az eszményi rendszernek a létrehozását sem tűzi ki célul. Aki úgy gondolja, hogy a nyelvváltozatok a nyelvi rendszer szempontjából egyenértékűek, az nem tekinti deviánsnak a sztenderdtől eltérő formákat; aki a nyelv alapvető funkciójának tekinti az identitásjelzést is, az nem sérti meg a nemsztenderd beszélőket azzal, hogy nyelvváltozatukat, s ezzel együtt közösségüket kritizálja; aki úgy gondolja, hogy az elsőként elsajátított nyelvváltozathoz szorosabban kötődünk, mint a később megtanultakhoz, annak nem jut eszébe leszoktatni az embereket arról, hogy úgy beszéljenek, ahogy elsődleges közösségükben tanulták" (Sándor 2001g: 45–46).

3.4. Nyelvrokonság, nyelvérintkezés, nyelveredet

A 20. század elejének hazai újgrammatikus nyelvészete szemléletmódját tekintve az 1850-es években formálódó történeti-összehasonlító iskola szerves folytatása. Ezt a korabeli általános vélekedést tükrözik Gombocz azon kijelentései, amelyek a magyar nyelvészet fellendülését a finnugristáknak, azok körén belül is – Budenz József, majd Szinnyei József méltató említésén túl – elsősorban Hunfalvy Pálnak tulajdonítják.[76]

Mindazonáltal Hunfalvy személyének historiográfiai kiemelése a nyelvrokonság-kutatás axiomatikus háttérösszefüggései szempontjából sem elhanyagolható. A jeles nyelvész munkásságát áttekintve ugyanis kitűnik: az anyanyelvet éppúgy a beszélőközösségen kívüli, tudatos tanulással megismerhető kommunikációs eszköznek látta, mint az új ortológia hívei, ám ehhez az álláspontjához nem a 19. század utolsó harmadának nyelvújítási harcaiban, hanem már korábban, a nyelvhasonlítás kapcsán jutott el.

Hunfalvy, akit a nyelvőrző Szarvas nem véletlenül tartott a tudós példaképek között számon,[77] az ötvenes években egyebek mellett a romantikus Erdélyi Jánossal a török–magyar–finn szavak összevetéséről vitázva fejtette ki, hogy a nyelv nem más, mint egy objektum, „melynek minden izikéje meglett, minekelőtte az eszmélet tárgyává tehetné" (idézi Békés 1997: 165). Ezért „jóllehet az emberi gondolkodó tehetség sajátos, ösztönszerű termésének nyilatkoztatjuk, mégis mindenkinek tanulnia kell, akár szítta legyen azt anyja tejével, akár nem. […] a különbség, melly az úgynevezett anyanyelv tanulása és más nyelvé között van, bármily nagy is a tanulóra nézve, nem tesz semmit ahhoz, minél fogva

[76] Gombocz 1909i: 417, 1910a, 1911c, 1919: 156, 1921b, 1925: 81, 1925/1938a: 96, 1927/1938: 110–111, 1930/1960: 9–10. A kérdés mai, ezzel egybevágó megítéléséhez lásd például Bárczi 1953: 125, Balázs 1970: 15–24, Pusztay 1977: 107, 157–164, Hajdú–Domokos 1978: 13–15.

[77] Vö. Láncz 1982: 10–12, 25–26, 30, 117, Békés 1997: 180–181.

mondjuk, hogy mindenkinek tanulnia kell a' maga nyelvét" (idézi Békés 1997: 165). Mivel pedig „nincs nyelvlángész, melly az anyja tejével beszítt nyelvet bár egész terjedelmében mindenestűl bírhatná" (idézi Békés 1985: 48–49, 1997: 165), a szakember feladata, hogy közvetítse a tudomány által rendszerezett nyelvi formákat, azaz hogy megtanítsa az egyéneknek az anyanyelvüket (Békés 1985: 49, 1997: 165).[78] Ezek következtében Hunfalvy szerint a jól művelt nyelvészet tárgyában és módszerében egyaránt a természettudományokhoz hasonlítható, hiszen – ahogy később Gombocz is utalt e felfogás lényegére – az utóbbi az élővilág, az előbbi a szellem „vakon működő törvényeit" vizsgálja (Gombocz 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86, 1931: 6).[79]

Ez a gondolatmenet ugyanakkor egyrészt nem eredeti, másfelől nem meglepő egy 19. századi finnugristától. Jól tudjuk, hogy a történeti-összehasonlító iskola egyik szellemi atyja, a jénai August Schleicher tulajdonképpen ezzel az érveléssel vezette be az ún. naturalizmust a nyelvészetbe,[80] majd ennek megfelelően – Charles Darwin elméletéből (1859/2005) is merítve – dolgozta ki a nyelvek származási viszonyainak bemutatására „Stammbaumtheorie"-jét, azaz családfamodelljét.[81]

Bár Gombocz írásaiban leszögezi, hogy a 20. század elejének nyelvészete a nyelvi folyamatokat az emberektől eltávolító természetitörvény-koncepciót már elutasítja (1898a: 61, 1915a: 102, 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86), úgy tűnik, a nyelvrokonítás területén az efféle abszolutista szemléletmód elleni tiltakozás pusztán elv maradt. A Schleicher–Hunfalvy-féle tanok sarkalatos vonásai – latens(ebb) formában ugyan, de – a családfa-metafora révén a finnugrisztikát egészen máig uralják.[82]

3.4.1. A családfamodell és következményei

Az a nézet, miszerint az egyes közösségi nyelvek mindig egyetlen előzményre vezethetők vissza, a hazai történeti-összehasonlító nyelvtudományban a 19. század végétől axióma. Ebben a kérdésben nagyrészt már az 1870-es években kezdődő „ugor–török háború" szembenálló felei sem tértek el egymástól (Békés 1991: 93, 1993: 48–49, 1997: 197, 199). Az ugyanis, hogy a magyarnak ne csak

[78] Lásd még Mátyás Flórián nyelvhasonlításait bíráló okfejtését (Stemler 2004b: 38–39).

[79] Vö. még a rekonstrukciók vonatkozásában Gombocz 1898a: 60, illetve Hunfalvy nézeteit taglalva Békés 1997: 165–167.

[80] Róna-Tas 1978: 125, H. Tóth 1996: 119–120, Máté 1997: 63–64, illetve még Bynon 1997: 74.

[81] Róna-Tas 1978: 91–95, Békés 1993: 45, 1997: 197–198, H. Tóth 1996: 118–119, Máté 1997: 64–65, 67, Robins 1999: 192–196, Bezeczky 2002: 30.

[82] Ehhez lásd még Róna-Tas 1978: 95–97, 125, Szilágyi N. 1999: 350, továbbá – nem mindenben támogatható historiográfiai magyarázattal – Cseresnyési 1994: 4.

egy, hanem akár két elődnyelve lehessen, a vita ideje alatt pusztán Vámbéry Ármin részéről vetődött fel, de nála sem meghatározóan és következetesen (1869, 1882, 1895);[83] a polémia konkrétumok felvetésével, nagyjából azonos tényeket elemezve arról folyt, hogy a magyar valamiféle finnugor vagy törökségi alapnyelv leágazása-e (Békés 1997: 195).[84]

Gombocz korában ráadásul ez a dilemma is a múlté. A jeles tudós az általános szakmai vélekedéssel összhangban a két tábor közti ellentétet olyan tollpárbajok sorozatának tekintette, amely a 19. század végén Budenz és Hunfalvy elsöprő győzelmével zárult le (1927/1938: 110, 1930/1960: 9–10), ezért Vámbéry újabb törökpárti cikkeit és Thúry József hasonló szellemiségű munkáit csupán mint az egykori küzdelem utóvédharcait szemlélte (Gombocz 1906e, 1907/1938, 1911e: 129). Ebből adódóan tulajdonképpen a jelenleg is elfogadott nyelvészeti álláspontot képviselte, amikor dolgozataiban napjaink összehasonlító módszertanát immár letisztult formájában jelenítette meg,[85] erre alapozva pedig nyelvünk kizárólagos finnugorságát tényként kezelte.[86]

Nem nehéz észrevenni, hogy ez az egyszülős származtatás az indoeurópai nyelvészet révén elterjedt családfa-koncepció szükségszerű metodológiai következménye. A modell szerint ugyanis az egyes nyelvek mindig valamilyen egyedüli ősként kezelt elődnyelv elsődleges vagy közvetett differenciálódásával jönnek létre, így más nyelvekkel való rokonításuk pusztán a kikövetkeztetett közös alapnyelvre hivatkozva képzelhető el.[87]

Több, a genezisben eltérő mértékben szerepet játszó nyelvelőzmény vegyülése és egy ebből adódó relatív rokonsági rendszer e felfogásban tehát még elviekben is kizárt. „A keveréknyelv nem létező fogalom: nincsenek kevert nyelvek, amiként egy egyén vagy egy szervezet sem lehet más, mint szigorú egység" – szól az eredeti schleicheri tanítás (Schleicher 1850: 27; magyarul idézi Cseresnyési 2004: 200). Antoine Meillet megismétli ezt a közkeletű gondolatot, „majd levonja a konklúziót, hogy a nyelvek történetének rekonstrukciója azért lehetséges, mert egyetlen rendszerből indulunk ki. Ha két kiinduló rendszerrel és ezek egymásra gyakorolt hatásával dolgoznánk, akkor a módszereink csődöt mondanának" (Cseresnyési 2004: 200, vö. még Bezeczky 2002: 34–35); ezért csak egy

[83] Vö. még Gombocz 1930/1960: 9, Pusztay 1977: 94, 104–105, Hajdú 1981: 176, Békés 1997: 191, 196, Sándor 1999b: 606, 2011: 266–267, 417, Bereczki 2010: 37.

[84] Részletesen lásd továbbá Pusztay 1977: 92–107, Róna-Tas 1978: 432–437, Cser 1999: 279–280, 2006: 506, Bereczki 2010: 36–37.

[85] Gombocz 1904b: 460, 1906a: 475, 1907d: 319, 1907/1938, 1908h: 329, 1910c, 1911a: 354, 356, 1914a, 1915a: 102–103, 1925/1938b, Gombocz–Melich 1912: 300.

[86] Gombocz 1902d, 1907e: 17, 1908h, 1910b, 1910d: 351, 1917–1920, 1923–1927: 33, 1925/1938b, 1931/1938: 142.

[87] Róna-Tas 1978: 95–97, 391, Cseresnyési 1994: 1, 3, Szilágyi N. 1999: 357, Sándor 2011: 76–77, esetleg Pusztay 1977: 55, Bynon 1997: 64, Bezeczky 2002: 34.

őssel számolhatunk, aminek eredményeképpen pedig „a rokonság mindig valami abszolút, sohasem fokozatos" (Róna-Tas 1978: 109).

Ennek tükrében korántsem meglepő, hogy a nemzetközi nyelvtudományban a 19. és 20. század fordulóján nyelvek vegyüléséről egyáltalán nem volt ildomos említést tenni,[88] a nyelvcsaládok tekintetében pedig ilyesmiről még manapság sem szokás, sőt egyenesen tilos is beszélni.[89] Lényegében így jártak el a korabeli magyar nyelvészek, köztük Gombocz is, aki – mialatt a nyelvhasonlítás legfőbb feladatait kifejezetten a családfamodellből adódó rekonstrukciók jegyében fogalmazta meg[90] – többször szóba hozta ugyan a nyelvkeveredést, ám erre pusztán mint a leszármazási kapcsolatokat nem befolyásoló érintkezési jelenségre, elvi lehetőségként[91] vagy dialektológiai vonatkozásban tett utalást.[92]

Napjaink nyelvrokonítása szintén Schleicher axiómájához igazodik, ahogy ezt többek között a finnugrista Honti László nemrégiben tett kijelentése is híven mutatja: „összehasonlító nyelvészettel foglalkozó tudományos kutatók szokták tudni, hogy egy-egy nyelvnek egy előzménye van, pl. a franciáé a latin, s a francia latinságát a kelta és a germán hatás nem »hibridizálta«, vagyis nem lett belőle »újlatin–kelta–germán« nyelv" (2010: 210).[93] A negyvenes évektől azonban rendszeressé válnak a pidzsin és kreol nyelvészeti vizsgálatok, majd felfedezik a nem lingua franca kiindulású kevert nyelveket is, így az érintkezéseknek a genezisben játszott szerepét a későbbiekben csak bajosan lehet kétségbe vonni vagy elhallgatni.[94] Ezért a nyelvrokonság kérdéseivel foglalkozó szakemberek az ún. kontaktusnyelvek létezését újabban elismerik, azonban ezek keletkezéstörténeti jellemzőit a családfa-teória előfeltevései szempontjából már mellékesnek ítélik: „a mai tudósi konszenzus szerint a »normális« nyelvek »normális« esetben valamely nyelvcsaládba tartoznak" (Cseresnyési 1994: 2, a szerző fordítása).[95]

Bár azt, hogy sok nyelvnek több őse is lehet, „a modern összehasonlító nyelvészet művelői általában nem fogadják el, abban ma minden mérvadó kutató egyetért, hogy a kontaktusnyelveket (kevert nyelveket, pidzsineket és kreolokat) nem lehet egyszerűen egy nyelvcsaládhoz kapcsolni – esetleg éppen ez az egyik

[88] Lásd Schuchardt nyelvi mixtúrákat feltételező kijelentéseinek és kutatásainak elutasítását (Róna-Tas 1978: 125–127, 267–268, Bezeczky 2002: 37–39, további adalékként Wardhaugh 2002: 53).

[89] Vö. Róna-Tas 1978: 267–272, Cseresnyési 2004: 198, 200–201.

[90] Gombocz 1915a: 102–103, 1922/1997: 88, 90, 1929c: 4.

[91] Gombocz 1901a, 1902–1903/1997: 27, 1904c: 545, 1905a: 160, 1905b: 242, 1922/1997: 122–123.

[92] Gombocz 1902–1903/1997: 61, 1909b: 96, 1922/1997: 99–100, 104.

[93] Lásd még egészen hasonlóan H. Varga 2001: 247–248, Itkonen 2010: 247.

[94] Vö. Bynon 1997: 231–236, Fodor 1999: 1191–1193, Wardhaugh 2002: 53, Crystal 2003: 420–422, Cseresnyési 2004: 198, 202–210, 214–221, továbbá Sándor 1998: 82.

[95] Ennek konkrét megjelenéséhez vö. például Itkonen 2010: 247, 250.

lehetséges definíciójuk" (Cseresnyési 2004: 202). A keveredés empirikus tényére is főként az angol, francia, spanyol, holland vagy portugál gyarmati pidzsinekkel és kreolokkal közvetlenebbül szembesülő indoeurópai nyelvészek reagálnak, akik viszont – a valódi problémát nem érzékelve – az efféle nyelvkeletkezési folyamatokat pusztán olyan marginális jelenségeknek tekintik,[96] amelyek a schleicheri logikával megállapított klasszikus rokonsági viszonyok érvényességét nem befolyásolják, sőt egyes vélemények szerint kivételes természetük miatt éppenhogy erősítik. Ezt az utóbbi álláspontot képviseli többek között H. Varga Márta, aki a kérdés kapcsán sarkosan kijelenti: ha az a felvetés, hogy minden nyelv keveredés eredményeként jön létre, csak némi realitással is rendelkezne, akkor például az indogermán és az uráli nyelveknek olyan nagyfokú szerkezeti hasonlóságokat vagy még inkább egyezéseket kellene felmutatniuk, mint amilyeneket a kreoloknál tapasztalhatunk (2001: 247–248).[97]

A családfa-koncepció másfél százados hagyományának erejéről tanúskodik az a Robert A. Hall (1966) nyomán a kreolisztikában elterjedt paradox eljárás is, amelyik a kontaktusnyelveket mixtúráknak tartja, és nem sorolja be a szokásos családok egyikébe sem, ám arra hivatkozva, hogy esetükben szintén nem genetikus értelemben beszélhetünk keveredésről (Róna-Tas 1978: 271), keletkezésüket mégis abszolút módon, egyetlen előzményhez kötve jeleníti meg. „Hall szerint nincsenek »tiszta« nyelvek, bizonyos mértékig minden nyelv kevert, ez a keveredés azonban lehet igen magas fokú, elméleti esetben a két különböző eredetű összetevő azonos mértékű is lehet. A gyakorlatban azonban ez sohasem fordul elő. A pidgin és az angol, a kreol és a francia között a nyelvi rendszer egészére kiterjedő egyezéseket lehet megállapítani, míg ezek és a megfelelő bennszülött nyelvek között az egyezések ugyan nagyszámúak, de elszórtak és kevéssé rendszerszerűek. Hall a pidgint egy angol, a kreolt egy francia nyelvnek tartja, s szerinte a protopidgint ugyanúgy lehet rekonstruálni, mint bármely más, genetikusan osztályozható nyelvet. A pidgin nyelvek tehát csak abban különböznek az összes többi nyelvtől, hogy bennük a változások sokkal gyorsabbak" (Róna-Tas 1978: 270–271).[98]

Nem véletlen, hogy Hall gondolatmenetének megjelenésével közel egy időben olyan merész elképzelések is születnek, amelyek a különböző pidzsinek és kreolok szerkezeti analógiáit egyenesen egy, a történeti-összehasonlító iskola módszertanával kikövetkeztetett – kétszeres és szinte teljes szókészletcserén át-

[96] Erről Antal szerk. 1984: 199, Cseresnyési 1994: 2, 2004: 200, Wardhaugh 2002: 53–54, Crystal 2003: 417, Itkonen 2010: 250–251.

[97] Vö. még Honti 2010: 219, 228–229, bizonyos értelemben Sándor 2011: 279–280.

[98] További adalékokhoz lásd még Róna-Tas 1978: 247, 267–272, 366, Antal szerk. 1984: 199–204, Wardhaugh 2002: 65, esetleg Bezeczky 2002: 37–39, Cseresnyési 2004: 212. Ilyen érveléshez a magyar szakirodalomból – nem a pidzsin és kreol nyelvek vonatkozásában, hanem finnugrisztikai tekintetben – vö. például Fejes 2010.

esett – közös lingua francából magyarázzák. Noha számos esetben kizárható bármiféle portugál jellegű közvetítő előnyelv megléte (Crystal 2003: 423), a relexifikáció lehetősége pedig általában véve is erősen vitatható (Wardhaugh 2002: 66–67), a 20. század derekától Keith Whinnom valamennyi európai elemű pidzsin és kreol őseként egy a középkori mediterrán térségben használatos protoportugál hajózási zsargont tesz fel, majd Loreto Todd a hetvenes években ennek az ún. szabir alapnyelvnek már a kettéválások révén differenciálódó családi leágazásait is megrajzolja.[99]

Mindazonáltal az egyszülős származtatás elvét követve nem pusztán a kontaktusnyelvek keletkezésének modellezése problematikus, hanem minden más nyelv eredetviszonyainak felvázolása is. A schleicheri elképzelés csupán akkor lehetne valamelyest kielégítő, ha a feltételezett előnyelvet beszélő közösség „egyedül volna a világon, és úgy kezdene csoportokra oszlani, majd az újabb csoportok további csoportokra, hogy közben egyiknek sem volna alkalma semmilyen más csoporttal találkozni és tartós kapcsolatokat kialakítani" (Szilágyi N. 1999: 352).[100] Mivel azonban ez a helyzet irreális, a családfa-metafora megtévesztő, mert a vele szerkezetileg egyező sajátosságokat aránytalanul hangsúlyozza, a nem ilyeneket meg az észrevehetetlenségig elrejti (Szilágyi N. 1999: 352, vö. Sándor 2011: 78–79), ebből kifolyólag a rokonság fogalmi értelmezését szűkre szabja és az alakulási folyamatokról egyoldalú, torz képet közvetít. Az egyes nyelveket úgy tünteti fel, mintha azoknak csak egyféle forrásból származó jelenségeik lennének, de legalábbis ezek adnák lényegi jegyeiket, és hozzájuk minden egyéb tulajdonság pusztán szervetlenül, valamiféle járulékos motívumként kapcsolódna (lásd továbbá Cseresnyési 2004: 200).

Jóllehet nyilvánvaló, hogy „nemcsak attól beszélünk mi magyarul, hogy a kezet finnugor eredetű szóval *kéz*-nek mondjuk, a követ meg *kő*-nek, hanem attól is, hogy a búzát régi török eredetű szóval *búzá*-nak hívjuk, a bojtorjánt *bojtorján*-nak, a galambot szláv eredetű szóval *galamb*-nak, a baktert meg német eredetű szóval *bakter*-nek" (Szilágyi N. 1999: 356), az összehasonlító iskola képviselői arra hivatkozva, hogy a szókincs elegyíthető, a grammatika viszont genetikusan jórészt egynemű, a különféle történeti sajátosságcsoportok közül a klaszszikus családokba besorolt nyelvek esetében eredetinek kizárólag egyet ismernek el (Bynon 1997: 67, emellett Róna-Tas 1978: 372–374). A nyelvtan és a szókészlet efféle elkülönítése tulajdonképpen magából a családfamodellből adódik, az elv a nyelvészetben is Schleicher koncepciójával karöltve tűnik fel.

Max Müller után e tételt teljesebb formájában Meillet fejtette ki, aki úgy vélte, hogy a rendszerben lehetnek ugyan érintkezésekből származó újabb elemek,

[99] Erről lásd Bynon 1997: 233–235, Wardhaugh 2002: 65–67, Crystal 2003: 423, Cseresnyési 2004: 212, esetleg H. Varga 2001: 245–246.

[100] Lásd még némileg Sándor 2011: 77.

és megváltozhat a grammatika is, de ez utóbbi hagyományozódása szigorúan egyágú, ily módon az egy nyelvhez való tartozás mindig abszolút marad. Meglátása szerint az a cigány, aki örmény nyelvtant és romani szavakat használ, egyértelműen örményül beszél (vö. Róna-Tas 1978: 113, 126–127, 271, Bezeczky 2002: 37, Cseresnyési 2004: 200).

Ennek a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a hazai nyelvészetben a 19. század vége óta is élesen elválasztják az ősi jegyeket a kontaktushatásokkal magyarázott ún. jövevényszóktól, így ezek differenciálását például már Gombocz sem egyszerűen csak alapvető metodológiai követelménynek tartotta,[101] hanem etimologizáló tevékenységét is nagy mértékben e kérdés köré szervezte. Az összehasonlító nyelvészetet az újgrammatizmussal tudatosan ötvözve (vö. 1909i: 414) kortársaival együtt mindenekelőtt arra törekedett szófejtéseiben, hogy – az ugor–török háború utáni zűrzavarban valamiféle rendet teremtve – markánsan elkülönítse nyelvünk örökölt (tehát finnugor) rétegét azoktól a (főként törökségi eredetű) szavaktól, amelyek igen hosszú ideje részei a szókincsünknek, ám a családfaelmélet logikáját követve ahhoz nem genetikus módon tartoznak.[102]

A magyar nyelvtudomány e tekintetben máig nem változott. Az etimológiákat továbbra is az alapszavak és a másodlagosnak vélt átvételek kategorikus elhatárolása jellemzi.[103] A nyelvi folyamatokat bemutató munkákban pedig a nem a finnugorból magyarázott szavak jellemzői még mindig kizárólag mint szókészlet-változási kérdések vetődnek fel (Szilágyi N. 1999: 359–360, Stemler 2004b: 25, Sándor 2011: 278–279).[104]

Bárczi Géza nyelvészeti bevezetőnek szánt tankönyvében a nyelvi érintkezések kapcsán le is szögezi: „Noha az idegen elemek kicserélése közelíti egymáshoz (rendesen csekély mértékben) a nyelveket, nem szünteti meg a nyelvek önállóságát, a közöttük fennálló minőségi különbségeket. Nyelvek kereszteződéséről tehát helytelen beszélni. Gyakran megtörténik azonban, hogy a nyelvek valóságos harcot vívnak egymással. Ebben az esetben sem szabad nyelvek kereszteződéséről beszélni, mert két nyelv sohasem egyesül úgy, hogy mindkettő eltűnve egy tőlük minőségileg különböző harmadik nyelvnek adjon létet, hanem az

[101] Gombocz 1898c: 124, 1900c, 1901b: 127, 1902a: 182–183, 1904b: 459, 1904c, 1905b: 242–243, 1906/1938: 6, 1907e, 1907/1938: 10, 12, 1912a: 97–98, 1912e, 1917b, 1921a, 1930/1960: 5–6.

[102] E munkálatok jellegzetes bizonytalanságait lásd ugyanakkor Gombocz 1899a: 835, 1899b, 1900a, 1900b, 1900c, 1901b: 127, 247–248, 1903: 420, 1904c, 1905c, 1905d, 1905h, 1906f, 1907a, 1907c, 1907e, 1909e, 1909h: 29, 1915b: 41–45, 1917b: 101, 185–189, 1920a: 113, 1924e: 174, Gombocz–Melich 1906: 6, 13, 1912: 244, 246–247, 295, 299.

[103] Ehhez vö. például jelentős történeti szótáraink (MSzFE., TESz.) gyakorlatát.

[104] Ennek konkrét megnyilvánulásaihoz lásd egyebek mellett történeti szintéziseink eljárását (Bárczi 1967b: 491–499, 507–512, Benkő–Berrár 1967, Hajdú 1981: 15–22, Zsilinszky 2005, Gerstner 2006).

egyik nyelv elhull a küzdelem során, eltűnik, megsemmisül, a győztes nyelv pedig az elpusztuló nyelvből változó mennyiségű szót, hosszabb küzdelem esetében néhány formánst vesz át, ezek azonban a fennmaradó nyelv szerkezetében, minőségében módosulást nem jelentenek" (1953: 21).[105] Mindezek következtében a hazai összehasonlító nyelvészek az ősi grammatika karakterisztikus állandóságával érvelve a finnugor sajátosságokat a genezis szempontjából napjainkig kitüntetett módon kezelik, „a magyar nyelv más nyelvekből származó elemei pedig – mint olyan zavaró tényezők, amelyek csorbát ejthetnek a rendszer különben olyan szép egyértelműségén – valahogy úgy tűnnek fel, mint amelyek netalán veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét" (Szilágyi N. 1999: 359).

A grammatika és a szókincs genezisbeli szerepének ilyen megkülönböztetése azonban általában véve tarthatatlan. Amellett, hogy ez a distinkció például az inkorporáló és izoláló nyelvek rokonsági viszonyainak feltérképezésekor a priori kivitelezhetetlen (Cseresnyési 2004: 201), továbbá a kontaktusnyelvészeti vizsgálatok az elmúlt évtizedekben egyéb típusú nyelvek esetében is számos, érintkezésből eredő nyelvtani változásra hívták fel a figyelmet,[106] a grammatika folytonosságának tételéből adódó nyelvdefiníciós anomália a gondolatmenet elvi problematikusságára is rámutat.

Ahogy finnugrisztikai vonatkozásban Róna-Tas András írja: „Mettől kezdve beszélhetünk magyar nyelvről? Attól kezdve, hogy kivált a közvetlen rokonaival közösen alkotott ugor nyelvből? De hát az obi ugor nyelvek, a vogul és az osztják kiválása lényeges változást okozott-e a maradék nyelvben, azzal, hogy ők elváltak? Ha a magyar nyelvet azért nevezzük uráli nyelvnek, mert leglényegesebb elemei folyamatosak egészen az uráli alapnyelvig, akkor uráli helyett miért nem beszélünk a magyar és persze a finn, a vogul stb. alapnyelvről, hiszen az uráli alapnyelv legalább annyira magyar, mint finn vagy vogul. A folyamatosság önmagában semmit sem mond a differenciálódásról – világosan látjuk, hogy meghatározásunknak ez a leggyengébb pontja" (1978: 375–376).[107]

A schleicheri ágrajz – noha a nyelvek kialakulásának szemléltetésére készült[108] – éppen a változásról nem képes számot adni.[109] Ehelyett megjelenít olyan ősi állapotokat, amiknek viszont az összehasonlító nyelvészek maguk sem

[105] Vö. még Bárczi 1953: 125, 1967b: 512, illetve Róna-Tas 1978: 367, 421–422. A nyelvtani keveredés lehetetlenségét hirdető elvnek a nyelvváltozatok kölcsönhatásaira is kiterjesztett megfogalmazásait lásd többek között Bárczi 1953: 22, Benkő 1996, Hegedűs 2009: 470–471.

[106] Bynon 1997: 229–231, Szilágyi N. 1999: 360–363, Sándor 2001a: 119, 125–126, 2011: 266–284, Cseresnyési 2004: 199–200, 203–206.

[107] A kérdésről bővebben Róna-Tas 1978: 372–376, vö. még 250.

[108] Róna-Tas 1978: 93, Cseresnyési 1994: 4, Szilágyi N. 1999: 356.

[109] Lásd továbbá Hajdú 1966: 21–23, Sipőcz 2006: 290.

tulajdonítanak valódi létet. Bár a 19. században a hipotetikus indoeurópai alapnyelvre „lefordított" szövegeket is közreadtak,[110] a kikövetkeztetett alakok megbízhatóságát illetően Gombocz már több írásában óvatosságra intett,[111] manapság pedig a feltételezett alapnyelvi formák realitásának kérdésében a korábbinál is nagyobb elővigyázatosság tapasztalható.[112]

Ráadásul a nyelvész a rekonstrukció során a jelenből visszafelé haladva jut el a vélt elődnyelvig, ám miután ezt valamilyen rendszerbe foglalta, már erre a közös ősnyelvre hivatkozva állapít meg későbbi, köztes alakokat. Mindez egy olyan módszertani circulus vitiosust eredményez, amelynek során „az, amivel magyarázunk (az alapnyelv), annak segítségével jött létre, amit vele magyarázni akarunk" (Róna-Tas 1978: 133). Igen beszédes, hogy a nyelvrokonság-kutatás a modell és a változás szembenállásának paradox helyzetére érdemi megoldást nem nyújt, legfeljebb olyan felemás választ ad, mint Theodora Bynon, aki a kutatási lehetőségek korlátozott voltára hivatkozva kijelenti: „annak ellenére, hogy módszerünk nem képes feltárni a történeti fejlemények teljes körét, úgy kell tennünk, mintha fánk a valóságot ábrázolná" (1997: 67).[113]

Az egyes nyelvek genetikus előzményeit adatok híján persze lehetetlen konkrétumaiban megragadni, a családfa-teória folyamatadekvátságának problémája azonban mégsem feltétlenül a források szűkösségéből, sokkal inkább a kiinduló koncepció fogyatékosságaiból adódik. Teljesen jogos ezzel kapcsolatban Schuchardtnak az a figyelmeztetése, hogy az amerikai dialektusok heterogenitása „nem egy angol nyelvjárás egyféleségéből alakult ki, hanem az angol nyelvjárások sokfélesége rendeződött át egy teljesen más amerikai sokféleséggé. Ha tehát egy amerikai alapnyelvet akarnánk rekonstruálni, akkor is jócskán bajban volnánk, pedig az angol nyelvet igazán jól ismerjük" (Róna-Tas 1978: 361, vö. még Róna-Tas 1978: 101, 123–124, 188–189, 361, 367, 385–386).

A faábrából ugyanakkor az ilyesfajta változatosság per definitionem hiányzik, hiszen a schleicheri modell matematikai értelemben nem más, mint „egy olyan speciális gráf, amelyben bármely szögpontból el lehet jutni bármelyik másikba, de csak egyetlenegyféleképpen" (Podani 2010: 1192). Cseresnyési László egy tanpéldának szánt fiktív eset elemzésén keresztül, amelyben kilenc nyelv huszonhat sajátosságával operál (1994: 4–5), a nyelvföldrajzi vizsgálatok eredményeire támaszkodva szemléletesen rá is mutat a tényre: az egyes dialektális

[110] Erről Róna-Tas 1978: 94, H. Tóth 1996: 118, Bynon 1997: 72, Máté 1997: 68, Robins 1999: 193.

[111] Gombocz 1898a: 60, 1899a: 835, 1905e: 472–473, 1906/1938: 6, 1915a: 103, 1922/1997: 91.

[112] Bárczi 1953: 13, 30–31, Hajdú 1966: 40, 43, 1981: 105–107, Hajdú–Domokos 1978: 65–67, Honti 1997, 2001, Bereczki 1998: 31, Sipőcz 2006: 296, némileg Itkonen 2010: 248–249. Vö. emellett – tudománytörténeti kontextusban – Róna-Tas 1978: 298–302, 359–363, 451, illetve Bynon 1997: 70–72.

[113] Lásd még Bynon 1997: 68, további kritikai elemzését pedig Szilágyi N. 1999: 357.

jelenséghatárok kijelölésével egymást többszörösen metsző vonalak rendszerét kapjuk, így „egy nyelvcsalád genealógiája csak akkor alkotható meg, ha a nyelvi ismérvek, izoglosszák halmazának elemei közül kizárjuk azokat, amelyek taxonómiai ellentmondáshoz vezetnek" (1994: 6, a szerző fordítása). Nem véletlen, hogy azokban az összehasonlító nyelvészeti munkákban, amelyekben valamilyen módon mégiscsak szerepet kap a heterogenitás, következetlenségek lépnek fel, és az érvelésben kissé eklektikusan váltogatva tűnik fel alapnyelv, utódnyelv és nyelvjárás (lásd például Antal áttekintését az indoiráni csoportról; 1970: 29–44). Az osztályozás torzító homogenizálása tehát az alkalmazott ágrajz következménye, amely – a valós helyzettől függetlenül – „automatikusan egységes nyelvállapotot hoz létre, mivel a különféle adatok fölé a rekonstrukció minden lépésben egyetlen általánost rendel" (Cseresnyési 1994: 1, a szerző fordítása; gyakorlati vonatkozásban vö. Cseresnyési 1994: 2, ezen túl lásd még Bezeczky 2002: 34).

Ettől az eljárástól már egyenes az út a családfák ilyen módszerrel történő egyesítésének gondolatához. Jó ideje a nyelvészek e tekintetben visszafogottabbak, így például a magyarnak csupán az uráli nyelvekig terjedő genetikus kapcsolatait ismerik el,[114] a 19–20. század fordulóján azonban nem volt ritka, hogy két alapnyelv egyébként is hipotetikus alakjaiból kíséreljenek meg kikövetkeztetni egy eredetibb közös formát (további adalékként Pusztay 1977: 61–62). Annak ellenére, hogy Gombocz ezt az ún. másodlagos hasonlítást metodológiailag erősen kifogásolhatónak tartotta (1906/1938: 6), a korabeli tudományos érdeklődésnek megfelelően maga is gyakran foglalkozott azokkal a teóriákkal, amelyek a finnugornak a szamojéd alapnyelvvel való hajdani összetartozásán túl[115] még távolabbi, altaji és indoeurópai ősrokonságát firtatták.[116]

Miután a családfamodell a változást nem tudja megjeleníteni, a rekonstrukció ráadásul szükségszerűen egységesít, várható, hogy az összehasonlító iskola az eredeti nyelvkeletkezést illetően – az ágrajz kiindulópontja felé közelítve – legfeljebb a monogenezis-poligenezis kérdés felvetéséig jut el, ami azonban saját, komparatív módszereivel érdemben megintcsak nem kutatható.[117] Ahogy Gombocz is írja: „már az egyes nyelvcsaládok rokonsági viszonyainak vizsgálatával eljutottunk ahhoz a határkérdéshez, amely még az elfogadható hipotézisek ha-

[114] Bárczi 1953: 31, 1967b: 489–490, Hajdú 1966: 5, 90–93, 1981: 7, 190, Pusztay 1977: 48, 59, 136–145, 166, Hajdú–Domokos 1978: 52, 61–65, Róna-Tas 1978: 402–404, 429–430, 452–455, Bereczki 1998: 23–24, 26.

[115] Gombocz 1902a: 182–186, 1903: 418, 1911d, 1912b: 132, 1912/1938.

[116] Gombocz 1899b: 69, 1902c: 127, 1903: 418, 1904b, 1905b: 241, 1906/1938: 7–8, 1907c: 334, 1907e: 17, 156, 158–159, 1907/1938: 10, 13–16, 1908d, 1909h: 27, 1911b: 414, 1911c: 48, 1923, 1927/1938: 110, 1930/1960: 9–10.

[117] Ehhez lásd például Saussure 1916/1997: 206, Bárczi 1953: 8, Róna-Tas 1978: 101, 365, Austerlitz 1992a: 251.

tárán belül van ugyan, de amelyet csak egy lépés választ el a fictiók birodalmától. Önámítás volna azt hinni, hogy ezen az úton haladva – pedig ez az egyetlen, amely a cél felé vezet – valaha megoldhatjuk a nyelvek egységének problémáját. Minél magasabbra emelkedünk, annál gyakrabban elveszítjük lábunk alól a tények talaját, s az eredmények, futó homokként, szétfolynak kezünk között" (1906/1938: 8, vö. még Gombocz 1898a: 481, 1906/1938: 5–7).

Nemhiába ütközik szakmai körökben még most is nagy ellenállásba Nyikolaj Trubeckoj egykori kijelentése, miszerint „az indoeurópai alapnyelv nem volt, hanem lett" (Róna-Tas 1978: 190, Máté 1997: 187).[118] Szavai ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyelvek kialakulásának ez a megközelítése a keletkezés mikéntjéről nem szolgál semmiféle információval – nemcsak a (rég)múltból, napjainkból sem. Az anomália az egytagú „leszármazási fák" (a baszk, lule-vilela, mura stb.) esetében különösen szembetűnő: amellett, hogy ezek a család fogalmának újragondolására késztetnek (Cseresnyési 1994: 1), olyan nyelveket jelenítenek meg, amelyek – paradox módon – egyszerre elődök és utódok, de legalábbis mint készen adott produktumok állnak előttünk.

Igen árulkodó, hogy az összehasonlító nyelvészet nemcsak az eredendő keletkezés problematikáját iktatja ki vizsgálódásaiból, de már azon nyelvek kialakulásának kutatását is, amelyeknél – egybevetésre alkalmasnak látszó anyag híján – nem rekonstruálható alapnyelv. Noha manapság szélsőségesnek ítélik, a helyzetet mégis találóan jellemzi Meillet-nek az az állásfoglalása, miszerint „a rokontalan nyelveknek (pl. a baszknak) igazában nincs történelmük, mivel azonban a baszk és a kaukázusi nyelvek között talán genetikus kapcsolatot fognak találni, a baszk kiléphet majd magányosságából – egyenest a történelembe" (Cseresnyési 2004: 201).[119]

Az egykori nyelvi folyamatok megragadásával szembeni tehetetlenség nem kis mértékben köszönhető annak, hogy a Darwin nézeteire (1859/2005) erősen támaszkodó Schleicher családfamodellje kidolgozásakor koncepciójába az evolúciós tanoknak éppen az egyik leglényegesebb elemét nem ültette át. Könnyen belátható, hogy az adatok egy bizonyos időtávlatból nemcsak felderíthetetlenek, de jelentéktelenek is: az, ami vizsgálható és lényeges lehet, a változás hogyanja – mégpedig a geológus Charles Lyell ún. uniformitás elvére hagyatkozva (Sándor–Kampis 2000: 127, Sándor 2011: 76, kimondottan nyelvészeti vonatkozásban Sándor 2001g: 16–18, Kis 2003). Ez az elgondolás a darwini elmélet fontos és hatékony alhipotézise, amely hozzájárul a jelen és a múlt közötti kapcsolat megteremtéséhez, így „a megfigyelhető és a nem megfigyelhető jelenségek közötti gátak lebontásához és a tudomány számára létfontosságú természetes általá-

[118] További adalékként lásd Róna-Tas 1978: 101, 202, 369.

[119] Emellett Róna-Tas 1978: 110, 112, 179, 369–370, H. Tóth 1996: 113. A kortársak hasonló nézeteiről lásd továbbá Gombocz 1898a: 198, 482, illetve Róna-Tas 1978: 94.

nosítás megalapozásához. Hallgatólagosan ugyanis minden tapasztalati tudomány egy teljes adatmező ismeretét tételezi fel, miközben mindig csak egy adott minta hozzáférhető a számára; a kettő között a Lyelléhez hasonló segédelvek biztosítják az átjárást. Lyell elve alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyanféleképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetők, a múltbeliek meg nem" (Sándor–Kampis 2000: 127–128, a kérdéshez vö. még Kampis 2005: xiii–xiv, xviii).

Az összehasonlító módszertanban azonban ennek az elvnek a leghalványabb nyomát sem találjuk – a pozitivista meghatározottságú ún. belső rekonstrukció[120] nyilván nem lehet azonos a lyelli elképzeléssel (vö. Sándor 1998: 66, 79–80). A szokásos eljárások révén előállított formák olyan mechanikusnak vélt (hang)változásokra épülnek, melyeknek okai önmagukban rejlenek, ezért korántsem meglepő, hogy e keretben az emberi nyelv megjelenésének, illetve a feltételezett ősnyelvek létrejöttének vizsgálatára egyáltalán nincs forgatókönyv. A folyamatok itt lényegében olyan szabályok, amelyek végbemenetele nem a beszélőkön múlik, tehát csak nyelvi adatok egybevetésével tárhatók fel, ezért kizárólag ilyen, pozitivista vonatkozásban érvényesíthetők. Ezek sem a csoport életébe beágyazódott nonverbális előzmények és a kibontakozó vokális nyelv viszonylatában, sem a kikövetkeztetett elemek és láthatatlan alapalakjaik relációjában nem értelmezhetők.

Az, hogy Schleicher a biológiai törzsfák kapcsán – Darwint (1859/2005) némileg félreértve – éppen ún. természeti törvényekről olvashatott, még inkább erősítette benne, majd rajta keresztül követőiben ennek a nyelvészetben egyébként is jelen lévő közelítésmódnak a helyességét.[121] Pedig Darwin a változások kauzális tényezőiről alapvetően másként gondolkodott, igaz, nem volt túl következetes. A nyelvészet Grimm-féle „hangtörvényeihez" hasonlóan[122] a természet törvényeit a biológiában sokáig szintén a társadalom konvencionális szabályai mintájára képzelték el, vagyis „olyan »utasításokként«, amelyek mintegy kikényszerítik, hogy az események egy bizonyos rendet kövessenek. A 19. század az átmenet kora, ahol egymás mellett él a törvény újabb, […] egyre világosabban statisztikus jellegű értelmezése a korábbi értelmezéssel. Darwin szóhasználatában is párhuzamosan van jelen a kétféle felfogás" (Kampis 2005: xxxiii), így művében a „törvények" a természeti jelenségeknek hol okaiként, hol okoza-

[120] Erről lásd például Gombocz 1905e: 472–473, Hajdú 1966: 37–38, Róna-Tas 1978: 364–365, Bereczki 1998: 32.

[121] Vö. általában véve Bynon 1997: 69–70, Máté 1997: 63–64, 91–92, Robins 1999: 198, Crystal 2003: 409–410, finnugrisztikai oldalról Hajdú 1966: 21–32, szkeptikusabb hozzáállással pedig Austerlitz 1992a: 251.

[122] Ezekről lásd Gombocz 1920b: 153–154, 1921/1938a, 1922/1997: 74–82, majd Bárczi 1953: 131–132, H. Tóth 1996: 110–113, Máté 1997: 87, 91–92, Robins 1999: 190, 198.

taiként tűnnek fel (Kampis 2005: xxxiii, az eljárás megítéléséhez vö. még Kampis 2005: xxxii–xxxiv).

A schleicheri kontextusfüggetlen szemlélet következményeit figyelembe véve ugyanakkor az is könnyen belátható: amennyiben a nyelvet – akár a családfarekonstrukciók révén, akár egyéb módon – valamiféle abszolút létezőként kezeljük, ab ovo megfosztjuk magunkat az eredet adekvát magyarázatának lehetőségétől. Ezt igazolja vissza a nyelvrokonításban már nem érintett, későbbi strukturális és (poszt)generatív nyelvészeti irányoknak a genezis problematikájához való hozzáállása is.

Saussure, aki a nyelvet „önmagában és önmagáért" tartja vizsgálandónak (1916/1997: 245), még a nyelvkeletkezés kérdésének a felvetését is elutasítja (1916/1997: 96).[123] Chomsky viszont – mivel a nyelvet kompetenciának tekinti – az eredet ügyét nem kerülheti meg, nyilatkoznia kell a nyelvtudás első megjelenéséről, kielégítő választ azonban nem adhat. A homogén közösségek ideális beszélőjének univerzális nyelvtanát kutatva az egyéneket függetleníti társas közegüktől (1965/1986: 115–116), így a nyelvet olyan formális rendszerként kezeli, amelynek evolúciós vonatkozásai nincsenek (1968/2003: 143–144, 153, 221–226), illetve csekély jelentőségűek: Chomsky kezdetben valamiféle, neurobiológiai szempontból nem igazolt elmebeli „nyelvelsajátító készülék" (az ún. LAD) megmagyarázatlan, ex nihilo feltűnésével számol (1965/1986: 155–165)[124], és a nyelv felbukkanását legújabban is csak exaptációnak, az emberi logikai képesség egyszerű melléktermékének tulajdonítja.[125]

3.4.2. Nyelvek és affinitások

Az összehasonlító nyelvészet problémáinak hátterében a családfamodell, végső soron pedig a nyelv abszolút entitásként való megközelítése áll. Így a paradoxonok feloldása végett mindenképpen célravezetőnek látszik, ha a nyelvészet Schleicher előtti, relativista időszakának a nyelvrokonsággal kapcsolatos nézeteit is tanulmányozzuk.

A hazai tudománytörténeti munkáknak az a szokásos állásfoglalása, miszerint a romantika korának neológus attitűdje együtt járt nyelvünk finnugor származtatásának elutasításával,[126] nem mai keletű. Ez a vélekedés valójában az új orto-

[123] Vö. Saussure 1916/1997: 40; összehasonlító nyelvészeti múltjához lásd Saussure 1916/1997: 206, 220–223, 227–237, 243, illetve Róna-Tas 1978: 132–133, 152–154, H. Tóth 1996: 160–161, Máté 1997: 111–112, 1998: 21, Crystal 2003: 375–376.

[124] Chomsky e nézeteihez Magyari 2005: 452–453, bírálatához vö. Donald 2001: 34–35, 66.

[125] Magyari 2005: 458–459, ennek kritikájához pedig többek között Pléh–Lukács 2003: 496–502, Szathmáry 2002, 2003: 44–45.

[126] Vö. többek között Balázs 1970: 14–18, Kelemen József 1970: 81–83.

lógiával egyidejűleg terjedő pozitivista-összehasonlító nyelvészeti tanok első magyar képviselőitől ered.

Jól tudjuk, hogy Szarvas például – a „finnezők bolondoskodásáról" fiatalon írt pamfletjére, majd pálfordulására visszatekintve – a nyelvújító Czuczor Gergely és Fogarasi János ún. Nagyszótára (CzF.) kapcsán kijelenti: a mű szellemiségével „mintegy össze volt forrva az a lelki fölháborodás, a melyet az akkoriban már erősen kísérteni kezdő finn–magyar rokonság elmélete ébresztett bennem […]. A győzelem, a melyet […] Hunfalvy Pál ellenesén, Fogarasi Jánoson kivívott, az én szittya-magyar meggyőződésemen is nem csekély csorbát ütött […], a fölismert igazság diadalmaskodott ellenállásomon; leraktam a fegyvert. Így lett Saulus Paulussá" (1893b: 441–443).[127]

Az ugor–török háború időben egybeesett a Nyelvőr és az újítók közötti harccal, ami jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy a neológiamozgalomnak és a finnugor rokonság tagadásának ez a 19. század végi összekapcsolása a későbbiekben egészen általánossá váljon, még akkor is, ha a tényeknek különben nem felel meg.[128] Azon túl ugyanis, hogy Czuczor és Fogarasi szótárukból (CzF.) egyáltalán nem mellőzték a finnugor nyelvek anyagát (vö. még Gáldi 1970: 100–102), az ellentmondó adatokat a teljesség igénye nélkül is hosszan sorolhatjuk.

Miközben a Kazinczyval folytatott pennaháborúban a Kölcsey oldalán álló Beregszászi Nagy Pált a tudománytörténetekben Sajnovics János lapp–magyar elméletének vehemens kritikusaként tartják számon,[129] arról többnyire elfeledkeznek, hogy dolgozataiban a finnugor és szamojéd nyelvekkel is hasonlított úgy, hogy ez a mintegy harminc egyeztetése néhány kivételtől eltekintve most is helytállónak bizonyul.[130] A klasszikus historiográfiai áttekintésekben a főként nyelvújító tevékenységéről ismert Horvát Istvánt, Bugát Pált és Ballagi Mórt többek között finnugorellenes nézeteik miatt marasztalják el, holott az efféle rokonság lehetőségét egyikük sem zárta ki. Sőt Bugát a pesti egyetemen éppen egy finn tanszék felállítását és oda a még ma is méltatott Reguly Antal meghívását tervezte, a Tudós Társaság egyik gyűlésén Ballagi pedig a zürjén–magyar kutatások szükségességéről tartott előadást.[131]

[127] További adalékokhoz Békés 1991: 90, 1997: 180–182, Láncz 1982: 10–12, 25–26, 30, ezeket ismételve Honti 2010: 163–164.

[128] Erről lásd Békés 1991: 89–91, 1993: 49, 1997: 14, 181–185, 194–205, esetleg Sándor 1999a: 1389, Honti 2010: 163–164.

[129] Pusztay 1977: 151, Békés 1991: 91, 1997: 183, vö. még Gombocz 1930/1960: 8.

[130] Pusztay 1977: 14–15, Békés 1991: 91, 1997: 184–185.

[131] Zsirai 1937: 522, Pusztay 1977: 16, 155–156, Békés 1993: 92, 1997: 188–189, esetleg Gombocz 1930/1960: 9, 11–12, Sándor 1999a: 1390, Bereczki 2010: 35.

Mindazonáltal a 19. század közepének vonatkozó szövegeit szemügyre véve világosan kitűnik: a romantika nemzedékének és az egyre erősödő pozitivizmus képviselőinek a szembenállása valóban markáns volt, de vitájuk „nem arról folyt, hogy a finnugor rokonság gondolata elfogadható-e egyáltalán, hanem hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság" (Békés 1997: 190).[132] Míg a Magyar Tudós Társaság köre a kérdést relativista módon közelítette meg, így a nyelvek hasonlóságának mértéket tulajdonított, a Hunfalvy és Budenz révén kibontakozó új iskola az összevethetőséget abszolutizálta, és a vizsgálódást eleve egyetlen szál elemzésére szűkítette (vö. Stemler 2004a: 85, 2004b: 39).

Ennek következtében a rokonságfogalom az ötvenes-hatvanas évek tollharcaiban tulajdonképpen két, egymástól radikálisan eltérő értelmezésben szerepelt (Békés 1997: 199, továbbá 14–15). A schleicheri felfogással szemben ugyanis a romantika – ahogyan azt Gyarmathi Sámuel híres művének (1799/1999) címe eléggé egyértelműen jelzi – még affinitásként szólt a nyelvek közti viszonyokról (Békés 1997: 198). Ez az „atyafiság" pedig elsősorban tipológiai jellegű, ami nem feltétlenül, csak esetlegesen jelent genetikus kapcsolatot is, így inkább egy szellemi rokonságból fakadó belső alkati egyezést reprezentál (Békés 1997: 198–201).[133]

Nem meglepő, hogy Budenz egyik ismertetésében Fogarasit azért marasztalta el, mert „az egy magyar nyelvet alkalmilag indogermán nyelvekkel hasonlította össze, de más altáji nyelvekkel s köztük akár ugor nyelvekkel is, mintha a nyelvcsaládok és családbeli csoportok közt semmi válaszfalak nem léteznének" (1879: 322, vö. Békés 1997: 200). A Czuczor–Fogarasi páros viszont a nyelvek egybevetéséről így nyilatkozott: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábián István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmöket […] Csak azt nem óhajtanók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedűl czélra vezetőknek, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne. Egyes egyedűl öszves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni" (CzF. I. 33–34, vö. CzF. I. 21, 23–24, 30–31).[134]

Ez az értelmezésbeli kettősség hazánkban egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig fennállt.[135] Jól mutatja ezt, hogy például Budenz és Hunfalvy pályájuk

[132] Lásd még Békés 1991: 93, 1997: 181–185, 199, 201–202, Bereczki 2010: 37.

[133] Lásd még Békés 1993: 49, 1997: 15, Stemler 2004b: 21–22, 34, esetleg Róna-Tas 1978: 326, Sándor 1999b: 604, 2011: 71–72, 74, nem mindenben támogatható okfejtéssel pedig C. Vladár 2001.

[134] Erről hagyományos megközelítésben lásd F. Molnár 1964: 371–372, illetve ezt idézve Honti 2010: 197–198, a romantika kori nyelvhasonlítások részletes elemzését pedig Békés 1991: 91–93, 1993: 49, 1997: 177–201, Stemler 2004a, 2004b, esetleg H. Tóth 1996: 113–115.

[135] Békés 1991: 93, 1993: 45, 49, 1997: 14–15, 199.

kezdetén a magyarnak a török kapcsolatait maguk is közelebbinek tartották a finnel való összetartozásánál,[136] az ugor–török háború vitaanyagából pedig még az is kiderül, hogy eredetileg „Vámbéry volt a magyar–ugor rokonság híve, s a magyar–török rokonságról éppen a korai Budenz érvei győzték meg" (Békés 1997: 191).[137]

Az, hogy a Tudós Társaság köre a nyelvek közti hasonlóságokra mint affinitásokra tekintett, nem eredeti magyar eljárás volt, hanem szerves része annak a szellemiségnek, amit a Sprachphilosophie hazai megnyilvánulásának tarthatunk. Az a szemlélet ugyanis, amelyik a nyelvet a társas léttel és gondolkodásmóddal összefonódó tényezőnek látja, az egyes közösségek nyelveinek analóg és eltérő tulajdonságait a csoport életkörülményeinek azonosságaiból és különbözőségeiből származtatja. Így a rokonság fogalmára csakis 'atyafiság' értelemben tekinthet, a kérdés iránt pedig nem pusztán érdeklődik, de – mivel a nyelv és a közösség összjátékaként kezelt „nemzeti géniusz" megragadására törekszik – az efféle vizsgálatokat egyenesen kulcsfontosságúnak tekinti.

Humboldt munkásságában nem véletlenül foglalt el központi helyet a problémakör – mégpedig éppen ilyen célzattal. Herderiánus kiindulásáról tanúskodik, hogy az összehasonlítás kapcsán nem is egy nyelvészeti, sokkal inkább egy „antropológiai" kutatás tervét fogalmazta meg, amely „arra lenne hivatva, hogy módszeresen egybevetve emberek és emberi közösségek, különösen nemzetek jellemét, az egyéni különbségek jelentőségét felmérje az általánosan emberin belül" (Telegdi 1985: 312). Ez leghatékonyabban azoknak a nyelveknek a tanulmányozásával tárható fel, amelyek struktúrája merőben más, mint a már akkoriban is viszonylag jól ismert indogermán nyelveké: Humboldtot erősen foglalkoztatta a baszk és a kínai, valamint az indián, a maláj és a polinéziai nyelvek szerkezete (Telegdi 1985: 313–315, 325–328),[138] ezért figyelme ösztönösen azon jellegzetességek felé fordult, amelyek majd a pozitivista-összehasonlító iskola elemzési anomáliái lesznek.[139]

A rokonság affinitásként való felfogásából ugyanakkor a legkevésbé sem következtethetünk a korabeli nyelvfilozófia történetietlen voltára. Jól tudjuk, hogy a romantika – a nyelv és a csoport egybeszövődő életének fókuszba állításával – kifejezetten a közösségi historizmus jegyében tűnt fel.[140] Herder a nyelv erede-

[136] Gombocz 1927/1938: 110, 1930/1960: 9, Békés 1991: 93, 1997: 191, Pusztay 1977: 160–161, Hajdú–Domokos 1978: 15.

[137] Vö. mindenekelőtt Vámbéry 1869: 114, továbbá Pusztay 1977: 99–100, Sándor 1999b: 606, 2011: 266–267, 417, Bereczki 2010: 37.

[138] Lásd még esetleg Máté 1997: 58–59, Robins 1999: 157.

[139] Humboldt vonatkozó műveiből lásd például 1812/1985, 1822/1985a, 1830–1835/1985, 1836/1985.

[140] Vö. Bahtyin 1930/1986: 241–262, Békés 1997: 51, 59–60.

térről írt programadó értekezésében (1772/1983) az isteni ajándék koncepciója helyébe – a folytonos újraalkotást jelző szüntelen nyelvi változásra hivatkozva – a humán tevékenységet állította,[141] az ily módon emberivé tett nyelv kapcsán pedig tételesen meg is fogalmazta minden további geneziselvű nyelvészeti elmélet alapját, azt az axiómát, miszerint „amennyiben megértjük a jelenség kialakulását és történetét, akkor magát a jelenséget értjük meg" (Kelemen János 1990: 118, vö. még Kelemen János 1990: 123–125).

Ez a történeti érdeklődés persze olyan értelemben nem új, hogy a klasszicizmus idején még csak fel se vetették volna az eredet kérdését. Míg azonban a felvilágosodás korának abszolutista nyelvfogalmára hagyatkozva legfeljebb valamiféle készen kapott adományt láthattak a nyelvben, Herder relativista közelítésmódja megteremtette annak a lehetőségét, hogy e problémára a későbbiekben valódi megoldást találhassanak. A racionalizmus – összhangban Étienne Condillac népszerű szoborhipotézisével (1754/1976) – az autonóm egyén mentális életében próbálja felderíteni az ideák, illetve az ezeket közvetítő nyelvi elemek forrását (Kelemen János 1990: 118), mialatt „Herder teljesen új utat választ: a vizsgált jelenségek, így az ismeretek és a nyelv genezisét és kifejlődését nem számtalanszor, lényegében minden egyes individuumban megismétlődő történésnek, hanem az adott nép vagy nemzet teljes életét, a nemzedékek egymásutánját átfogó egyetlen nagy folyamatnak látja. Hogy erre az útra ráléphetett, azt természetesen megkönnyítette az a felfogás, melynek értelmében elsődlegesen nem az individuum, hanem egy ennél is magasabb egység hordozza a nyelvet, s a nyelv és a gondolkodás kölcsönös feltételezettsége folytán az ismereteket" (Kelemen János 1990: 118–119).[142]

Humboldt tulajdonképpen a herderi téziseket mélyítette el, amikor nyelvészetében a közösségi létformába való beágyazottságból indult ki (Robins 1999: 149, 158–159). A nyelvet nem valamiféle terméknek (ergonnak), hanem a beszélők szünet nélkül érvényesülő, a társas környezettől meghatározott szellemi tevékenységének (energeiának) tekintette, ezért írásaiban a folyton újraszerveződő nyelv mint „a maga valóságos létrehozása aktusának foglya" tűnik fel, aminek megragadása csakis genetikusan és a folyamatot egészében szemlélve lehetséges (lásd mindenekelőtt 1836/1985: 82–84).[143]

Noha a közelítésmód határozottan geneziselvű, ez a romantika korában direkt módon nem kapcsolódhatott össze a nyelvek származási viszonyainak kérdésé-

[141] Kelemen János 1990: 127–130, 2000: 121–123, H. Tóth 1996: 84–85, Robins 1999: 147–149.

[142] Egyéb adalékokhoz vö. Bahtyin 1930/1986: 247–250, Békés 1997: 11–12, 35, 62–67.

[143] Vö. még Humboldt 1812/1985: 9–13, 18–23, 1822/1985a: 33–34, 39–41, 46–47, 54–57, 1822/1985b: 125, 139–140, 147, 1836/1985: 71–81, 85–91, 95, 98–99, 102, 105–114. E nézet – nem mindenben helyeselhető – elemzéséhez pedig Róna-Tas 1978: 72–73, 76, Telegdi 1985: 334–356, H. Tóth 1996: 91–92, 94–95, Máté 1997: 60, 62, Kelemen János 2000: 145–147, 149–150, találóbban Bahtyin 1930/1986: 198–199.

vel. A nyelvészeti rokonságfogalom „csakis Darwin elméletének általános térnyerése nyomán kapta meg azt a biológiai értelemtől kölcsönzött szigorúságot, amelyet, illetve amelynek hiányát oly gyakran az elődökön is számon kérik" (Békés 1997: 197, vö. még Békés 1993: 45–46, Sándor 2011: 72–73, 75).

Figyelembe véve az analóg természettudományos szakszóhasználat átalakulásának kronológiáját, mindez nem is oly meglepő. Mivel az öröklődés mechanizmusa a 19. század nagy rejtélye, Darwin az evolúció koncepcióját (1859/2005) az erre vonatkozó ismeretek szinte teljes hiányában kénytelen megalkotni (Kampis 2005: xxiii–xxiv, bővebben xxii–xxvii). Így munkájában az addigi szokásoknak megfelelően többnyire maga is affinitásként szól az élővilágban tapasztalható hasonlóságokról (Kampis 2005: xxxviii–xxix), újítása pedig „pontosan abban van, hogy műve befejező részében a természetes taxonómiát mégis a valódi leszármazási közösség kifejezőjének tekinti, ahol a »rokon« csakugyan biológiai rokont jelent" (Kampis 2005: xxxix).

Legkorábban tehát az 1860-as évektől vált lehetővé a nyelvek közti kapcsolatok genetikus tárgyalása.[144] Miután azonban ennek az időszaknak a Franz Bopp által megalapozott történeti nyelvészete már nem a Sprachphilosophie szellemiségét mutatta, hanem éppen ellenkezőleg, konfliktusban állt azzal (Békés 1997: 37),[145] az evolúciós tanokra is építő Schleicher és követői az eredetbeli összetartozást egyre kevésbé kezelték úgy, mint a relatív affinitás egy speciális (származási viszonyokat is jelző) alesetét. Ehelyett azt mindinkább egy a 19. század első felének gondolkodásmódjától merőben idegen, abszolutista keretben értelmezték.

Miközben ebből adódóan egy olyan, a nyelvészetet a mai napig meghatározó genealógiai felfogás körvonalazódott, amelyik csak egy, kizárólagosnak tekintett elődnyelvből indul ki, könnyen belátható, hogy a romantika korabeli rokonságfogalom genetikus leszűkítése nemigen járt volna ezzel a korlátozással. Kitűnik ez abból is, ahogyan Humboldt a nyelveket arcvonásokhoz hasonlítva kifejti, hogy azok „jellegzetes formája legkisebb elemeinek mindegyikéhez tapad; valamennyit meghatározza, bármennyire is észrevehetetlen ez esetenként. Ellenben alig lehetséges olyan pontokat találnunk, melyekről, ha egyenként tekintjük őket, azt állíthatnók, hogy döntő módon tapadnának hozzá" (1836/1985: 86; ennek modernebb, filozófiai megjelenéséhez lásd Wittgenstein „családi hasonlóság" fogalmát; 1952/1992: 57–58). Az organikus egységek affinitásban, azaz társulásban lévő, „egymás határait jelentő, mondhatni, egymással dialógust folytató rendszerekként való szemlélete" (Békés 1997: 70) tehát egy alapvetően kontextuális természetű vizsgálódásra utal (Békés 1997: 70), amiből – a Sprachphiloso-

[144] Erről lásd Róna-Tas 1978: 91–95, Békés 1993: 49, 1997: 197–199, Sándor 2011: 72–73, 75.

[145] Vö. még Békés 1991: 93–94, 1993: 49, 1997: 183, 197–199, 204–205, esetleg Róna-Tas 1978: 6–7, H. Tóth 1996: 109–110, 117.

phie tételeit konzekvensen továbbgondolva – a nyelvek többszülős eredeztetése következne.

A pozitivista-összehasonlító iskola tanaitól a genezis kérdésében való axiomatikus eltérést mutatja az a mind Herdernél, mind Humboldtnál megtalálható „fejlődési" modell is, miszerint a nyelvek története – közösségi kötelékeikből adódóan – nem egyenes vonalú és egyenletes, sokkal inkább hasonlít a természetes érési folyamatokhoz, amelyek során a szervezetek életük „különböző stádiumaiban egymástól lényegesen eltérő minőségi jegyeket hordoznak" (Békés 1997: 70).[146] Bár a modern szociolingvisztika tulajdonképpen a nyelv dinamizmusának ilyesfajta szakaszosságát igazolta azzal a felismerésével, hogy a változások kontextuális beágyazottságuk folytán rendre fázisosan, egy S-görbét leírva mennek végbe,[147] a stadialitás tételének itteni, romantikus megfogalmazása még nemcsak naiv, de tarthatatlan is. Az ebből adódó korabeli következtetés, hogy a flektáló nyelvek fejlettebbek a többinél, az agglutinálók pedig előrehaladottabbak az izolálóknál,[148] a benne rejlő értékelő attitűd miatt nem lehet helytálló.[149]

Az azonban napjaink tudományossága felől is figyelemre méltó, hogy a Sprachphilosophie stadiális teóriája – a későbbi schleicheri nézetekkel szemben – az egyes adatok helyett a genezis általános mechanizmusára koncentrál. Ezáltal ugyanis a megközelítés az eredendő nyelvkeletkezés vizsgálatára nézve „nem elvi hozzáférhetetlenséget és módszertani szempontból tiltott területet jelent (ahogyan majd a pozitivizmus számára), hanem speciális szemléletet és módszertani követelményeket előírva bátorít a »Vorwelt« felderítésére" (Békés 1997: 71).[150]

3.4.3. Alulértékelt nyelvmetaforák

A pozitivizmus és az evolúcióelmélet térhódításával a nyelvek közti viszonyok tárgyalásának alapfogalma, a rokonság észrevétlenül, ám radikálisan értelmeződött át (Békés 1997: 14–15, 199, az analóg biológiai terminusok szemantikájának alakulásáról lásd még Kampis 2005: xxxv–xxxvi). A 20. század elején a

[146] A korai Schleicher efféle nézeteihez vö. Róna-Tas 1978: 94–95, H. Tóth 1996: 118, Máté 1997: 65–66, Robins 1999: 196.

[147] Labov 1965/1975, 1972: 178–180, Chambers–Trudgill 1998: 163–165, Chambers 2003: 222, Crystal 2003: 414, továbbá Sándor 1999b: 602, 606, Wardhaugh 2002: 182–190.

[148] Humboldt 1822/1985a: 32–33, 36–38, 44–45, 47–50, 52, 67, Gombocz 1898a: 343, illetve Róna-Tas 1978: 73–75, Telegdi 1985: 359–360, Kelemen János 1990: 119–123, 2000: 148–149, Máté 1997: 62.

[149] Ez utóbbi kapcsán lásd Humboldt ellentmondásos vélekedését (1822/1985a: 45). A kérdéshez vö. még Telegdi 1985: 360–362, Békés 1997: 70–71, Kelemen János 2000: 145, 149, Stemler 2004b: 42, ez utóbbit idézve Honti 2010: 164.

[150] Megerősítő szöveghelyekhez vö. például Humboldt 1822/1985a: 33–34, 45–47, 1836/1985: 72, 107–108.

szellemi hasonlóságként felfogott elemi (elementar) és a genetikus kapcsolatként kezelt történeti (geschichtlich) rokonság elkülönítésével Schuchardt ösztönösen érzett rá ennek problematikájára (1912a, 1912b, vö. még Balassa 1922: 8). Meillet-vel a nyelvkeveredésről és a kontaktusokról vitázva le is szögezte: „Hogy a nyelvrokonság tulajdonképpen mit is jelent, azt eddig sehol nem vizsgálták meg, s ez nincs minden hátrány nélkül meghatározott célunk szempontjából. Nem odavezetnek a dolgokhoz, hanem beleállítanak a közepükbe. Mindenesetre a kifejezés a magától értetődőség vonásait viseli magán, de ezzel egyben a félreértését is" (Schuchardt 1917/1922: 167–168; magyarul idézi Róna-Tas 1978: 126, vö. továbbá Róna-Tas 1978: 326).

Nem véletlen, hogy miközben a pozitivista-összehasonlító nyelvészeti tanok széles körben elfogadottá váltak, a családfa-koncepciónak szinte a kezdetektől akadtak ellenzői is. A nyelvészettörténet fintora, hogy az elmélet elvi alapjait érintő kritikai észrevételeket elsőként éppen Schleicher tanítványai, Schuchardt és Johannes Schmidt fogalmazták meg.

Dolgozataikban már az 1870-es évektől fogva szóvá tették, hogy a mechanikus, kétosztatú ábra a változásokat nem képes megjeleníteni, így számos nyelv, amely valójában átmenetet képez az egyes ágak között, nem helyezhető el a modellben. Véleményük szerint mesterük nem számol azzal a jelenséggel, hogy az egyes nyelvek szétválás után is érintkezhetnek egymással, téved, amikor kivétel nélküli szabályoknak tekinti a hangváltozásokat, s nem veszi figyelembe azt sem, hogy a kontaktusok nyomán a nyelvekben ugyanolyan hasonlóságok alakulhatnak ki, mintha közös őstől származnának.[151]

Ezen érvek mentén egymástól függetlenül, de szinte egyidőben Schuchardt és Schmidt egyaránt az ún. Wellentheorie felvetéséhez jutott. Az elképzelés, amely a családfa helyébe a koncentrikus körökben, illetve ezek egy szeletében terjedő hullámokat állította, a nyelvek genetikus kapcsolatrendszerét immár az interferenciákkal szerves egységben, elsősorban folyamatként igyekezett megragadni.[152] Schuchardt a századfordulón a nyelvek közti rokonsági viszonyok ábrázolására egyébként további két, ugyanezt a szemléletet tükröző metaforát is használt: a nyelvi határok folyamatos átmenetiségét érzékeltető szivárvány képét,[153] valamint a gömbét, amelyen a széttartó függőleges vonalak a családfamodellben is feltüntetett divergenciákat jelzik, miközben ezeket keresztirányban a kontaktusokra utaló körök kötik össze (Róna-Tas 1978: 126).

[151] Erről bővebben lásd Róna-Tas 1978: 97–102, ezen túl vö. Cseresnyési 1994: 3, Máté 1997: 67, Sándor 2011: 74.

[152] Róna-Tas 1978: 97–102, 175–176, 189, 281, 296, 365, Cseresnyési 1994: 3–4, Máté 1997: 67–68, 111, 153–154, Robins 1999: 193–194, Sándor 2011: 73–74, esetleg – nem igazán értő magyarázattal – H. Tóth 1996: 141, 185–186.

[153] Róna-Tas 1978: 123–124, Máté 1997: 153–154, Sándor 2011: 73, vö. még H. Tóth 1996: 141–142.

A két Schleicher-tanítvány nézetei ugyanakkor nem egyedülállóak a nyelvészet történetében. Más-más formában és arányban, de lényegében Schuchardt és Schmidt gondolatai köszöntek vissza már az amerikai Boas munkáiban, a húszas évek végétől pedig Európában Trubeckoj és Roman Jakobson, illetve Vittore Pisani írásaiban is.

Noha az indián nyelvek pozitivista-összehasonlító nyelvészeti osztályozása jórészt éppen Sapir tevékenységéhez fűződik,[154] az etnolingvisztika másik nagy alakja, Boas tőle egészen eltérően, az antropológiai iskola alapelveivel nagyobb összhangban közelített a leszármazás kérdéséhez: eleinte pusztán kétkedve, majd bíráló attitűddel állt a schleicheri tanokhoz.[155] Boas vitatta, hogy a szokásos eljárással meg lehetne rajzolni az indián nyelvek genealógiáját, ezért egytörzsű családfák helyett inkább többszálú gyökerekről beszélt. Mivel a morfológiai jegyek eloszlása a szomszédos nyelvekben egymásnak ellentmondó taxonómiákat eredményez, szerinte mindig számolnunk kell a grammatikai jelenségeknek az érintkező területeken való terjedésével, vagyis azzal, hogy sok nyelv esetében teljesen önkényes a rendszer összetevőiből egyetlen előzménytípust kiválasztani és azt kizárólagos ősnek tekinteni.[156]

Abból kiindulva, hogy minden egyes nyelvi elem átvehető, így az interferencia és az öröklés között csak kronológiai különbség van, Trubeckoj a nyelvek alakulástörténetének bemutatására szintén új metaforát használt. Az ún. Sprachbundtheorie-t (nyelvszövetség-elméletet) ismertetve kiemelte, hogy az indoeurópai alapnyelv nem lehetett olyan értelemben egységes, ahogy azt a schleicheri ábra sugallja, az e családba sorolt nyelvek ősét inkább olyan rendszerek szövetségeként kell elgondolnunk, amelyek az erőteljes érintkezés következtében nagy mértékben hasonlóvá váltak, anélkül viszont, hogy valaha is ténylegesen azonosak lettek volna.[157]

A Sprachbund-elmélet jeles képviselője, Jakobson annak érdekében, hogy rámutasson a családfa-koncepció és a Trubeckoj-féle elképzelés lényegi különbségére, a leszármazási viszony (parenté) mellé a szerzett rokonság (affinité) beve-

[154] Vö. Bezeczky 2002: 94, Cseresnyési 2004: 201.

[155] Sapir nyelvészetének sajátos kétféleségéről bővebben Bezeczky 2002: 71–72, 77–80, 92–93, összehasonlító munkásságáról pedig Hajdú–Domokos 1978: 97–100.

[156] Róna-Tas 1978: 156–163, Cseresnyési 2004: 201–202. Az iskola harmadik meghatározó egyéniségének, Whorfnak a nyelvrokonsággal kapcsolatos – Boas koncepciója felé húzó, ám kevésbé kiforrott – elképzeléseiről lásd Róna-Tas 1978: 163–165, 291, 293–294. A finnugrisztika kérdéseinek ehhez hasonló, de nem az etnolingvisztika nézeteire alapozó tárgyalását pedig Szilágyi N. 1999: 349–363.

[157] Róna-Tas 1978: 189–190, Balázs 1983: 14–16, Máté 1997: 186–187, Sándor 2011: 74, további – főként historiográfiai – adalékokhoz Róna-Tas 1978: 118–122, 191, 281, 293–294, 365–366, Balázs 1983: 17–19.

zetését javasolta.[158] Eközben milánói kortársa, Pisani a klasszikus modelltől éppen azáltal tért el minden addiginál következetesebben, hogy munkáiban az öröklés és kölcsönzés elvi azonosságát hangsúlyozta.[159]

Pisani a hullámteóriát gondolta tovább, és a nyelvek genezisét a folyókhoz hasonlítva kifejtette, hogy „egyszerűsítünk, amikor mindig a Mincióról, Adigéről, Póról stb. beszélünk: valójában különböző eredetű vizekről van szó, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben keverednek egymással […]. És ahogyan konvencionálisan Póról beszélünk azzal az egész vízfolyammal kapcsolatban, amely a Nyugati-Alpokból kiindulva ömlik az Adriai-tengerbe – bár ugyanilyen jogcímen nevezhetnénk Addának is attól a ponttól kezdve, ahol egymásba folyik az Adda és a Pó –, meglehetősen egyoldalú szemléletről tesz tanúbizonyságot, ha indoeurópai nyelvről beszélünk azon hagyomány okán, amely az indoeurópaitól a mai olasz nyelvig vezet: csak azt nézzük, ami az olaszban az indoeurópaira vezethető vissza, és nem vesszük tekintetbe az összes többi kapcsolatot – köztük a kevésbé szembetűnő összefüggéseket –, amelyek a latin hagyományú indoeurópai elemek fejlődését és átalakulását okozták […]. Ha egy nyelv történetét úgy akarjuk leírni, ahogyan az valójában végbement, akkor azt csak visszafelé, hátrálva tudnánk megtenni […]. Azonban, ha ez így van, akkor minden pillanatban egy új nyelvvel állunk szemben, amelyet a különböző helyekről származó elemek állandóan változó és eltérő egymásrahatása és keveredése hoz létre a beszélők végtelen számú nyelvi alkotásaiban” (Pisani 1952: 13–14; Cseresnyési László fordítása).[160]

A Schleicher tanainak bírálatából született elméletek ugyanakkor nem tudták áttörni a pozitivista-összehasonlító iskola „szilárd bástyáit” (Hajdú–Domokos 1978: 119).[161] Boas nézeteit manapság legfeljebb az ún. kontaktusnyelvekre korlátozva tartják érvényesnek (Cseresnyési 2004: 202), Pisani elképzelése pedig mindössze az egykorú szakirodalomban jelenik meg, ahol viszont határozottan elutasítják, mert az „kihúzza a talajt a tudományos nyelvvizsgálat alól” (Kent 1948: 194–195). Bár a Wellentheorie-t a nyelvrokonsági kérdésekkel foglalkozó dolgozatokban néha idézik, a hullámok képét pusztán egy másodlagos, az alapmodellt kiigazító, annak keresztmetszetét adó metaforaként kezelik (Cseresnyési 1994: 4).[162] A nyelvszövetségek gondolatának hasznosítása ennél jóval kiterjed-

[158] Vö. Róna-Tas 1978: 192–193, Balázs 1983: 14–16, Máté 1997: 186, 188, Sándor 2011: 74.

[159] Róna-Tas 1978: 192, 194, Máté 1997: 185.

[160] Vö. még például Pisani 1947, illetve Róna-Tas 1978: 191–192, Máté 1997: 185. A kapcsolódó olasz ún. neolingvisztikai irány téziseiről pedig lásd Róna-Tas 1978: 175–179, Bezeczky 2002: 104–105, nem mindenben tartható magyarázattal H. Tóth 1996: 184–185, 189, Máté 1997: 175–185.

[161] Továbbá Róna-Tas 1978: 95, Cseresnyési 1994: 4.

[162] Az eljáráshoz finnugrisztikai vonatkozásban lásd Bárczi 1953: 134–135, Klima 1996: 193, Itkonen 2010: 248–249, Keresztes 2010: 288 stb.

tebb, ám többnyire szintén csak kiegészítő jellegű. A trubeckoji elképzelésnek az ún. nyelvtipológiai és areális nyelvészeti kutatásokban van folytatása, amelyek legfőbb feladatának azonban éppen azt tartják, hogy – az univerzálék feltárásával, valamint a közös őstől származtatott nyelvek földrajzának elemzésével – az örökölt jegyeknek az általános hasonlóságoktól, illetve a szétválások utáni konvergenciáktól való elkülönítését segítse.[163]

Az olyan elméleteken túl, mint például az olasz Angela Marcantonióé (2002), a finn Kalevi Wiiké (2008), az észt Ago Künnapé (1998) vagy a magyar Pusztay Jánosé (1995, 2000, 2010 stb., Pomozi 2010), amelyek egészen laikus voltuk vagy naivitásba hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehetők komolyan számításba,[164] a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikus rendszerezését ne a családfaábrán, továbbá ennek ágrajzzá, esetleg kördiagrammá vagy kúppá alakított változatán jelenítenék meg.[165] Noha ettől az amerikai, ausztrál és afrikai komparatív kutatások hagyománya valamelyest különbözik, az eltérés elsősorban nem szemléleti eredetű. Miután e kontinensek sajátos történelméből adódóan az itteni nyelvek esetében a pozitivista módszerekkel dolgozó nyelvészek a rekonstrukciók során a szokásosnál is nagyobb nehézségekbe ütköznek, a családfák alapjául szolgáló elődnyelvek hiányában inkább törzsek kisebb-nagyobb csoportjairól (mikro-, mezo- és makrophylumokról) beszélnek, amelyek nem feltétlenül vezethetők vissza egyetlen közös ősre, lazább-szorosabb összetartozásuk többirányú kontaktushatások eredménye is lehet.[166]

A 20. század második felében a családfa-koncepciót elvi nézőpontból megkérdőjelező felvetések inkább az összehasonlító iskolán kívül, főként a szociolingvisták körében tűnnek fel. Az irányzat azon képviselői, akik a nyelvi mechanizmusok általános jellemzőit tanulmányozva a kanonizált elképzelés helyett a hullámok képének feleleventését javasolják, lényegében Uriel Weinreich gon-

[163] Hajdú 1966: 18–19, Hajdú–Domokos 1978: 93–137, Balázs 1983, Bereczki 1983, 1998: 33–34, Pusztay 1983, Rot 1983, Bynon 1997: 237–240, Bakró-Nagy 2006, Honti 2010: 219–220, 229, bizonyos tekintetben Sipőcz 2006: 290, Itkonen 2010: 249–251. Egyéb tudománytörténeti adalékokhoz Róna-Tas 1978: 102, 253, 258–267, 276, 289, 293–298, 307, 322–324, 376–378, 386, 451.

[164] Tradicionális kritikájukhoz Rédei 1998: 25–27, 119–121, Honti 2000, 2010: 212–229, Hajdú 2001, Bakró-Nagy 2003, Keresztes 2010: 281–288, emellett Sándor 2011: 88–89.

[165] Ezekről Klima 1996: 188–193, vö. ugyanakkor Rédeinek a klasszikus keretből némileg kifelé mutató fésűmodelljét, 1998: 25, nézeteinek összefoglalását lásd Sándor 2011: 89–90.

[166] Szilágyi N. 1999: 350, Cseresnyési 2004: 201. Az amerikai helyzetről – az eurázsiai taxonómiákkal is egybevetve – lásd többek között Austerlitz 1992a, 1992b, ausztráliai-afrikai viszonylatban, a klasszikus modelltől határozottabban elfordulva Dixon 1997, Aikhenvald–Dixon szerk. 2001, ez utóbbiak hazai ismertetéséhez pedig Pusztay 2000: 553–554, Fejes 2010, Honti 2010: 227, vö. még Sipos 2005: 35–36.

dolatmenetét követik.[167] Az amerikai élőnyelvi vizsgálatok jeles teoretikusa ugyanis William Labovval és Marvin Herzoggal közösen jegyzett alapozó munkájában (Weinreich–Labov–Herzog 1968) hasonló észrevételeket fogalmazott meg, hiszen a nyelvi folyamatok korábbi leírásaiból voltaképpen azt az uniformitás elvet hiányolta, amit Schleicher a darwini elméletet adaptálva mellőzött. Szerinte egy modell „csak akkor nevezhető érvényesnek, ha a jelenleg zajló változásokat ugyanúgy magyarázni képes, mint a régmúltbélieket, ha elvezet a nyelv kialakulásáig, s ha beilleszthető a ma érvényes átfogó tudományos keretbe, az evolúcióelméletbe" (Sándor 2011: 76).[168]

Mindazonáltal az, hogy Schuchardt, Schmidt, Trubeckoj, Pisani és Boas nézeteinek jelentőségére még az utókor összehasonlító nyelvészete sem figyelt fel, korántsem különös. Az elméleteket bemutató metaforák önmagukban is eléggé világosan jelzik, hogy ezek az elképzelések szöges ellentétben állnak napjaink nyelvrokonság-kutatásának axiómáival. A nyelveket változatos, dinamikus rendszerekként kezelve valójában megfordítják a családfaábrát, és egy olyan alakulástörténetet vázolnak, amiben immár nem az a természetes, hogy a nyelvek egyetlen, abszolutizált ős leágazásai, hanem az, hogy bennük többféle előzmény eltérő erősségű szálai futnak egybe (vö. Róna-Tas 1978: 102, 194, 281, Szilágyi N. 1999: 355, 357).

3.4.4. Gyökerek és hálózatok

Nem kell különösebb éleslátás annak felismeréséhez, hogy a 20. század első felének a schleicheri tanokkal szemben megfogalmazott koncepciói valójában a Sprachphilosophie szellemiségét mutatják. Relativista rokonságfelfogásuk a romantika kori affinitásfogalom származási értelemben vett leszűkítésének feleltethető meg. Folyamatadekvát közelítésmódjuk Herder geneziselvű szemléletét idézi. Az pedig, ahogy ennek eredményeképpen a változást és a heterogenitást a nyelv inherens tulajdonságainak tekintik, Humboldt téziseire emlékeztet.

Nem meglepő, hogy a hullám, a szivárvány, a gömb, a gyökér, a szövetség és a folyam képeinek szintetizáló továbbgondolásával (a probléma részleges felvetéséhez vö. Szilágyi N. 1999: 358–359) végül ahhoz a metaforához jutunk, amire az affinitás tágabb, 19. századi jelentését tükröző ún. családi hasonlóság bevezetésekor már Wittgenstein is utalt (1952/1992: 57–58): nyelvek egymást átfedő és keresztező rokonságainak dinamikus és változatos hálózatát látjuk. Ez – folytonos mozgásából és inhomogén jellegéből adódóan – karakterét tekintve teljes

[167] Vö. például Bailey 1973: 34–35, Labov 2007; adalékként Bezeczky 1996, Wardhaugh 2002: 186, Crystal 2003: 413.

[168] Lásd még Sándor 1998: 66, illetve Weinreichnak a nyelvszövetségek és a genetikus rokonság összeférhetőségéről írt – nem teljesen konzekvens érvelésű – tanulmányát (1958), ezen túl vö. Róna-Tas 1978: 193, Honti 2010: 220.

egészében grammatika, méghozzá egy olyan grammatika, amiben az egybetartozás erőssége „nem azon múlik, hogy valamely szál egész hosszában végigfut-e a fonálon, hanem azon, hogy elég sok szál fonódik-e össze egymással" (Wittgenstein 1952/1992: 58).

Mindez ráadásul tökéletesen illeszkedik ahhoz a kétszintű modellhez is, amit az anyanyelv és közösség viszonyának tárgyalásakor az utóbbi száz-százötven év nyelvészetének kritikájából kiindulva és a Sprachphilosophie alapelveire támaszkodva vázoltunk. A csoportok nyelve a társas kapcsolatok révén képletesen maga is egy grammatikai hálózatot képez, ennek egyes pontjaira ráközelítve a fizikailag is tetten érhető egyéni nyelvek tűnnek elő, míg ettől távolodva a közösségi nyelvek rendszerének szélesebb perspektívájú, szimbolikus szövedéke jelenik meg.

Első ránézésre ez a kép paradoxnak látszhat. Az itt körvonalazott koncepció egyfelől összhangban van a darwini gondolatokkal, hiszen a mechanizmusokra koncentrálva Lyell elvét követi, továbbá a csoport és az egyén szintjén szerveződő, panta rhei nyelvstruktúrája révén annak filo- és ontogenezisét állítja. Másrészt azonban eltér az evolúcióelmélettől, mivel éppen a családfa képének használhatóságát vitatja.

Bár a nyelvek példáját maga Darwin említette meg azért, hogy a fajok genealógiájával kapcsolatos nézeteit megvilágítsa (1859/2005: 374–375),[169] ez az ötlete történetesen téves volt (Sándor 2011: 72). Az egyszülős ábra valamelyest már a biológiai folyamatok tekintetében is megtévesztő, ám korántsem olyan mértékben, mint nyelvészeti alkalmazásakor – az előbbi esetben a családfa rajza inkább csak egy nagyítás megválasztását jelenti (Sándor–Kampis 2000: 140, vö. Kampis 2000: 37–38), az utóbbiban viszont a lényeget érintő anomáliát (Szilágyi N. 1999: 350–351).

Míg a nyelvek kisebb-nagyobb mértékű keveredéséhez elegendő az emberi interakció, a fajoknál nem elég az együttélés, az egyedeknek jórészt szaporodási közösséget is kell alkotniuk egymással. Az egyetlen őstől való származtatás ugyanakkor biológiai vonatkozásban sem egészen pontos. „Minden faj (illetve kisebb vagy nagyobb rendszertani egység) számos más fajjal áll történeti kapcsolatban. A fajok eredete nem egyetlen történet. Nem igaz, hogy egy fajnak egy eredete volna: az izoláció hiányában legfeljebb különböző források arányairól lehet beszélni. Egy fajnak annyi története van, ahány egyede, és annyi őse, ahány elődje az egyedeknek. Ezek vagy ugyanabba a fajba tartoznak, vagy nem – egy darabig rendszerint igen, aztán rendszerint nem" (Sándor–Kampis 2000: 140).

Egyébiránt Darwin szemléletmódja is ehhez igazodott. Talán nem véletlen, hogy fajfelfogását Wittgenstein „családi hasonlóság" fogalmával állítják párhuzamba (Kampis 2000: 13, 39, 42, 2005: xvii), evolúciókoncepciója legfontosabb

[169] Vö. még Róna-Tas 1978: 92–93.

elemének pedig azt tartják, ahogyan ennek következtében – a heterogenitást és a dinamizmust egymásravetítve – összefüggést teremt a fajok, a kisebb genealógiai csoportok, valamint az egyedek között (Kampis 2000: 35).

Darwin a nyelvész Schuchardt szivárványteóriáját előlegezte meg biológiai vonatkozásban, amikor utazásai tanulságait összegezve megállapította, hogy a fajok időbeli alakulásukon túl földrajzilag is „rendre kicserélődnek, de közöttük fokozatos átmenet észlelhető, a közbülső változatok finom, besorolhatatlan, megszámlálhatatlan fokozatain keresztül" (Kampis 2000: 36, vö. Sándor–Kampis 2000: 128–129). Ettől fogva gondolkodásában nem is annyira a fajok, hanem inkább a különféle kontextusfüggő változatok a fontosak. Ily módon relativista fajértelmezése épp olyan radikálisan antiesszencialista, mint a prototípuselmélet előfutárának tartott Wittgenstein kategorizációmodellje, és épp úgy enyhén nominalista, mint Humboldt nyelvképe.[170]

A darwini logika szerint az egy fajba tartozás feltétele nem disztinktív jegyek együttes érvényesülése, hanem bizonyos tulajdonságok vagylagos jelenléte. Az evolúcióelmélet a faj fogalmát ebből adódóan nem valamiféle diszkrét határokkal rendelkező, abszolút entitásnak tekinti, hanem egy absztrakt elnevezésnek, ami megengedi a köztes sávok létezését is. Ezáltal az egyedekkel szemben tagadja ugyan a fajok valóságosságát, ám ezt csak korlátozottan teszi, hiszen azok meghatározását mindeközben szigorúan a tényleges dolgokhoz, a biológiai folyamatokhoz kapcsolja. Ezt mutatja, hogy Darwin felfogásában a változatok és a fajok környezetükbe beágyazódó populációkként kezelendők, amelyek erre vonatkozó „identitást fejeznek ki, s hogy mi bizonyul releváns azonosító jegyeknek az egyes változatokra nézve, az nem a fajból, illetve a változatból magából, hanem a csoportok összetételéből és az általuk meghatározott kontextusból következik" (Sándor–Kampis 2000: 136–137).[171]

Jól látszik, hogy ez a gondolatmenet teljességgel megfeleltethető a nyelvek hálózatmodelljének, amellyel – furcsamód – éppen a darwini példa által megnyitott Schleicher-féle kerülőútról találhatunk vissza a darwini koncepcióhoz.[172] A fajfogalom ilyen értelmezésének módszertana „általános példát nyújt arra, hogyan lehet inhomogén, időben is változó rendszerekről kategóriáktól mentesen gondolkodni" (Kampis 2000: 35), amelynek nyomán haladva a nyelvek alakulástörténetéről, majd az ebből adódó rokonsági viszonyokról egy a szokásostól merőben eltérő kép tárul elénk.

[170] Lásd Rosch 1978, 2003, Rosch–Mervis 1975, Kampis 2000: 36–37, 39–40, 42, 2005: xvii, Sándor–Kampis 2000: 126, 128, 134, 136–140, Pléh 2003: 306–307.

[171] Vö. még Kampis 2000: 35–36, 2005: xvi–xviii, Sándor–Kampis 2000: 128–134, 136–138.

[172] Ehhez tudománytörténeti oldalról lásd Nerlich 1989, Sándor 2011: 72, a hálózatelmélet és az evolúcióteória közös szemléleti vonásai kapcsán pedig Kampis 2000: 39–40.

A hálózatalapú megközelítés – ellentétben a pozitivista-összehasonlító nyelvészeti iskolával – az eredendő nyelvkeletkezés ügyét nemhogy nem kerüli meg, de a kérdéskör kutatását egyenesen magába integrálja; az adatok helyett a mechanizmusokra koncentrálva e keretben a nyelv első megjelenésének problémája immár mint a vizsgálódás természetes velejárója vetődik fel. A modell kontextualitása folytán a hálózatosan szerveződő nyelvi rendszert eleve olyan relatív struktúraként tünteti fel, ami csak számos, eltérő jelentőségű történeti gyökeréből együttesen magyarázható meg, ám aminek előzményei közül a csoportkohézió növelésének igénye a többinél mégis hangsúlyosabbnak látszik. Ez a nézet – amellett, hogy összevág a herderi-humboldti axiómával, miszerint a nyelv lényege elsősorban nem referenciális, hanem fatikus jellegében rejlik – a törzsfejlődés tágabb forgatókönyvébe is jól belehelyezhető: a nyelv közösségképző szerepének kiemelése „szervesebben illeszti az embert az evolúció folyamatába azzal, hogy kapcsolatot teremt az emberi nyelvi viselkedés és a primáták társas viszonyokat kifejező viselkedése között, mint ha azt tételezzük föl, hogy a nyelv elsődleges – és sok nyelvész számára kizárólagos – funkciója a gondolatok közlése" (Sándor–Kampis 2000: 143).

Arról, hogy ez a vélekedés a 21. század nyelvtudománya számára nemigen jelent majd tévutat, egyébként már most számos biztató eredmény árulkodik – nem a nyelvészet területéről, hanem a nyelveredet iránt a kognitív evolúció kapcsán érdeklődő etológiából és pszichológiából. Ezek közül csak néhányat említve: Robin Dunbar pletykaelmélete kifejtésekor arra a megállapításra jut, hogy a nyelv az emberszabásúaknál megfigyelhető, a csoport tagjainak egybetartozását erősítő kurkászást váltotta fel (1996, 1998). Ezzel összhangban van Steven Mithen (1996), de lényegében Robert Worden (1999) következtetése is, amelyek szerint a verbalitás tulajdonképpen abból a szociális intelligenciából magyarázható, ami a főemlősöknél a társas helyzetek kezeléséért felelős. Hasonló ehhez Merlin Donald javaslata (2001) is, aki úgy vélekedik, hogy a vokális nyelvet lehetővé tevő két nagy kognitív változás (az epizodikus kultúrából a mimetikusba, majd a mitikusba való átmenet) mögött a kommunikációs igények megnövekedése áll, ezek viszont elválaszthatatlanok a csoportban éléstől. Jean Aitchison kutatásaiból (2000) kitűnik, hogy a nyelv az információk átadásában mérsékelten jónak, a térbeli, illetve emocionális leírások tekintetében meg kifejezetten gyengének bizonyul, viszont különösen alkalmas arra, hogy kapcsolatokat építsen és tartson fenn (vö. főként 2000: 16–25). Leda Cosmides és John Tooby tanulmánya (1992) arra mutat rá, hogy könnyebben oldunk meg problémákat társas környezetben tálalva, mint elvont logikai keretben.[173]

[173] A témához lásd még Emler 1994, Csányi 1998, 1999: 133–134, 250, 2000: 34, Szvetelszky 2002, Szathmáry–Számadó 2008, továbbá Sándor–Kampis 2000: 142–143, Sándor 2002: 68–69, Kis 2003, Pléh–Lukács 2003: 496–502, Pléh 2009: 15–17.

Nem mellékes, hogy a hálózatstruktúra – szemben a klasszikus elképzelésekkel – az ún. kontaktusnyelvek genezisének modellezésére is alkalmasnak tűnik. E keretben a pidzsinek és kreolok nem „kivételes" jelenségek abban az értelemben, hogy létrejöttük ugyanúgy találkozó rendszerek kölcsönhatásainak tulajdonítható, mint a többi nyelv keletkezése, csak esetükben a forrásnyelvek szálainak összeszövődése jóval nagyobb fokú. Ez pedig éppúgy létrejöttük sajátos, lingua franca kiindulású kontextusából adódik, mint azok a szerkezeti hasonlóságok, amelyeket a legkülönfélébb kreolok körében tapasztalhatunk.

Megintcsak a kognitív tudományok megállapításai szolgálhatnak megerősítésként arra nézve, hogy jó nyomon járunk, ha ezeket a strukturális analógiákat a továbbiakban nem egyetlen közös ősből, de nem is az e nyelveket kialakító egyének valamiféle biológiailag programozott, univerzális nyelvformáló képességéből származtatjuk, ahogy ez utóbbit Chomsky evolúciósan vitatható teóriája nyomán Derek Bickerton gondolja (1983, 1984, általánosítva 1990/2004).[174] Aitchison a pidzsinek és kreolok genezisét tanulmányozva arra jutott, hogy e nyelvek konvergens változása leginkább egy olyan, több generáción át tartó folyamattal jellemezhető, mint amilyet a „spagettikereszteződések"-ként emlegetett közlekedési csomópontoknál megfigyeltek: bár elvileg számos módja van annak, hogy az emberek átjussanak ezeken az igen bonyolult forgalmi hálózatokon, egy idő után mégis mind ugyanazt a néhány útvonalat választják (1989, 2000: 12–13, 135–147).

A rokonsági viszonyokat a nyelvi interferenciák erősebb-gyengébb egybefonódásaiból származtató hálózatmodell a klasszikus nyelvcsaládok képét is átrendezi. Ahelyett, hogy egyetlen, stabil nyelvtani váznak tekintett sajátosságcsoportot kiemelne, majd elkülönítené az ehhez állítólag jórészt csak lexikális többletként járuló újabb elemektől, a nyelvek alakulástörténetét valamennyi, egymással hálózatszerűen találkozó előzménye dinamikus összjátékának tulajdonítja. A magyar esetében például a nyelvstruktúra szerves komponenseiként számol még egy igen markáns ótörök szállal is, egy ennél kevésbé meghatározó, de azért jelentős szláv kapcsolattal, kisebb mértékben pedig a német, latin és minden más érintkező nyelv rendszertani hatásával (vö. Szilágyi N. 1999: 356, 363).

Az egyes nyelvek ilyen értelemben vett filogenezisének kibontása azonban – mivel a folyamatot egészében ragadja meg – nem pusztán az összehasonlító nyelvészeti irányzat szemléleti átformálódását követeli meg. Radikálisan más közelítésmódot igényel a közösségi értelemben vett nyelv történetével foglalkozó nyelvtudománytól is.

[174] Vö. H. Varga 2001, Wardhaugh 2002: 67–68, Cseresnyési 2004: 212–213, Magyari 2005: 455–460.

3.5. Változások és etimológiák

Közismert, hogy a 19. század hetvenes éveiben formálódó lipcsei újgrammatizmus a nyelvtudományban a schleicheri tanokat megkérdőjelező fiatal indogermanisták és szlavisták koncepciójaként jelent meg.[175] Az iskolateremtő ifjak rebellis hozzáállása az első, programadó dolgozatok éles kritikai hangnemében is tükröződött, és egy olyan nyelvészetet ígért, amely a korabelitől nem pusztán részletkérdéseiben, hanem egészében fog különbözni.

A fiatal nemzedék által megfogalmazott bírálat egyik sarokpontja a nyelvi folyamatok rendszerszerűségének jellegére vonatkozott. Az újrammatizmus német alapítói szerint az, hogy az összehasonlító nyelvészek az egymásnak ellentmondó tényekkel nemigen törődtek, így a szabályos hangmegfelelésekhez nem illeszkedő eseteken könnyedén túllépve ezeket egyszerűen nyelvromlásnak gondolták, súlyos módszertani vétség, a hangtörvények alól ugyanis nem engedhetünk meg kivételeket.[176] „Ha elfogadunk tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára" – szól August Leskien sommás kijelentése (1876: xxviii, magyarul idézi Robins 1999: 198).[177]

A negatív észrevételek másik kulcseleme az volt, hogy a schleicheriánus nyelvészek a nyelvi törvényeket voltaképp a priori, a beszélő ember előzetes tanulmányozása nélkül minősítették vakon működő természeti jelenségeknek, aminek következtében a vizsgálatok érvényességét eleve kétségessé tették.[178] Az ehhez társuló körkörös érvelés problémája kapcsán Hermann Osthoff és Karl Brugmann az ún. Újgrammatikus Kiáltványban sarkosan le is szögezte: a rekontstruált elemek „a történeti nyelvi alakulatok megítélésében általános mértékké váltak, annyira, hogy az összehasonlító nyelvtudomány lényegében az […] alapformák segítségével alkotta meg általános elképzeléseit arról, hogy a nyelvek hogyan élnek, fejlődnek és alakulnak át. Hogy ez az út nem visz helyes vezérelvekhez a formák változásának és megújulásának kutatásában […], ez annyira nyilvánvaló, hogy csak csodálkozhatunk, miért nem látták be oly sokan még

[175] Vö. Osthoff–Brugmann 1878/1986: 11, ezen túl lásd Bárczi 1953: 131, Róna-Tas 1978: 103, Telegdi 1986a: 21, 1986b: 6, H. Tóth 1996: 120–121, Bynon 1997: 33–34, Máté 1997: 87–88, Robins 1999: 197.

[176] Osthoff–Brugmann 1878/1986: 16–17, vö. H. Tóth 1996: 126, 129, 134, Máté 1997: 91–92, Robins 1999: 196–199, 201, Bezeczky 2002: 28–29, valamint – nem mindenben tartható interpretációval – Bárczi 1953: 131–132.

[177] Lásd még Osthoff–Brugmann 1878/1986: 17, illetve H. Tóth 1996: 126, Bynon 1997: 34–39, Máté 1997: 91, Robins 1999: 210, más oldalról pedig Bezeczky 2002: 88, 93.

[178] Osthoff–Brugmann 1878/1986: 11–12, Paul 1920/1986b: 29–30, továbbá Róna-Tas 1978: 102–103, Bynon 1997: 74, Máté 1997: 88.

mindig. Vajon nem éppen attól függ-e az elhihetősége, a tudományos valószínűsége ezeknek a tisztán hipotetikus […] alapformáknak, hogy mennyiben egyeznek a nyelvi formák fejlődéséről alkotott helyes elképzeléssel egyáltalán és hogy helyes módszertani alapelvek szerint vannak-e szerkesztve" (1878/1986: 13).

Ezekből adódóan az újgrammatikusok úgy vélték, hogy a tudós csak akkor tárhatja fel a távoli múlt tényleges folyamatait, ha – az összehasonlító és a történeti megközelítést egynek és az egyedüli lehetségesnek tekintve – a változás összefüggéseinek megállapítása és az okok magyarázata során a leginkább megfigyelhetőtől halad az egyre kevésbé megtapasztalható felé. Hiszen ha a nyelv nem dolog, amely az emberek fölött áll és külön életet él, akkor a változások egyedül az individuumtól indulhatnak ki, akinek viszont „pszichikai és fizikai tevékenysége az elődeitől örökölt nyelv elsajátítása és a tudatba felvett hangképek reprodukciója és újjáalakítása során minden időben azonos volt" (Osthoff–Brugmann 1878/1986: 16). Ezért az a kutató jár el megfelelően, aki a törvényszerűségeket a nyelv valódi hordozóinak, az egyének beszédének „pszichofizikai" jellegzetességeiből származtatja, és az élőnyelvi sajátosságokat olyan időszakokra vonatkoztatja, amelyek esetében már írásos emlékek adatai is rendelkezésre állnak, majd pedig az így szerzett empirikus tényekre támaszkodva következtet a nyelvek történetére (Osthoff–Brugmann 1878/1986: 11–5, Paul 1920/1986a, 1920/1986b).[179]

Az e posztulátumokat jellemző kezdeti határozottság ugyanakkor nem sokkal az újgrammatikus iskola indulása után el is tűnt; a konceptuális bizonytalanságot számos eset jelzi. Hermann Paul például dolgozataiban rendre azzal küzdött, hogy feloldja az egyéni nyelvek és a nyelvszokás között az újgrammatikus tanokból fakadó diszharmóniát (Róna-Tas 1978: 104, Koerner 2008: 117–118), míg Berthold Delbrück a kivétel nélküli hangtörvények tételének lelkes szószólójából pályája végére annak tagadójává vált (Máté 1997: 93–94). Ezzel kapcsolatban találóan írja Bezeczky Gábor: „kizárólag nézeteik, módszereik és gyakorlatuk alapján még azt sem lehet egyértelműen megmondani, kit kell újgrammatikusnak, és kit az újgrammatikusok ellenfelének tekinteni" (2002: 29–30).

Mindez azonban szinte várható jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a változások szigorú szabályszerűségének, valamint az individuális nyelvek kizárólagos realitásának együttes hangsúlyozása csakis egy olyan nyelv képét körvonalazhatta, amely – paradox módon – egyszerre végletesen abszolút és szélsőségesen relatív. Az újgrammatikus iskola elsőgenerációs képviselői tehát úgy mutattak rá a schleicheriánus tételek elvi-metodológiai problémáira, hogy közben maguk is az elődeikéhez hasonló hibába estek.

[179] Vö. Bárczi 1953: 131–132, Balázs 1970: 35, Róna-Tas 1978: 104, Telegdi 1986a: 22–25, 1986b: 7–8, Bynon 1997: 34, 73–74, Máté 1997: 89–90, Robins 1999: 199, 204, Bezeczky 2002: 67, Cseresnyési 2004: 12–13, esetleg H. Tóth 1996: 126–127, 130–131, 134–135.

Elméleti elgondolásaikat egyébként sem tudták volna ténylegesen érvényre juttatni. Kiindulópontjuknak, az egyéni beszédtevékenység mechanizmusának az érdemi tanulmányozása csupán eszközfonetikai és kísérleti pszichológiai mérésekre támaszkodva képzelhető el, ezek azonban – Jean-Pierre Rousselot, illetve például Albert Thumb és Karl Marbe révén[180] – ekkor már elindultak ugyan, de az újgrammatikus kérdésfelvetés nagyságrendjéhez képest eredményeik nyilván meglehetősen kevésnek bizonyultak.

Így az individuális „pszichofizika" vizsgálatának szempontja mindössze elvi síkon, illetőleg az irányzat fiziológiai közelítésmódjában volt tetten érhető, míg az egyes történeti esetek konkrét magyarázata jószerivel a régi írásos anyagokra hagyatkozott, mégpedig – az artikulációs fonetikai profilon túl a korai nyelvemlékek ún. szórvány jellegéből adódóan – a 19. századi hagyományokhoz híven továbbra is a hangváltozásokra koncentrálva. Ennek eredményeképp viszont az elmélet és a gyakorlat között óriási kontraszt támadt: az újgrammatizmus egyidejűleg volt teoretikus és pozitivista irányzat, amely szembe is helyezkedett a megelőző tanokkal, ugyanakkor illeszkedett is azokhoz.[181]

Noha a fiatal lipcsei tudósok eredeti állásfoglalása szerint a cél az összehasonlító iskola „módszertani elveit átalakítani és azt a ködképet, amely nem tagadhatja meg ködhazáját, örökre odahagyni" (Osthoff–Brugmann 1878/1986: 15),[182] az új nemzedék nyelvészete nem váltotta fel a régit: ellentmondásokkal, de lényegében magába integrálta azt. Jól tudjuk, hogy az újgrammatikusként számon tartott Meillet egyaránt elfogadta Paulnak a heterogenitásra alapozó izoglosszaelméletét és Schleichernek a változatosságot negligáló leszármazási ágrajzát, vitapartnere, Schuchardt viszont a hangtörvények tételét éppúgy elutasította, mint a családfamodellt.[183]

Ez a konceptuális kétféleség a 19–20. század fordulójának hazai nyelvészetére is jellemző volt. Gombocz munkáiból a korabeli magyar nyelvtudományról általában véve ugyanilyen kép rajzolódik ki. Nyelvészeink az újgrammatizmust egyfelől a történeti szemlélet kizárólagosságára hivatkozva a korábbi iskola szerves folytatásának tekintették,[184] másrészt azonban olyan irányzatnak, ami a megelőző nézetrendszertől radikálisan különbözik.

Külföldi kollégáikhoz hasonlóan a komparatív vizsgálataikat a gyakorlatban egyébként schleicheriánus módon végző magyar kutatók is kifogásolták, hogy a

[180] Munkáik korabeli ismertetéseit lásd Gombocz 1902b, 1909f.

[181] Vö. Máté 1997: 90–91, 94–95, 111–112, Robins 1999: 199.

[182] Lásd még Osthoff–Brugmann 1878/1986: 20, Robins 1999: 199.

[183] Adalékként Róna-Tas 1978: 108–116, 123–129, Cseresnyési 1994: 4, H. Tóth 1996: 140–142, Máté 1997: 111, Robins 1999: 203, Bezeczky 2002: 31–36, 71–72, 74–77, 79–80, 92.

[184] Vö. főként Gombocz 1909i: 414, 1915a: 102, 1919: 156, 1920b: 153–154, 1921/1938a: 54–59, 1921/1938b: 64, 1922/1997: 74–79, 1925: 80–82, 1927/1938: 111, 1931: 10.

nyelv beszélőkön kívüli, mechanikus természeti jelenség, a változás szabályosságának megtörése pedig hanyatlás lenne. Követendőnek – legalábbis elvben – már az ellentétes lipcsei tanokat, vagyis az egyéni nyelvekből kiinduló „biogenetikus alaptörvényt" és az ezzel járó pszichofizikai-hangfiziológiai megközelítést tartották.[185]

3.5.1. Általános törvény és egyéni analógia?

Az újgrammatizmus képviselői nézeteiknek e sajátos kétarcúsága miatt szinte a kezdetektől a kritika kereszttüzében álltak. Nemcsak mestereik, a klasszikus összehasonlító nyelvészek bírálták, sőt – minden bizonnyal szakmai féltékenységből – nem egyszer gúnyolták elképzeléseiket (Bárczi 1953: 132, Balázs 1970: 22–23, 27, Máté 1997: 87), de heves ellenzőkre találtak azok körében is, akik már a schleicheriánus nyelvtudomány elveivel és módszertanával sem értettek egyet (Máté 1997: 113). Mivel az elmarasztaló vélemények középpontjában mindkét oldalról a kivétel nélküli hangtörvény axiómája állt, érthető, hogy az újgrammatikusok ennek kifejtésével igen sokat foglalkoztak (Bárczi 1953: 132, Balázs 1970: 22–23, 27, Máté 1997: 93, Bezeczky 2002: 28–29).

A lipcsei iskola ragaszkodott az adott időben és térben végbemenő változások merev regularitásának tételéhez, az ehhez nem illeszkedő alakokat pedig – az átvételek és a neologizmusok mellett – az előző nemzedék nyelvészetéből is ismert ún. analógiával magyarázta. Eszerint ez a beszélők képzettársításait megjelenítő tényező nem a nyelvtudás elhomályosulására és a nyelvek „aggkorára" utal, miként azt az összehasonlító nyelvészek gondolták, sokkal inkább olyan egyedi asszociációkra, amelyek a nyelvek történetének minden időszakában felléphetnek, így bármikor megzavarhatják a hangtörvények általános érvényesülését: az elsősorban hangfiziológiai jellegű mechanizmusokon olykor más, tisztán pszichikai eredetű folyamatok kerekednek felül.[186]

Ennek megfelelően a kutatónak a nyelv tanulmányozása során számolnia kell ezekkel a lélektani jegyekkel is, de alkalmi voltukból kifolyólag a szabályos esetekhez képest kizárólag másodsorban. Ahogy Osthoff és Brugmann írják: „szigorú elvünk […] az, hogy addig nem folyamodunk az analógiához, amíg erre a hangtörvények nem kényszerítenek. A formatársítás számunkra is még mindig »ultimum refugium« […], a különbség csak annyi, hogy mi jóval hamarabb és jóval gyakrabban érezzük szükségét, mint a többiek, éppen ezért, mert szigorúan vesszük a hangtörvényeket, és mert meggyőződésünk, hogy az analógia hatásá-

[185] A számtalan idevágó szövegrész közül a leginkább relevánsakat lásd Gombocz 1898a, 1907b: 69, 1908b: 499, 1908e: 328, 1915a, 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86.

[186] Osthoff–Brugmann 1878/1986: 17–19, Paul 1920/1986b: 29–32, továbbá Bárczi 1953: 132, Balázs 1970: 22, Telegdi 1986a: 22, 1986b: 8–9, H. Tóth 1996: 126, 129, Bynon 1997: 34, 40, 48–49, Máté 1997: 91–92, Robins 1999: 197.

nak legmerészebb feltevése, ha a lehetséges határán belül marad, még mindig több hitelt érdemel, mint a mechanikus hangtörvények önkényes megkerülései" (1878/1986: 19).

Mindazonáltal már maga a gondolatmenet is mutatja, hogy ez a hangtörvények bírálatára adott újgrammatikus válasz csak látszatmegoldás lehet, ami belső paradoxonokat eredményez. Egyfelől a beszélők képzettársításai – mivel individuálisak – per definitionem alkalmasak arra, hogy az érvelés során az emberekben állítólag szükségszerűen végbemenő fiziológiai folyamatok ellensúlyaként hivatkozzanak rájuk – függetlenül attól, hogy ezek a szabályos mechanizmusok egyébként léteznek-e vagy sem. Másrészt viszont azzal, hogy az újgrammatikusok az analógiát módszertani elvként kezdték használni, egy olyan relativista elemet emeltek be koncepciójukba, ami a hangtörvények tételéből adódó abszolutista nyelvképpel nem férhetett össze.

Nem véletlen, hogy az ebből adódó ellentmondások a lipcsei tanokra jelentős mértékben építő, 19. század végi-20. század eleji magyar nyelvészek, így Gombocz dolgozataiban is tetten érhetők. A jeles tudós a legelső publikációi közé tartozó Paul-ismertetésében (1898a) csakúgy, mint későbbi munkáiban az újgrammatikus elképzeléshez igazodva a hangtörvényeket olyan tudattalan mechanizmusoknak tekintette, amelyek meghatározott térben és adott időben végbemennek, hacsak nem keresztezi őket valamilyen egyéni kiindulású pszichofizikai folyamat (1898a: 7–9, 11–12, 53–60, 198–199).

Erre alapozva Gombocz fokozatosan egy olyan tipológiát vezetett be, amelyben az új hangsorok vagy „önálló" (később: „független"), vagy analógiás változások eredményei. Az utóbbiakkal szemben, amelyek különféle hangalakok egyedi pszichikai társításaiból származnak, az előbbiek hátterében nem a szavak közti hasonlóság, hanem döntően fiziológiai tényezők állnak. Mindkettőnek két alfajtája van: a főként az emberi szervezet élettanához kapcsolt folyamatok közé a képzés lassú eltolódását mutató hangtörvények, illetve a szóbelseji hangok asszociációiból adódó szórványosabb hangcserék tartoznak, míg a ritkább előfordulású analógia belső (hasonlósági, aszintaktikai) és külső (érintkezési, szintaktikai) jellegű lehet.[187]

Gombocznak az újgrammatikus nyelvészethez való viszonyulása azonban az ebből leszűrhető képnél némileg összetettebb. Ez az osztályozása ugyanis csak kevéssé tért el Paul koncepciójától, az a jelentéstani és szintaktikai kategorizáció azonban, amit pályája során e mellé állított, még ennyire sem követte a lipcsei, a szokásos és alkalmi képzetjelentések kettősségére építő szemantikát, illetve a

[187] Ezekhez lásd Gombocz 1915a: 102, 107, 1921/1938b: 66, 69–73, 1922/1997: 86–88, 90, 92–100, 125–126, 1925: 83, 1931: 5, 10.

„szintetikus" pszichikai mondatértelmezést.[188] Önálló és analógiás alakulásokkal, ezeken belül pedig hasonlósági és érintkezési típusok további alcsoportjaival dolgozó jelentésváltozási rendszerezésének, valamint „analitikus" lélektani mondatfelfogásának vázát éppen a Paul riválisának tartott Wundt pszichológiája adta.[189]

Gombocz – amint az a Wundt ún. néplélektanáról (1900) írt recenziójából (1902–1903/1997) is kitűnik – világosan érzékelte a pauli és wundti elképzelés közt lévő feszültséget. Paul ugyanis az ember pszichofizikai folyamatairól – a Steinthal–Lazarus páros kissé ellentmondásos munkái nyomán – jórészt a herbartiánus felfogásnak megfelelően vélekedett, így az egyén valamiféle eleve adott, matematikai úton leírható asszociációs rendszerét feltételezte. Wundt „Völkerpsychologie"-koncepciójában lényegében ellentétesen közelített, amikor úgy gondolta, hogy a kérdés társas kontextusában, a közösség nyelvére támaszkodva vizsgálandó: az abszolutista „képzetmechanikával" tehát – legalábbis elvi kiindulópontjában – egy relativista néplélektan állt szemben.[190]

Wundt hatására Gombocz a pauli nézetekhez immár kritikusabban viszonyult. Kifogásolta, hogy miközben az újgrammatikusok a hangtörvények mögött álló élettani változásoknak nem tudják okát adni, az összefüggéseket keresve az analógiával szemben mégis ezeket részesítik előnyben, aminek következtében viszont a pszichikai asszociációkat sem ítélhetik meg a valódi jellegzetességeiknek megfelelően.[191] Szerinte a képzetkapcsolatok természetének megelőző feltárása lenne „az analógiás magyarázat helyességének feltétele. A nyelvtörténeti kutatásokban azonban rendesen megfordítva történik a dolog. Mivel *a* a hangtörvényeknek meg nem felelő alak alkalmasan *b* hatásából magyarázható, feltesszük, hogy *a* és *b* képzete között az asszociáló kapocs csakugyan megvolt" (Gombocz 1902b: 160–161, vö. még 1922/1997: 116).

Gombocz úgy látta, hogy ezeket a folyamatokat ezért mindenképpen tanulmányozni kell, de – a megközelítés egyoldalúságát elkerülendő – a pszichológiára korábban jellemző, az individuumra összpontosító vizsgálódásoknál na-

[188] Gombocz 1898a: 97–103, 236, 238–239, 433–438. Vö. még Gombocz 1926/1997: 161–162, 1929c: 11–13, Paul 1920/1986c.

[189] Gombocz 1902–1903/1997: 31–72, 1911g, 1911/1938, 1915a: 104, 1916c, 1919: 156, 1920b: 155, 1921/1938a: 56–57, 59–61, 1921/1938b: 69–71, 1922, 1922/1997: 101–128, ezen túl lásd Gombocz 1926/1997: 164–166, 1929c: 13–18.

[190] Vö. Gombocz 1902b: 161, 1902–1903/1997: 10–15, 1909g, 1911/1938: 23–24, 1915a: 100–101, 1920b: 154–155, 1921/1938a: 58–63, 1921/1938b: 64–65, 1922/1997: 75–82. A két irány modern bemutatásához pszichológiai oldalról lásd például Pléh 1992: 69–70, 91, nyelvészeti vonatkozásban pedig mindenekelőtt Koerner 2008: 117, 121, emellett Fabricius–Kovács 1969: 50–53, Máté 1997: 72–77, esetleg H. Tóth 1996: 122–124, 136.

[191] Gombocz 1902–1903/1997: 23–24; a szabályos mechanizmusok háttértényezőit illető korabeli – például éghajlatra, beszédhibára, artikulációs kényelemre hivatkozó – naiv vélekedésekhez vö. Gombocz 1898a: 57–58, 1902–1903/1997: 24–29, 1922/1997: 100–101.

gyobb hangsúlyt fektetve a nyelv közösségi beágyazottságára, a „néplélektani" sajátosságokra.[192] Hiszen „a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele" (Gombocz 1920b: 154).[193]

Észrevételeivel Gombocz voltaképpen a lipcsei analógiaértelmezés kulcsproblémájára érzett rá. Nevezetesen arra a paradoxonra, hogy miközben a képzettársításokra maguk az újgrammatikusok is gyakran utaltak úgy, mint az egyének közvetlen közegének mintáitól meghatározott, relativista nyelvérzék megnyilvánulásaira, valójában sem elméleti munkáikban, sem konkrét szófejtéseikben nem ehhez igazodva jártak el.[194]

Az asszociációkat elvben a herbarti pszichológiának megfelelően algebrai képletekkel leírható, kontextusfüggetlen szabályszerűségeknek tekintették, a gyakorlatban pedig önkényesen igyekeztek analógiának minősíteni szinte minden, a feltételezett reguláris fiziológiai mechanizmusok alól kivételnek látszó esetet. Így nem meglepő, hogy végül nemcsak a hangtörvények okairól, de még a képzettársítások változásainak és heterogenitásának háttértényezőiről sem tudtak érdemben nyilatkozni.

A háttértényezők feltáratlanságából adódó zavart jól mutatja, hogy a rendszerezésben csak a hangtani módosulások kaptak helyet, ezért az újgrammatikusok a többlethangokkal kiegészült szavakat – mivel magyarázatukra nem mindig kínálkozott megfelelő analóg hangsor – nagyrészt csak mint valamiféle, a nyelvi folyamatokhoz szervesen nem tartozó, „inetimologikus", „anorganikus", „járulékos", illetve „másodlagos" formákat jeleníthették meg.[195]

Hasonló problémákat tükröz a szórványos előfordulású hangcserék kategóriájának bevezetése (Gombocz 1898a: 59–60). Ez utóbbi csoportba ugyanis az újgrammatikusok voltaképpen az olyan hangváltozásokat sorolták, amelyeket alkalmi jellegükből fakadóan nem utalhattak a törvények közé, viszont a képzettársítás hivatkozási alapjául szolgálni tudó szóalakok híján nemigen minősíthették őket analógiás formáknak sem.

Ezeket az ún. asszociatív eseteket egyébiránt elméletileg markánsan el is választották mindkét típustól. A szórványos hangcserék szerintük a képzés lassú el-

[192] Gombocz 1920b: 154, 1921/1938a: 61–63, 1922/1997: 79–82.

[193] Lásd még Gombocz 1921/1938a: 61, 1922/1997: 79, valamint Jancsó E. 1937: 3, 6–7.

[194] A nyelvi szocializációhoz kötődő analógia említéseihez lásd például Osthoff–Brugmann 1878/1986: 18, Paul 1920/1986b: 31, 33–34, 1920/1986c: 45–47. További adalékokhoz Paul kapcsán vö. Gombocz 1898a: 101, 193, 195, Telegdi 1986a: 25–26, nyelvfilozófiai oldalról pedig Békés 1997: 159–161.

[195] Az eljáráshoz Gombocz 1906b: 265–266, 1907e: 22, 106, 1908a: 81, 1908g: 365, 1914b: 27, 1924a: 24, 1925/1950: 51, 1927b: 5, emellett Gombocz 1905g: 236, 1909a: 235, 1925/1938a: 97, 1925/1950: 35.

tolódását mutató szabályos mechanizmusoktól egyedi előfordulásukban és ugrásszerű végbemenetelükben térnek el, míg a tisztán pszichikai jelenségektől abban különböznek, hogy nemcsak lélektani, de fiziológiai folyamatok is, amelyeknél mindig csak egyetlen hang változik meg, mégpedig úgy, hogy ezt nem egy másik szóforma, hanem valamely, az adott hangsorbeli hang indukáló hatása idézi elő.[196]

Az egyes konkrét jelenségek hovatartozásának megítélése azonban már korántsem volt ilyen egyértelmű. Az asszociatív hangcserék feltételezett pszichofizikai háttértényezői e keretben ugyanúgy tisztázatlanok maradtak, mint a kizárólag lélektani jellegűnek tartott változásoké. Ezért nemcsak az volt kérdéses, hogy mi idéz elő egymással ellentétes irányú folyamatokat az egyaránt a szórványos mechanizmusok közé sorolt ún. hasonulásoknál és disszimilációknál, illetve hogy elhatárolható-e egymástól a hasonlósági és érintkezési analógia, de az is, hogy mi tartozzon egyáltalán a hang- és mi a hangsortársítások csoportjába.

Az ebből adódó összevisszaságot számos kézzelfogható eset jelzi. Gombocz például nem egy alkalommal fejtette ki, hogy az „osztályozásnál számbavehető fiziológiai, lélektani […] szempontok többszörösen keresztezik egymást, a nélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetnők" (1921/1938b: 69).[197] Így egykori tanára, Simonyi eljárásához[198] hasonlóan az analógia fogalmát a szokottnál tágabban értelmezte.[199] Mindeközben viszont Horger könyvéről (1914) írt recenziójában megrótta pályatársát azért is, mert – a kontaminációt Paul nézeteinek megfelelően külön kategóriaként kezelve – leszűkítette az analógia hatókörét (Gombocz 1915a: 104–106), de azért is, mert nem ragaszkodott a belső és a külső képzettársítások szétválasztásához (Gombocz 1915a: 107).[200]

Azt a nyelvi relativitást, amit az analógiának, a szórványos asszociációs változásoknak és a többlethangok megjelenéseinek egymásba mosódó újgrammatikus típusaiban tetten érhetünk, a környezetéből kiszakított individuum beszédtevékenységére alapozva nem lehet megmagyarázni. A társas viszony – legalábbis episztemológiailag – elsődleges kell legyen az egyéni pszichikus funkciókhoz képest (az elvről lásd még Békés 1997: 34).

[196] Gombocz 1902–1903/1997: 25–28, 1921/1938b: 69–70, 1922/1997: 94–96, az alfajtákhoz vö. emellett Gombocz 1898a: 60, 1905d: 110, 1907e: 107, 362, 1908g: 365, 1909h: 29, 1912c: 121, 1912d: 119, 1916a: 424, 1920a: 4–5, 1924g, 1925/1938a: 100, 1925/1950: 1–2, 27, 35, 37, 42, 51, 1926a, 1927b: 4, 1929a: 337.

[197] Emellett Gombocz 1902–1903/1997: 24, 1922/1997: 117.

[198] Simonyi 1881, 1890, 1903–1904, 1904.

[199] Gombocz 1922/1997: 117–128, valamint Gombocz 1906a: 475, 1907e: 109, 363, 1908j: 287, 1910f, 1913c, 1917–1920: 7, 1920a: 6. A kérdéshez kiegészítésként Gombocz 1919: 156.

[200] Vö. Gombocz 1902–1903/1997: 30, 1921/1938b: 70–71, 1922/1997: 117–128.

A szemléleti fordulópontot a Völkerpsychologie nyelvtudományi adaptációja jelenthette volna, meghirdetett programját azonban már maga Wundt sem valósította meg konzekvensen. A néplélektani kutatásait és a párhuzamosan futó individuális asszociációkísérleteit nem vonatkoztatta egymásra, így nyelvi jellegű következtetéseiben nemegyszer éppen oda jutott, mint ellenfele, Paul (ehhez vö. Pléh 1992: 91).

Áttörés Gombocz nyelvészetében sem következett be. Elméleti írásaiban rendszeresen hivatkozott Wundtra, a nyelvészeti vizsgálatok haladási irányát összességében mégis a lipcsei álláspontnak megfelelően jelölte ki. Változástipológiája kidolgozásakor elkülönítette az egyénhez kötött, „eredeti, spontán" és a közösségi vonatkozású, „utánzó, imitatív" alakulásokat, majd pedig kijelentette, hogy a tudósnak a nyelvi folyamatok feltárása során az előbbire érdemes koncentrálnia.[201] A Völkerpsychologie szellemisége a gyakorlatban még ennyire sem éreztette hatását, Gombocz etimológiáit és az ezekhez kapcsolódó történeti fejtegetéseit javarészt az újgrammatikus metodológiai előírások szerint készítette el.[202]

Mivel ily módon e keretben a szabályosnak vélt hangfiziológiai mechanizmusok háttértényezői kérdőjelesek, az analógiás alakulásoknak, az asszociációs hangcseréknek és a többlethangokkal járó változásoknak a mozgatórugói pedig bizonytalanok maradtak, stabil fogódzónak immár egyedül a nyelvi adatok látszottak. Ennek eredményeképpen viszont a 19–20. század fordulójának újgrammatizmusa a hangtani folyamatok vizsgálatán érdemben éppúgy nem léphetett túl, mint a megelőző schleicheriánus nyelvészet, ráadásul – fokozatosan veszítve teoretikus jellegéből – eljárásaiban egyre inkább a pozitivizmus kerekedett felül.[203] Nem véletlen, hogy miközben Gombocz elismertebb magyarországi kollégáinak munkásságában Wundt elméletének hatása – Horger nyelvészeti bevezetőnek szánt tankönyvén (1914) kívül – nem is igen jelentkezett,[204] a régi nyelvi anyag gyűjtése a „Magyar Nyelvőr"-mozgalommal összekapcsolódva minden korábbinál nagyobb lendületet vett.[205]

Ekkor készültek például a Simonyi–Szarvas páros (NySz.), valamint a Szamota István és Zolnai Gyula nevéhez fűződő szótárak (OklSz.), de ez idő tájt indultak meg a hazai újgrammatikus nyelvészet csúcsteljesítményének, Gombocz

[201] Gombocz 1921/1938b: 66–68, 1922/1997: 83–84. A kétféle lélektani megközelítés és a hangtörvény-koncepció jellegzetesen ellentmondásos ötvözéséhez Gombocz 1898a: 53–61, 1902–1903/1997: 23–24, 28–29, 1915a: 102–104, 1921/1938b: 69, 71–72, 1922/1997: 86–87, 98–101, esetleg 1910e: 267.

[202] Ehhez – a számtalan itt idézhető szöveghely közül – a legkülönfélébb területekről válogatva vö. például Gombocz 1907e, 1909a, 1912a, 1914b, 1920a, 1925/1938a, 1925/1950: 11, 35, 53, 1926b, 1928, 1927a: 123, 125, 127.

[203] Más oldalról közelítve vö. Békés 1985: 8, 44, 48, 54, 1997: 172, Máté 1997: 94–95.

[204] Vö. Jancsó E. 1937, Fabricius–Kovács 1969, esetleg Kövendi–Kontra 1991.

[205] Láncz 1982: 107–116, Békés 1985: 54, 1997: 163, 172.

és Melich nemzetközileg is méltatott etimológiai vállalkozásának munkálatai (EtSz.). Az utóbbinak a története az újgrammatizmus pozitivista profilváltása szempontjából külön tanulságos, hiszen közismert, hogy a monumentális összeállítás éppen az adatelvű közelítésmóddal járó teljességigénynek esett áldozatul. A főként szerkesztői munkálatokat végző Gombocz mellett a magyarázatok írásában dominánsabb szerepet vállaló Melich nem tudott, de valójában nem is akart szelektálni: egyre terjedelmesebb etimológiákat írt, így harminc év alatt mindössze a *geburnus* szócikkig jutott el.[206]

A szemléleti átrendeződés ugyanakkor metodológiai téren is éreztette hatását. A kezdeti elvi szembenállás ellenére az újgrammatizmus immár e tekintetben sem igazán különbözött az összehasonlító nyelvészettől, hiszen tudományos eszményévé szintén az olyan, elfogulatlannak vélt elemzés lett, melynek során az írásos adatokból kiolvasva „objektív, egyértelmű tények tárulnak fel, minthogy – következetes és helyes eljárás esetén – a tárgy önmagában, objektív módon hozzáférhető mivoltában eleve biztosítja önnön megismerhetőségét" (Békés 1997: 166, vö. még Békés 1985: 49, 1997: 167–168).

Ezt az attitűdöt mutatja többek között az, ahogyan Melich morfológiai témájú értekezésének summázatában érvelt: „Meggyőződésem, hogy sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás azonos eredetű. […] Külön kiemelem, hogy bizonyításomban sohase indultam ki olyan változásokból, amelyek megtörténhettek, hanem csakis olyanokból, amelyek tényleg megtörténtek. Bizonyításomat ezzel tapasztalati: positiv alapra fektettem" (1914a: 75).[207]

Ebből a kutatói magatartásból adódik, hogy a századforduló újgrammatikusai különös érzékenységgel tekintettek dilettánsnak minden olyan szófejtést, amiben a kutató szerintük nem az objektív tényekre, hanem saját nyelvérzékére hagyatkozott.[208] Melich például magát a tudományos igazság képviselőjének tüntetve fel több cikkében is felszólalt az újgrammatikus módszertanhoz nem illeszkedő „laikusok" etimológiáival szemben (1904a, 1904b).[209] Simonyi és Szarvas pedig történeti szótáruk (NySz.) bevezetőjében tartották szükségesnek a problémát felvetni és az ügyben a pozitivizmus szellemiségének megfelelően állást foglalni. A szerkesztőknek – írják – „mindenek előtt azzal a kérdéssel kellett tisztába jönnie, hogy oly esetekben, midőn nyelvérzék és eszmélkedés küzdenek egymással s

[206] Az előkészületekhez lásd Gombocz–Melich 1906, 1912, a szótártorzóról és kiadásának történetéről pedig Gombocz 1927/1938: 111, Kiss L. 1970: 54–58, 1995: 65–72, Németh Gy. 1972a: 86–100 és Németh, J. 1972b.

[207] További adalékokhoz Békés 1985: 44, 48.

[208] Békés 1985: 44–45, 49–50, 1997: 20, 146, 156, a neológia felől közelítve Láncz 1982: 68–71, 85–89.

[209] Hunfalvy kapcsán vö. még Békés 1985: 52.

mindegyik a maga jogos követelésével áll elő, melyiknek adjon elsőbbséget, melyiknek a szavára hallgasson. S mi e kérdés megoldását úgy gondoltuk leghelyesebbnek, ha ily kétes esetekben az adatok vallomását fogadjuk el irányadónak" (NySz. xv–xvi).[210]

E hozzáállás következményeként a korabeli nyelvtudósok – bár elméletileg a nyelvi heterogenitást hangsúlyozták (Róna-Tas 1978: 105) – szófejtéseikben, valamint az egyes konkrét jelenségek alakulásának taglalásakor az írott anyag stabilitásából kiindulva a nyelvet alapvetően homogénnek tekintették. „Az újgrammatikusok és követőik számára a homogeneitás összekapcsolódott a tudományosság követelményével. Mintha a nyelvészet kizárólag akkor lehetne tudomány, ha a nyelvet homogén jellegű tárgynak fogná fel" (Bezeczky 2002: 88, lásd még Bezeczy 2002: 93).

A lipcsei posztulátumoknak megfelelően a nyelvek, illetve nyelvváltozatok közti átmenetekről beszéltek (vö. Róna-Tas 1978: 105–107, Cseresnyési 1994: 4), történeti-etimológiai érveléseikben azonban teljes mértékben a pozitivista-összehasonlító nyelvészeti iskola hagyományaihoz illeszkedtek. Az egyes nyelveket és nyelvjárásokat egymástól élesen elhatárolva az ún. belső keletkezésű és idegen eredetű szavak szigorúan vett kettősével dolgoztak, a dialektusokat pedig mint eléggé markánsan elkülöníthető, egyenként homogén alrendszereket tüntették fel (Bezeczky 2002: 29).[211] Noha eredetileg a folyamatokat kívánták megragadni, az írásos adatok kronológiai egymásutánjára fókuszálva a nyelvi változásokat valójában elődeik nyelvészetének megfelelően megintcsak úgy jelenítették meg, mint valamiféle elmozdulásokat homogén állapotokból más, szintén egynemű állapotokba.[212]

Ennek tükrében egyébiránt az sem olyan érthetetlen, hogy Gombocz a húszas évek derekától – korábbi nézetei nagy részének fenntartása mellett – hogyan lehetett egyúttal a lipcsei tanokkal elvileg radikálisan szembehelyezkedő Saussure híve.[213] A strukturalizmus nyelv-beszéd dichotómiája a Paul-féle Sprachusus-Sprechtätigkeit révén voltaképpen már a „levegőben lógott", ez a szinkrónia és a diakrónia szétválasztásával együtt pedig lehetőséget teremtett az újgrammatikusoknak arra, hogy a relativista, lélektani és az abszolutista, pozitivista szemlélet ütközéséből adódó paradoxonokat – legalábbis látszólag – elfedjék. A változások okaival kapcsolatos konceptuális problémákat ténylegesen nem oldotta meg, Gombocz és követői számára mégis megnyugtatónak tűnt az az eljárás, hogy a

[210] Szarvas attitűdjéhez a nyelvújítás vonatkozásában ezen túl lásd Láncz 1982: 82, 91–92, 97–99.

[211] További adalékokhoz Máté 1997: 134, Robins 1999: 202–203.

[212] A kérdéshez általában véve lásd még Sándor 1998: 77, 80, 2001g: 16–17, Sándor–Kampis 2000: 127–128.

[213] Gombocz 1924d, 1925/1950: 79, 1926/1997: 131–134, 147–148, 1927b, 1929a: 331–332, 335, 337, 1929b, 1929c: 2–4, 1931/1938: 143–145, 1934.

pszichikai jegyek vizsgálatát az egyidejű metszetekbe, a történeti jelenségek tanulmányozását pedig ezeken kívülre utalják.[214]

Mindazonáltal a korabeli újgrammatizmus pozitivista meghatározottságának felerősödésével függ össze az is, hogy bár az analógiát a századfordulón elméletileg már a vélt szabályos mechanizmusokkal egyenrangú tényezőnek tartották, a gyakorlatban az adatokból objektív módon megállapítható hangtörvényekhez képest továbbra is csak valamiféle bizonytalanul megítélhető jelenségnek tekintették. Ezért – lényegében a klasszikus lipcsei állásponthoz visszatérve – a képzettársításokra konkrét esetekben mindössze jobb híján és relativitásukat figyelmen kívül hagyva hivatkoztak. Az újgrammatikusok történeti-etimológiai érveléseiben az analógia rendre másodlagosan tűnt fel, de ekkor is olyan általános érvényű asszociációként, ami – hasonlóan a feltételezett reguláris hangváltozásokhoz – az egy nyelvet, illetve nyelvjárást beszélőknél mindig egyidőben és egyformán jelentkezik.

Jól érzékelhető ez többek között abból, ahogyan Melich a latin *-us* végződés nélküli keresztnevek eredetének kérdését taglalta. Ezeket kezdetben a hangtörvényekre alapozva egyértelműen olasz, német, valamint szláv közvetítésű jövevényeknek minősítette (1905, 1907, vö. Melich 1914b: 97). Miután azonban számos olyan névformát fedezett fel, amelyek elképzelésének ellentmondtak (Melich 1914b: 99–104), ezeknek az alakoknak a létrejöttét mégis inkább az átvételkor a nyelvterület egészére kiterjedő analógiás hatásból származtatta (Melich 1914b: 249–255),[215] de csak addig, amíg e feltevés helyett egy, a szabályos mechanizmusok elvéhez jobban igazodó újabb magyarázatot nem talált (Melich 1940).

Az újgrammatikus nyelvészek tehát láthatóan ódzkodtak attól, hogy etimológiáikban a szavak alakulástörténetét a beszélők képzettársításaiban tetten érhető természetes nyelvérzék bármiféle megnyilvánulásának tulajdonítsák. Az egyes szóalakokat csak a legvégső esetben tartották az ösztönös nyelvtudáshoz kapcsolt hangutánzás és hangfestés eredményének, sőt az ún. belső eredeztetés helyett is inkább az idegen nyelvekből való származtatást részesítették előnyben (Láncz 1982: 44–45, 117–131, Békés 1985: 44, 1997: 156).

A pozitivista szófejtő módszertan nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket. A várt egyértelmű etimonok helyén sokkal inkább bizonytalan fejtegetések álltak (ehhez vö. még Szilágyi N. 1999: 345–9).

Az újgrammatizmust megelőző időszakban és manapság újra hangutánzónak tartott *sirály* szót (CzF. IV. 841, TESz. III. 547) Gombocz például a szabályos

[214] Gombocz 1924d: 141–143, 1925/1950: 79, 1925–1926/1940: 3–4, 53, 64, 1926/1997: 131–134, 1927b: 2–6, 1931: 9–11, 1931/1938: 143–145, vö. ugyanakkor Gombocz 1915a: 102, 1916a: 407–408, 1920b: 153–154.

[215] Ezen túl EtSz. I. 18, 89, 98, 102, 357, 366, 374, 377, 782, 784 stb.

hangváltozásokra hivatkozva először kétségtelenül az ugor nyelvegység korából való csuvas jövevénynek gondolta (1898b: 177, 1899b). Nem sokkal később viszont – szintén a hangtörvényekből kiindulva – már éppen ezt az elképzelését vetette el nagy magabiztossággal, mondván, hogy a hangsor valószínűleg rokonnyelvi alakokkal hozható összefüggésbe (1905h, vö. még 1917–1920: 4, 16).[216]

Zolnai azért vette fel oklevélszótárába a *cseke* címszót, mert úgy vélte, hogy az ide tartozó személynévi adatok magyar közszói eredetűek (OklSz. xii, 117–118). Miután azonban Melich egyik írásában az efféle etimológiákat tudománytalan, nyelvérzékre hagyatkozó nézeteknek tartva a nevet átvételnek minősítette (1904b: 315–316), Zolnai is változtatott álláspontján, így már nem pusztán ennek megfelelő helyreigazítást közölt munkája függelékében (OklSz. 1136), de vétsége miatt a bevezetőben hosszasan mentegetőzött is: „Mindezen s más efféle köz magyar szóknak látszó neveket tehát csak kivételképen s a köznév voltukra nézve kéteseket kétségeimnek határozott kifejezésével iktattam szótáramba, s ha fölvételükben és értelmezésükben talán többször is tévedtem, legyen mentségem az a körülmény, hogy neveink nyomozása terén Melich legutóbbi nagybecsű búvárlataiig jóformán alig történt valami nyelvészeti irodalmunkban. És bármily aggályossággal vetettem is a régi neveket mai magyar szavakkal egybe, már szótáram befejeződése előtt is nem egyről vissza kellett vonnom nemcsak habozva tett, de olykor határozott állításomat is, amint a függeléknek *bitó, bot, buga, cseke, duda,* illetőleg *karácsony* és *poroszló* cikkei tanusítják. A további nyomozások bizonyára egyéb ilyen szókat is idegen eredetű neveknek fognak könyvemből magyarázni” (OklSz. xii). Mellesleg azon túl, hogy e névalak etimológiáját máig nem sikerült egyértelműsíteni, a helyzet kuszaságát jelzi az is, hogy bár Melich e tanulmányában a név szláv jövevény voltát mint bizonyított pozitivista tényt jelentette be (1904b: 315–316), néhány év múlva maga is úgy nyilatkozott, hogy ez a feltevés hibás, hiszen a „*Cseka* > *Cseke* szn. kicsinyítő képzővel alkotott származék (egyébként ismeretlen eredetű) *Csek* szn.-ből” (EtSz. I. 912).

Mindezt szem előtt tartva egyébiránt nem meglepő, hogy Gombocz pályája előrehaladtával az újgrammatikus szófejtési elvekhez és metodológiához egyre szkeptikusabban állt hozzá. Több terjedelmes dolgozatot szentelt annak, hogy rámutasson, az ótörök egybevetések közül „a legtöbb nem állja meg a kritika tűzpróbáját” (1906a: 470, 1907e: 22), de felhívta a figyelmet az idegen származtatást preferáló (1925: 81) és a hangutánzó-hangfestő eredeztetéstől eleve

[216] Hasonló esetekhez pedig lásd többek között CzF. I. 1022–1023, Gombocz 1910c és TESz. I. 539–540.

elzárkózó magyarázatok visszásságaira is (1913b).[217] Amellett, hogy a harmincas években már kissé egykedvűen nyilatkozott a Melichhel közösen készített szótáruk munkálatainak folytatásáról (Tompa 1977: 414), kételkedő magatartását mutatja az a közismert anekdota is, miszerint amikor valaki egy szó etimológiájáról tudakolódott nála, egyszerűen csak visszakérdezett: „Törökből vagy finnugorból parancsolja?" (Kicsi 2006: 39).[218]

Mialatt Gombocz szómagyarázatai ennek megfelelően a klasszikus keretben maradva ugyan, ám mégis rugalmasabb szemléletről tanúskodtak, ugyancsak elismert kortársai – problémaérzékenységük mértékétől függően – az újgrammatikus etimologizáláshoz többféleképpen, azonban nála merevebben viszonyultak. Melich például mindvégig sarkosan pozitivista volt,[219] Pais Dezső etimológiáiban (vö. 1915–1917, illetve 1921–1922) ugyanakkor az erősen adatelvű közelítésmód esetenként már „csapongó képzelettel, ragyogó fantáziával, páratlan ötletességgel járt együtt" (Benkő 1993: 35; vö. még Bárczi 1956, Benkő 1993: 30–63).

Ez a helyzet lényegében mostanáig jellemző. Bárczi nyomán (1953: 61–66) újabban – terminológiai oldalról is éreztetve, hogy a szabályos hangtani mechanizmusok alól lehetnek kivételek – „törvények" helyett inkább „hangfejlődési tendenciákról" szokás beszélni (E. Abaffy 1991: 51). A strukturalizmus tanaival is ötvözött eljárások azonban minden más tekintetben a korábbiakat követik. Mindeközben pedig a nyelvi változások háttérokai még manapság is épp olyan tisztázatlanok, mint a 19–20. század fordulóján voltak.[220]

3.5.2. A közösségi minta mint nyelvszervező elv

A Paul és Wundt közötti szemléleti feszültségből könnyű felismerni, hogy az újgrammatizmus elméleti-módszertani paradoxonjai végső soron a nyelvészeti vizsgálódásnak a lipcsei tételek által megjelölt kiindulópontjából, illetve az ehhez kapcsolódó haladási irányból erednek. Ennek tükrében szinte magától adódik a következtetés, hogy a problémák megoldása érdekében az eddigi eljáráshoz képest a fordított útvonalat kell választanunk.

Ha ennek megfelelően a nyelv inhomogén változásainak magyarázatához a pauli individuálpszichológia helyett a wundti néplélektan elveit gondoljuk tovább, a közösségi értelemben vett nyelv heterogén jelenségei – éppen azért, mert

[217] A kérdéshez vö. még Gombocz 1904b: 460, 1906a: 475, 1906d, 1907d, 1910c, 1911a: 354–357, 1911/1938: 32, 1912c: 122, 1916b, 1917a, 1920a: 7, Gombocz–Melich 1912: 299–300, illetve Benkő 1977: 404–405.

[218] További adalékokhoz lásd még Benkő 1977: 406.

[219] Benkő 1957, Kiss L. 1973, 1995, Németh, J. 1972b, Ondruš 1991, az idegen eredeztetés kapcsán Benkő 2003: 168.

[220] Ehhez lásd például Bárczi 1953: 44–47, 50–53, 59–69, 77–81, 1954, 1967c: 7–8, 10–12, 1967d, E. Abaffy 2005, Kiss J. 2005, Haader 2006, Horváth L. 2006, Korompay 2006.

az egyéni nyelvek kontextuális beágyazottságára alapozunk – immár mozgatórugóikkal együtt, mint az egyesek nyelvében tetten érhető, de a csoportban élő emberek változatos és folyton alakuló társas kapcsolataitól meghatározott tényezők tűnnek fel. Természetszerű, hogy az ily módon felfogott folyamatok lényegében mind valamiféle közösségi motiváltságú analógia megnyilvánulásai, amelyek – mivel a személyenként különböző és változó interakciós környezetnek és az egyéni nyelveknek a kölcsönhatásaiból származnak – relatívak, ezért nemigen lehetnek szükségszerű képzettársítási szabályok, de olyan pszichofiziológiai mechanizmusok sem, amelyek függetlenek volnának az egyes ember beszédtevékenységétől.

Azt, hogy jó nyomon járunk, ha minden nyelvi változást társas mintahatásként kezelünk, két, egymással közvetlenül összekapcsolódó tudománytörténeti momentum is megerősítheti. Egyfelől míg az újgrammatikusok kezdeti szándékaik ellenére végül a pozitivista-összehasonlító tanokat is saját nézetrendszerük részévé tették, a lipcsei irányzat azon következetes bírálói, akik egyúttal a schleicheriánus nyelvészettel is szemben álltak, a családfamodell elutasításán túl – a hangtörvényeknek nemcsak a hatókörét, hanem a létét is megkérdőjelezve – valamennyi nyelvi folyamatot analógia eredményének tekintettek (Róna-Tas 1978: 124–127, 175–179, Bezeczky 2002: 31–33, 35–36). Másrészt az sem mellékes, hogy Schuchardt és a Pisani-féle neolingvisták köre ehhez az álláspontjához a közösség heterogén és dinamikus beszédtevékenységére hivatkozva, jórészt Humboldt nyomán jutott el (vö. Róna-Tas 1978: 175–179), aki munkájában ezzel kapcsolatban meglehetősen határozottan szögezte le: „Szilárd alapelvként fogadhatjuk el, hogy egy nyelvben minden az analógián alapul, és szerkezete a legfinomabb részletekig is szerves építmény” (Humboldt 1812/1985: 20).

Mindez egyébiránt nem is oly meglepő, hiszen Humboldtot – annak ellenére, hogy az energeia fogalma kapcsán a historiográfiai munkák nagy része és már maga Chomsky is a generatív nyelvészet egyik szellemi elődjeként tartja számon[221] – valójában a transzformációs grammatika elveitől épp olyan természetű eltérés választja el, mint Wundtot Paul nézeteitől. Miközben Humboldt a nyelv társas létmódjából származtatja az egyéni nyelvek dinamizmusát, ezért a változásokat lényegében közösségi mintahatásoknak tulajdonítja (1812/1985: 20–21, 24–25), Chomsky az autonóm individuum nyelvi tevékenységét vizsgálja (1965/1986: 115–116), és az analógiát egyenesen tudománytalan magyarázó elvnek minősíti (Kálmán 2005a, É. Kiss 1998: 25–28).

Ha tehát a továbbiakban a wundti (konzekvensnek még nem igazán mondható) nézetek következetes és korszerű kibontására törekszünk, egy az egykori Sprachphilosophie szellemiségét tükröző, kontextusába ágyazott, mintaalapú fo-

[221] Chomsky 1965/1986: 116, 1968/2003: 157, 226–227, illetve Kelemen János 2000: 149, 2006: 399–400, Németh T. E. 2006: 423.

lyamatmodellt kell 21. századi formájában felépítenünk.[222] Tekintettel arra, hogy Labov szemléletmódja a neohumboldtiánus iskolán keresztül rokonságot mutat a német romantika nyelvfilozófiájával,[223] a néplélektani elképzelés modernizációjához kézenfekvőnek látszik támpontként napjaink szociolingvisztikájához fordulni, és a változási mechanizmusoknak egy olyan koncepcióját felépíteni, amelyben „a nyelv a közösség sajátos kultúrájának, értékrendjének leképezője, maga is része, s egyben bizonyos fokig továbbalakítója is, s nem egyszerűen két ember gondolatcseréjének eszköze, mint ahogyan a közösség sem emberpéldányok gyűjteménye, hanem tagjainak szerves egységéből alakult önálló működési egység" (Sándor 2001g: 20).

Ennek adekvát megjelenítésére pedig éppen az a többkomponensű hálózatszerkezet lehet alkalmas, mint ami a korábbi alfejezetekben az egyéni és a csoportos értelemben vett nyelv, illetve a közösségi nyelvek-nyelvváltozatok érintkezési-rokonsági viszonyainak elemzésekor egyébként is körvonalazódott. Miután a hálózatos struktúrák összetevői „egymással kapcsolatban állnak, méghozzá nemcsak maguknak az alrendszereknek a (kimeneti) szintjén (azaz modulárisan), hanem elemeik szintjén is" (Sándor 2001a: 131), itt lehet valóban biztosítva az, hogy az egyének által alkotott hálózat társas kötelékei az egyes ember nyelvére, ezáltal a rendszer egészére is hatással legyenek.[224]

Magától értetődik az is, hogy a közösségi nyelvnek ebben a felfogásában – a modell kontextuális jellege folytán – a hangalaki és a jelentésbeli változások önmagukban nem, csak egymáshoz képest, illetve tágabb szociális közegükkel együtt értelmezhetők. A hálózatrendszerben ugyanis nincsenek a folyamatoknak eleve adott feltételei, ezek minden esetben az elemek közti kapcsolatokból alakulnak ki emergensen,[225] ezért ha a hálózat bármelyik eleme elmozdul, ennek közvetlen, valamint indirekt relációi az összes többi komponenst átformálják bizonyos mértékben (Sándor 2001a: 129–131): a modellben izolált nyelvi mechanizmusok helyett láncváltozásokat találunk (Sándor 1998: 64, 68–69, 2001a: 128).

Korántsem lényegtelen, hogy ez a gondolatmenet illeszkedik a nyelv eredendő kialakulásának lehetséges forgatókönyvéhez is. Egyfelől az első hangalakok és jelentések nem ab ovo és külön-külön léteztek, hanem kizárólag egymással összefonódva, a kontextusból válhattak ki. Másrészt a szavak már kezdetben sem a magányos egyén véletlenszerű produktumai, sokkal inkább a közösségi eseményektől meghatározott vokális cselekmények eredményei voltak – ebből adódik a nyelv inherens csoportidentitás-jelző funkciója is. Az egyes ember nyelvi megnyilatkozásai erőteljesebben vagy kevésbé észrevehetően, de bi-

[222] Más oldalról közelítve vö. még Sándor 2001a: 130–131.

[223] Erről lásd továbbá Sándor 1999a, 1999b.

[224] Adalékként lásd Sándor 2001a: 120–121, 131–132, Kis 2003.

[225] Vö. még Sándor 2001a: 132, esetleg Kis 2003.

zonyos tekintetben mindig árulkodnak arról, hogy mely beszélőközösség(ek)nek tagja, és melyeknek nem.[226]

Nem véletlen, hogy az olyan evidenciákon túl, mint a dialektális jellegzetességeknek vagy a szlengjelenségeknek a társas hovatartozásra való utalása, a szociolingvisztika empirikus vizsgálatai a nyelvi elemek fonetikájának-szemantikájának egészen árnyalt (a kötődés mértékére utaló) közösségi beágyazottságára is felhívták a figyelmet. A számtalan itt idézhető eset közül ezúttal csak egy-egy példát említve: Labov Martha's Vineyardon végzett kutatásaiból egyebek mellett az derült ki, hogy a helybeliek annál centralizáltabban ejtik az [aw] diftongus első tagját, minél inkább azonosulnak a szigettel (1965/1975: 261–269),[227] Friendly és Glucksberg pedig a szavaknak csak egy bizonyos körre jellemző értelmű egyéni használatai és az adott csoportba való szocializálódás kvantitatív mutatói között találtak erős korrelációt (1970/2002).

Mindez ugyanakkor azzal jár, hogy fel kell adnunk azt a nyelvtudományban már hosszú ideje közkeletű vélekedést, amely a közösségi nyelv vonatkozásában nemcsak a hangtani és szemantikai változásokat, de már magukat a hangalakokat és jelentéseket is egymástól függetlenítve szemléli, ezért a köztük az egyes szavak esetében meglévő kapcsolatot önkényesnek minősíti. Mivel a két tényező abszolút módon nem, csak relatívan kezelhető, viszonyuk természete is kizárólag így közelíthető meg, ebben az értelemben pedig a szavak fonetikai formájának és szemantikájának az összetartozása sohasem véletlenszerű, hanem mindig kontextuálisan motivált.

Ezt a hálózatmodell képes tükrözni, hiszen itt a rendszerkapcsolatok sohasem önkényesen alakulnak, a társas közeg az, ami a strukturális relációkat megformálja. A relativitásból adódóan az egyes nyelvi jelenségek közötti köteléknek intenzitása van, vagyis a gyakrabban előforduló elemek markánsabb mintákként szolgálnak a velük hangalaki-jelentéstani rokonságot mutató formák változási mechanizmusai szempontjából, de úgy, hogy ezeknek az analógiás folyamatoknak az erőssége egyúttal az adott elemek közti hasonlóság mértékétől is függ. Ezért a közösségi nyelv vonatkozásában nem is hang- és jelentésváltozások egységéről, hanem fonotaktikai-szemantikai minták statisztikai összjátékáról kell szólnunk,[228] hiszen a hasonlósági hatások az egyes hangok esetében nem, csak a hangkapcsolatok tekintetében értelmezhetők.

Ebből pedig az következik, hogy ami a nyelvi rendszer elemeinek genezisét (tulajdonképpen etimológiáját) illeti, az itt vázolt társas szintű nyelvhálózatmodell – nem az egyes adatok, hanem a szemléletmód vonatkozásában – a 20. szá-

[226] Ez utóbbihoz az ún. társas jelentés kapcsán vö. még Sándor–Kampis 2000: 131–132, Sándor 2001a: 130–133, 2001e: 89, 2001g: 19–21.

[227] A mérés rövid összefoglalásait lásd még Wardhaugh 2002: 173–175, Cseresnyési 2004: 89–90.

[228] Vö. még Sándor 1998: 72–73, 2001a: 130–133, Kis 2003.

zadi nyelvészet álláspontját fémjelző, analitikus hangváltozásokra alapozó szófejtő szótárakkal (főként EtSz., TESz.) szemben inkább a korábbi, a Sprachphilosophie szellemiségét mutató „Nagyszótár" (CzF.) ún. szócsaládosítási elvének (lásd mindenekelőtt CzF. I. 15–17) fonotaktikai-szemantikai analógiáit tükrözi vissza – az ottani, meglehetősen naiv kidolgozással szemben immár korszerű formában.[229] Miközben ugyanis a pozitivista-összehasonlító iskola megjelenése óta a hang- és jelentésváltozások függetlenségére hivatkozva a nyelvtudományban axiómaként hirdetik a szavak hangalakjának és szemantikájának önkényes viszonyát,[230] ezért az idegen származtatás preferálásával igyekeznek elkerülni a nyelvérzékre alapozó analógiás, illetve a szóforma és jelentése között motivált kapcsolatot felidéző magyarázatokat, Czuczor és Fogarasi 19. századi munkája (CzF.) a hangalak és a jelentés szerves összetartozását feltételezve éppen a belső eredeztetést részesítette előnyben[231] – a követő nyelvésznemzedék nem kis elégedetlenségére (vö. például Szarvas 1878).[232]

A közösségi nyelv szerkezetének hálózatmodellje tehát valóban a német romantika nyelvfelfogásával rokonítható wundti elképzelés modern, 21. századi változatának tekinthető. Konzekvensen megfelel a herderiánus koncepciónak, következetesen szemben áll viszont a jelenlegi nyelvészetet leginkább meghatározó nyelvtudományi hagyománnyal.

Egyrészt a hálózat elemi szintű kapcsolatai révén – csakúgy, mint a Sprachphilosophie geneziselvű nyelvmegközelítésében[233] – „a nyelvi változás folytonos, soha nem lesz a rendszernek egyetlen olyan eleme sem, amely nyugalomban lenne" (Sándor 2001a: 128). Így Saussure-nek a nyelvészeti elemzésekben egyébként is nehezen kezelhető szinkrónia-diakrónia párja (1916/1997: 103–195) helyett[234] inkább – összhangban a nyelvek rokonsági-érintkezési viszonyainak bemutatásakor felvázolt hálózatstruktúrával – a „panta rhei" jellegű mozgás és az ebből adódó folytonos filogenezis feltételezése a helytálló.

[229] A szemléleti párhuzam nyelvfilozófiai hátteréről lásd Békés 1997: 103–173.

[230] További adalékokhoz a történeti-összehasonlító nyelvészet kapcsán lásd Láncz 1982: 118–119, Békés 1997: 166–167. Újgrammatikus oldalról vö. Gombocz 1902–1903/1997: 59, 1907d: 319, kiegészítésként 1898a: 97–98, 1911/1938: 24, legismertebb, strukturális nyelvészeti változatában pedig Saussure 1916/1997: 93–94, 149–151.

[231] Humboldt hasonló gondolataihoz vö. 1812/1985: 20–21, 1822/1985a: 49–50, 62, 65.

[232] A kérdésről részletesen lásd Békés 1997: 103–173.

[233] Humboldt 1812/1985: 21, 1836/1985: 74, 80–84, 86–87, 102, 109–110, 112–114, Herder kapcsán Kelemen János 1990: 118–119, 123–125, a romantika nyelvszemléletéről általában véve pedig Bahtyin 1930/1986.

[234] A kérdéshez lásd többek között Benkő 1972/2003, 1988/2003, 1993/2003, Herman 2001, Péter 2006.

Másfelől e dinamizmus következtében maga a rendszer – a humboldti elképzelésnek megfelelően – állandóan működésben van (azaz: merő grammatika).[235] Így nem számolhatunk invariáns formákkal, a kontextuális beágyazottság miatt pedig olyan elemekkel nem, amelyek a hálózathoz csupán járulékos vagy idegen motívumként tartoznának.[236] Ebben a keretben tehát Saussure másik két dichotómiája, a langue-parole (1916/1997: 48–49), illetve a belső-külső vizsgálódás (1916/1997: 50–52) kettőssége sem igen tartható (vö. még Sándor 1998).

Harmadrészt azáltal, hogy a hálózatkapcsolatoknak a kontextus függvényében formálódó mértékük van, egészen nyilvánvaló, hogy egy olyan összetett (sokténye zős) modellhez jutunk, amelyben a rendszer stabilabb és gyengébb pontjai magukból a relációerősségekből, inherens módon jelölődnek ki. Nagyobb fokú elmozdulás a struktúra olyan összetevőjétől várható, amely laza, illetve kevés hálózatkapcsolattal rendelkezik, ugyanakkor nagy hasonlóságot mutat egy, a hálózatba markánsan beágyazott mintával (vö. Sándor 2001a: 129–132).[237]

Mindez pedig egy fonotaktikai-szemantikai gyakorisági alapon szerveződő nyelvmodellt eredményez, aminek konkrét változási folyamatai számítógépes szimulációkkal, a nyelvi adatok mutatóit a Lyell-elv alkalmazásával hálózatrendszerbe rendezve szemléltethetők. A komplex statisztikai rendszerek működési mechanizmusai ugyanis rendre azt az S-görbét követik, ami naiv formájában már a Sprachphilosophie stadialitáselméletében is feltűnt,[238] és amire modern változatában – a nyelvi változások általános függvényeként – a szociolingvisztika talált rá.[239]

[235] Vö. Humboldt 1836/1985: 83–84, 87–88, a nyelv kialakulása kapcsán Humboldt 1822/1985a: 46–47.

[236] Humboldt 1812/1985: 20–21, 1822/1985a: 33–34, 46, 1822/1985b: 125, 139–140.

[237] Lásd továbbá Kis 2003.

[238] Békés 1997: 70

[239] Vö. Chambers–Trudgill 1998: 163–165, Chambers 2003: 222, továbbá Wardhaugh 2002: 186–188, Crystal 2003: 414.

4. A kanonizált nyelvészet és a nyelv ontogenezise

> „És nem létezik-e olyan eset is, amikor játszunk és 'make up the rules as we go along'? Igen, és olyan eset is, amikor a szabályt megváltoztatjuk – as we go along."
>
> (Wittgenstein)

Az újgrammatizmus lappangó herderiánus-humboldtiánus elemeinek feltárása révén a nyelv beszélőkre alapozó lingvisztikájának döntően és alapvonalaiban a filogenezis felőli oldala rajzolódhatott ki. Ez a koncepció azonban csak úgy lehet teljes, ha a nyelv társas létmódján túl annak kognitív-biológiai szintű szerveződését is magyarázza. Ebben a fejezetben a nyelv ontogenezisének olyan felvázolására törekszem, amely – azáltal, hogy az egyén anyanyelv-elsajátítását és későbbi nyelvi szocializációját a közösség kontextusába ágyazva közelíti meg – valóban koherens kiegészítése lehet az újgrammatikus esettanulmányban körvonalazódó, a szokásostól merőben eltérő nyelvészeti gondolkodásnak.

Arról, hogy az elmében-agyban hogyan strukturálódhat a nyelv, rendszerjellegük miatt leginkább a nyelvtanok adhatnának számot. Látva ugyanakkor a 20. századi kanonizált nyelvtudomány sajátosságait, eléggé valószínű, hogy a nyelv ontogenezismodelljének megalapozásakor ezekre a grammatikákra csak kritikai értelemben támaszkodhatunk.

Amellett, hogy az összehasonlító-újgrammatikus nyelvészeti iránynak profiljából adódóan pusztán implicite van olyan koncepciója, amit nyelvtani elméletnek lehet tekinteni, az összehasonlító nyelvészeti ág teljes egészében, az újgrammatizmus és a strukturalizmus pedig jórészt az elmén kívül helyezi el a nyelvet. Nem véletlen, hogy ezen iskolák nyelvészetében az ontogenezis folyamata még kérdésfelvetésként sem, vagy csak ritkán jelenik meg. A chomskyánus iránynak van ugyan nyelvelsajátítás-elmélete, de ennek szemléleti háttere – mivel az „ideális beszélő" absztrakt kompetenciáját vizsgálva az embert kiemeli környezetéből és a nyelvet latensen megfosztja neurális jegyeitől – aligha szolgálhat egy társas meghatározottságú kognitív-biológiai koncepció elvi kiindulópontjaként. Mindezek alapján a nyelv ontogenezisének itteni felfejtéséhez az látszik leginkább célravezetőnek, ha a nyelvészeti tradíció általános nyelv(tan)felfogásának ellentmondásos jelenségeit, anomáliáit a kognitív pszichológia és idegtudomány eredményeivel szembesítjük.

4.1. A nyelv(tan)szerveződés analitikus koncepciója

A 20. századi kanonizált nyelvészet válfajainak a nyelvtan természetéről alkotott képét szemléltethetjük egy olyan skálán, amelynek két végpontja a szélsőségesen analitikus (elemző), illetőleg holisztikus (egészleges) grammatika. Ekkor elmondhatjuk, hogy mindegyik nyelvészeti irányzat grammatikaértelmezése az analitikus pólushoz esik közelebb, mégpedig az egyes iskolák feltűnésének kronológiájában előrehaladva egyre növekvő mértékben.

A harmadik fejezetben láthattuk, hogy az explicit nyelvtani elmélettel nem rendelkező összehasonlító-újgrammatikus nyelvtudomány a nyelv általában vett szerveződése kapcsán – a (hang)törvényfelfogás révén – alapvetően egy analitikus nyelvképhez jut el. Ezen valamelyest enyhít az újgrammatikus koncepcióban jelen lévő analógia (és az ehhez is kapcsolható láncváltozások gondolata), némi holisztikus jelleget adva a nyelvi rendszer karakterének.

A könyv eddigi részeiből, de főként a klasszikus szóértelmezések problémáit taglaló elemzésből annak is ki kellett tűnnie, hogy mindez a strukturalizmusról már nem mondható el: itt a szubsztanciával szemben a formát hangsúlyozó axiómából egyenesen következik a grammatika analitikus felépítésének tétele. Az iskola nyelvészetében – minden bizonnyal Saussure újgrammatikus múltjából adódóan – megmarad ugyan az analógiaelv, de e keretben már csak a kategorikus elemekből szerveződő nyelvstruktúra rendszer voltát hivatott megtámogatni (Saussure 1916/1997: 177–192).

Radikálisan analitikus a nyelvtanszemlélete a (poszt)generatív nyelvészeti iránynak. Az erősen formalizált (ily módon határozottan szegmentáló jellegű) megközelítést – az első esettanulmányban feltárt jelenségeken túl – egyértelműen igazolják még például a standard elmélet ún. újraíró szabályai[240] vagy a „kormányzás és kötés”-teóriával bevezetett jellegzetes, jobbra bővülő binárisan hierarchikus szerkezeti absztraktumok is.[241] Köztudott, hogy az analógia a chomskyánus ihletettségű formális nyelvtudományban expressis verbis módszertani tiltólistán volt.[242] A (poszt)generatív nyelvészet képviselői munkáikból ezt a metodológiai eljárást mindeddig teljességgel mellőzték, az elvnek még a leszűkített (a nyelv kategorikus leírásának keretén belül maradó) alkalmazására is csak a legutóbbi időkből van példa.[243]

A kanonizált iskolák grammatikaelképzelésének analitikus meghatározottságát legszembetűnőbben az e koncepciókban használatos, egymásnak alá- és fölérendelt vagy modulárisan elhelyezett kategorikus nyelvi alrendszerek és elemek

[240] Vö. Chomsky 1957/2003, illetve magyar vonatkozásban például É. Kiss 1998: 25–30.

[241] A hazai szakirodalomból lásd többek között É. Kiss–Szabolcsi 1992, É. Kiss 1998: 31–38.

[242] Erről vö. elméleti nézőpontból még Kálmán 2005a, gyakorlati oldalról pedig É. Kiss 1998: 25–28.

[243] A kérdéshez vö. még többek között Kálmán írásait (2005a, 2007).

sora jelzi. Akármelyik nyelvtanról legyen is szó, a komplexitási hierarchia tetején minden esetben a mondat áll, amely egyre kisebb, egyértelmű határokkal rendelkező szegmensekre bontható. Közvetlen összetevői, a szintagmák szókra tagolhatók, a szavakat morfémák alkotják, a szóelemek pedig hangokból, illetve fonémákból épülnek fel. Míg ez utóbbiakat a legtöbb nyelvészeti irányzat a nyelv legkisebb analitikus egységeiként tartja számon, a (poszt)generatív hangtanokban a megkülönböztető jegyek nyalábjának tekintett fonéma már egyfajta szerkesztett kategóriaként tűnik fel.

4.2. A hangok és fonémák példája

Tekintettel arra, hogy a könyv első esetleírása épp egy morfológiai részletprobléma elemzésével foglalkozott, a tradicionális grammatikák efféle formalizmusának akkurátus (valamennyi nyelvtani alrendszerre kiterjedő) felülvizsgálata – azon túl, hogy szétfeszítené ennek a kötetnek a kereteit – már nem járna jelentősebb teoretikus hozadékkal.

Ezért a nyelv ontogeneziskoncepcióját a továbbiakban úgy igyekszem kibontani, hogy a kognitív tudományok nyelvészeti vonatkozású megállapításaival a hangtani alapegységek szokásos értelmezéseinek paradoxonjait vetem össze. Ez a módszer jelen esetben egyébként is igen kézenfekvőnek látszik: nyilvánvaló, hogy a csecsemő az anyanyelvét kezdetben egyszerű akusztikus ingerek sorozataként érzékeli.

4.2.1. Az újgrammatikus hangértelmezés problémái

Jóllehet az újgrammatikus iskola a beszélők nyelvérzékétől irányított analógiás alakmódosulásokkal is számol, ezeket – láttuk – csak valamiféle másodlagos nyelvi jelenségeknek tekinti. E könyv vonatkozó részéből ki kell tűnnie: az irányzat képviselői a hangváltozásokat elsősorban olyan törvényeknek (később tendenciáknak) gondolják, amelyek meghatározott fonetikai környezetben, adott térben és időben (szinte) automatikusan végbemennek, így munkáikban többnyire azokat a hangsorformákat tartják analógiás hatások eredményeinek, amelyek – a „szabályos” nyelvi mechanizmusok alóli kivételekként – az alapkoncepciót követve egyébként nem lennének magyarázhatók.

Ezt figyelembe véve korántsem meglepő az előző fejezetnek az a tanulsága, miszerint az újgrammatizmus – a hangváltozásokat döntően beszélőfüggetlen jelenségekként értelmezve – sem a hangalaki heterogenitást, sem pedig ennek az emberekkel való relációit nem képes igazán megragadni. Ennek a könyvnek a második esettanulmányában arra is igyekeztem rámutatni, hogy mindez metodológiai szempontból meglehetősen aggályos: az egyes hangsorformák (így variánsaik és alakulásuk is) nem egy abszolút módon létező homogén nyelvből, hanem

kizárólag a beszélők egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelveiből származtathatók.

Részben e szemlélet, részben pedig a 19–20. század fordulóján formálódó irányzat vizsgálati lehetőségeinek egykori korlátai eredményezik, hogy az újgrammatizmus hangfogalma nemcsak a nyelv filogeneziséről szólva, de az ontogenezis megalapozásához sem lehet kellően árnyalt. Az iskola tanai egyáltalán nem tükröztetik azt a nyelvi folyamatok szempontjából kulcsfontosságú mozzanatot, hogy az emberek egy adott hangsor artikulációs változatainak akusztikai különbségeit nem is észlelik, míg más hangkombinációk esetében érzékelik ezeket az eltéréseket, de hol semlegesen viszonyulnak hozzájuk, hol pedig valamilyen értékítélettel viseltetnek velük szemben.

4.2.2. A strukturalizmus fonémafogalmának kérdőjelei

Többek között a beszédpercepciós és nyelvi attitűdbeli jelenségek megragadására lehetne alkalmas a strukturális nyelvészet fonéma-beszédhang kettőse. Ez a langue-parole dichotómián alapuló különbségtétel azonban korántsem kifogástalan: az ennek keretén belül értelmezett fonéma több szempontból is problémát vet fel.

Tekintettel arra, hogy Saussure szerint a nyelv „úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétosztották az egyének között" (1916/1997: 49), a langue részeként kezelt fonéma esetében azt kellene feltételeznünk, hogy egy adott hangalakhoz a beszélők – mivel egyforma lexikonnal rendelkeznek – kivétel nélkül azonos fonémasort társítanak, így nyelveik között e vonatkozásban nem lehetnek különbségek.

Az emberek nyelvi viselkedését tanulmányozva ugyanakkor ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: az egyének között fonológiai jellegű eltéréseket fedezhetünk fel attól függően, hogy nyelvérzékük miféle írásképet és (etimológiai) kapcsolatokat tulajdonít egy-egy hangsornak. Ennek megfelelően a magyar beszélők közül például sokan úgy vélik, hogy a [sɛkfyː]-ben – a szó konvencionális írásmódja *(szegfű),* valamint a *szeg*-gel való asszociálódása miatt – eredendően /g/ van, míg mások – a hangsorhoz a *k*-s írásformát rendelve, illetve a szóalakot a fonetikailag és szemantikailag is hasonló *székfű ~ szikfű* ([seːkfyː] ~ [sikfyː]) szavak alapján értelmezve – a kérdéses konszonánst eleve /k/-ként azonosítják.

A strukturális nyelvészet a szubsztanciával szemben a formát preferálja, ebből adódóan pedig az előbbit megjelenítő parole-szintet szigorúan elválasztja az utóbbit képviselő langue-tól. Ennek következtében a nyelv egységeként felfogott fonéma e koncepcióban tulajdonképpen mint valamiféle, a konkrét auditorikus-fiziológiai sajátosságoktól elvonatkoztatott és az egyénektől függetlenített hangidea jelenik meg.

Az a nyelvészeti elképzelés, amely efféle abszolutista fonémakategóriákkal számol, a nyelv hangtani egységeit éppen lényegi jellemzőitől fosztja meg: a hallgatóktól-beszélőktől elválasztott, „hangtalan" fonémák latens feltevése módszertanilag több mint vitatható. (A probléma jelentőségét mutatja, hogy a nyelv hangelemeinek idealizált fogalma a saussure-iánus nyelvészetben nem csak rejtetten tűnik fel, de bizonyos esetekben egészen határozott formában is tetten érhető. Jól tudjuk, hogy a strukturalizmus ma is igen népszerű, prágai ágának fonológiájában az ún. archifonéma egyes fizikai eredetű tulajdonságokkal még absztrakt értelemben sem rendelkezik.)

Ily módon a strukturális nyelvészeti munkákban nemcsak az önmagában tekintett nyelv hangváltozásainak motivációs háttere lesz kérdéses, de érthetetlenné válnak az emberek egyes, fonetikai-fonológiai jelenségekkel kapcsolatos reakciói is. Abszolutizált fonémákra alapozva megmagyarázhatatlan az az attitűd, miszerint azok a magyar beszélők-hallgatók, akik [a]-t nem ejtenek, az ilyen vokálist tartalmazó palóc hangsorok és labiális képzésű megfelelőik (így például az *asztal* [astal] ~ [ɒstɒl] alakjai) különbözőségére felfigyelnek, gyakran minősítik is ezt az eltérést, ezeket a szókettősöket ugyanakkor mégsem tekintik ún. minimális pároknak.[244]

4.2.3. A disztinktívjegy-alapú (poszt)generatív fonológiák nehézségei

Egy adekvát nyelvkoncepció csakis az emberek nyelveinek sajátosságaihoz viszonyított, auditorikus-fiziológiai meghatározottságú fonémákkal számolhat.[245] Ehhez a felismeréshez azonban az újabb, (poszt)generatív elméletek sem jutnak el, a Chomsky-féle „ideális beszélő"-koncepció (1965/1986: 115–116) a nyelvet (és fonológiáját) éppúgy homogenizálja, mint a saussure-i „szétosztott szótár"-elv: természetszerű, hogy annak a nyelvnek, amelyet az emberek heterogén körülményeitől függetlenítve kezelnek, a hangtani elemei is abszolutizáltak.

Azt a néhány előremutató, ám korántsem kifogástalan formális nyelvészeti törekvést leszámítva, amelyik a fonológia fonetikai nézőpontú megújítását célozza,[246] a klasszikus és revideált SPE-irányok a hangok efféle idealizált értelmezésének problémáját a strukturális nyelvészetben tapasztaltakhoz képest tulajdonképpen még tovább is mélyítik. A (poszt)generatív fonológiákban a Prágai Kör archifonémafogalmánál is általánosabb elemzési egységek tűnnek fel.

[244] Hasonló, strukturális keretben nem igazán kezelhető hangtani jelenségekhez – más érveléssel – lásd még többek között Siptár 2006: 415–416 és Hattyár–Kontra–Vargha 2009: 466–467.

[245] Vö. mindezt Szilágyi N. 2004 és Gyarmathy 2007 észrevételeivel, illetve korábbról Deme – nem túl kiforrott, még számos saussure-i motívumot felvonultató – írásával (1958, innen is főként 139–141).

[246] Ehhez lásd például Kiss, Z.–Bárkányi 2006.

Noha a standard chomskyánus teória ún. absztrakt fonémáit, amelyek jegymátrixa egyetlen, az adott nyelvben ténylegesen létező hang fizikai jellemzőinek sem feleltethető meg (vö. Nádasdy–Siptár 2001: 73–74), a modernebb SPE-koncepciók már rendre önkényesnek ítélik (Nádasdy–Siptár 2001: 74–75), a kitöltetlen jegyértékű, illetve radikálisan alulszabott fonémák végletesen elvonatkoztatott jellegére még ezek az elképzelések sem figyelnek fel. Posztgeneratív nyelvészeti keretben a nyelv fonológiai rendszere olyan mögöttes hangokból áll össze, amelyek részben vagy teljesen jegytulajdonság nélküliek.[247]

A fonémák ilyen felfogása az SPE-típusú elméletekben ráadásul meglehetősen explicit módon jelenik meg. Azáltal ugyanis, hogy e koncepciókban már a disztinktív jegyek is valamiféle autonóm nyelvi elemekként, vagyis az emberi percepció-artikuláció sajátosságaitól és a hordozó hangoktól is függetlenítve értelmeződnek, az ezek együtteséből adódó hangszegmentumok szükségszerűen és szélsőségesen idealizáltak. Nem véletlen, hogy a (poszt)generatív fonológiák szerzői leírásaikat már nem is a fonémákra, hanem a megkülönböztető tulajdonságokra alapozzák, ennek következtében pedig a mögöttes hangok nyelvi realitását kezdetben nyíltan, később burkoltabban tagadják, és munkáikban a fonéma fogalmát legfeljebb mint a disztinktív jegyek halmazának egyszerű rövidítését tartják számon.[248]

E szemléletmódot tükrözi már az az okfejtés is, amelynek mentén a (poszt-) SPE képviselői a megkülönböztető hangtulajdonságokat a fonológiai leírás alapegységeiként szerepeltetik. A disztinktív jegyeket rendszerint az atomok komplexitására hivatkozva tekintik minimális hangtani elemeknek: „az egyes hangok nem oszthatatlanok a szó szoros értelmében, csupán időben nem tudjuk őket kisebb szeletkékre szabdalni. Kicsit olyan ez, mint az atomok és az őket felépítő elemi részecskék (protonok, neutronok, elektronok) viszonya: az atomokat is sokáig oszthatatlannak gondolták (a nevük is erre utal), azután mégis kiderült, hogy még kisebb részekből állnak. Ugyanígy a nyelvi hangokat is célszerűbb úgy tekinteni, mint amik apróbb részecskékből épülnek fel. Ezek a részecskék az egyes képzési tulajdonságokat képviselik, és az ábrázolásokban mintegy önálló életet élnek" (Siptár 1999: 299; vö. még Siptár 2006: 413). E gondolatmenet azonban csak abban az esetben lehetne helytálló, ha a fonémákat valóban oly módon oszthatnánk további részekre, mint ahogy az atomokat elektronokra, protonokra és neutronokra.

A megkülönböztető jegyek ugyanakkor a hangszegmentumoknak nem komponensei, hanem jellemzői; ez pedig korántsem lényegtelen különbség. Ahogy Szilágyi N. írja: „Ami tehát igazából egy tulajdonság, az most mint önálló épí-

[247] Lásd például Nádasdy–Siptár 2001: 49–57; ennek kritikájához vö. még Kálmán 2008.

[248] Erről vö. például Durand–Siptár (1997: 22–30, 43–44) és Nádasdy–Siptár bevezető szövegeit (2001: 48), illetve Siptár tanulmányának vonatkozó, nyelvészettörténeti részét (2006: 413–414).

tőelem jelenik meg, a fonéma meg nem úgy, mint olyan alapegység, amely az illető tulajdonsággal jellemezhető, azaz megvan benne az a tulajdonság, hanem mint olyan szerkesztett egység, amely a megkülönböztető jegyekből van felépítve. Egy kicsit olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy alma nincs is, mert ez csak egy rövidítés ahelyett, hogy [kerek] + [piros] + [ehető] + …, az pedig, amit mi almának mondunk, valójában ezekből van (sőt ezekből lett!) összeszerkesztve" (2004: 183).

Noha Siptár úgy véli, hogy „ma egyetlen fonológiai elmélet sem létezik, amely a fonéma oszthatatlanságát hirdetné" (2006: 414), mindezeket szem előtt tartva már legalább két ilyen elgondolásról tudunk. Szilágyi N. fonológiáján (2004) túl az itt vázolandó grammatikakoncepcióban magam is határozottan elzárkózom a hang autonóm disztinktív jegyekre bontásától.

4.3. Fonetikai-fonológiai tanulságok

Tekintettel a kanonizált fonetikák-fonológiák nehézségeire, eléggé egyértelmű, hogy ezek problémáit csakis úgy lehet megoldani, ha – a hangjelenségek kellően árnyalt modellezése érdekében – a beszédhang-fonéma kettőst fenntartjuk ugyan, de azt az eddigiektől merőben eltérő módon közelítjük meg. Így a két hangaspektust egyrészt nem különítjük el oly szigorúan egymástól, másfelől pedig nem a saussure-iánus elképzelések nyomán haladva, hanem a Rosch-féle prototípuselmélet mentén értelmezzük.[249]

4.3.1. A fonéma prototípuselvű értelmezése

A hangreprezentációkat lényegében kognitív mintákként felfogva azt mondhatjuk, hogy az egyéni beszédhangokat a hallgató az anyanyelvjárása fonetikai-fonológiai jellegzetességei alapján kiépülő, prototípuselven szerveződő mentális fonémamezők elemeiként azonosítja, valahogy úgy, mintha egy mágnes lenne minden egyes fonémamező közepében, mely arra irányul, hogy a széleket behúzza, ezáltal rövidítse a távolságot, és megakadályozza, hogy e vonzástartományon belül kategorikus megkülönböztetéseket tegyünk.[250]

Ez a felfogás – a klasszikus nyelvészeti koncepciókkal szemben – immár nemcsak megengedi, hogy az egyén nyelvének egyes hangjelenségei idővel változzanak és a beszélők között fonológiai, illetve attitűdbeli eltérések legyenek, de – a variabilitást tekintve természetesnek – meg is magyarázza. Az ugyanis,

[249] Ez utóbbit lásd Rosch 1978, 2003, Rosch–Mervis 1975, 1976, kognitív pszichológiai vonatkozásban vö. még például Kovács Gy. 2003: 203–206, Ragó 2007: 291–306, kifejezetten nyelvészeti alkalmazásához pedig többek között Wardhaugh 2002: 209–210.

[250] Vö. mindenekelőtt Kuhl 1991, lásd még MacWhinney 2003: 507, Honbolygó 2007: 376–377.

hogy a centrum-periféria szerkezetű percepciós fonémamezőknek nincsenek eleve és végérvényesen rögzített határaik, lehetővé teszi, hogy az egyes hangtípusok magjainak, azaz a centrumoknak a felépítése az egyén közösségében használatos nyelv fonológiai alapvonásainak megfelelően formálódjon, majd a bizonytalan(abb) szélső pontok mentén az újabb körülményekhez igazodva akár valamelyest módosuljon is.

Ebből adódik, hogy egyes szavak észlelésekor a hangokhoz tartozó perceptuális mezők egymást át is fedhetik úgy, mint ahogy az többek között a magyar /k/-nál és /g/-nél obstruens előtti pozícióban előfordul.[251] Azt, hogy e gyenge helyzetű elemek fonológiai értelmezése során egy-egy beszélőnél éppen melyik „fonémamágnes" mutatkozik erősebbnek, az egyén nyelvét addig befolyásoló tényezők – a *szegfű* ([sɛkfyː]) esetében analóg hangsorok, a szóról való intuitív etimológiai vélekedés, valamint az írás-olvasás tanítás – eltérő mértékű és irányú hatásainak átlaga határozza meg.

Lényegében ehhez hasonló nyelvi tapasztalatszerzés eredménye az is, hogy olyan akusztikai-fiziológiai hangdifferenciákat, amelyeket egyes beszélők legfeljebb mint irreleváns különbségeket észlelnek, mások pregnáns(abb) eltérésekként értékelhetnek. A finnben két fonémát reprezentáló [e]-t és [æ]-t például azok a magyarok, akik finnül egyáltalán nem tudnak és anyanyelvjárásukban sincsenek ilyen vokálisok, csakis saját közösségük hangjellegzetességeinek megfelelően, azaz /ɛ/-ként azonosíthatják, miközben finnül jól beszélő társaik a nyelvtanulás során szerzett ismereteik révén ezeket már megbízható módon különítik el egymástól (Winkler 2003: 165–166).[252]

Az efféle fonológiai heterogenitás az emberek nyelvi viselkedésében is tükröződik. Az [a]-t nem ejtő magyarok a palóc dialektus ezen illabiális hangjait más egyéni /ɒ/-variánsokhoz képest „furcsának" gondolják. Mivel a nem [a]-zó anyanyelvjárású beszélők közösségüktől ezt a vokálist nem hallják, és maguk nem is artikulálják, számukra az alkalmilag feltűnő [a] hang az /ɒ/ fonémamezejének legfeljebb csak periferikus eleme lehet.

A hangok prototípuselvű észlelését egyébiránt a kognitív pszichológiai és neurológiai kísérletek is megerősítik. E tudományterületeken a „perceptuális mágnesként" funkcionáló prototípusfonéma gondolata – ellentétben a 20. századi kanonizált nyelvészettel – már nemhogy nem heurisztikus értékű, hanem egyenesen kiindulópont.

Pszichológusok és idegtudósok az emberi percepciót számtalan alkalommal vizsgálták úgy, hogy géppel egy-egy hang akusztikai képét lépcsőzetesen egy

[251] Egyéb prototípuselvű interferenciákhoz vö. még Pléh 2006b: 83.

[252] Más példákhoz vö. még Lotz 1976: 71, Gósy 1989: 16–19, 32, 2005: 137, Honbolygó 2007: 375–376, Hattyár–Kontra–Vargha 2009. A jelenség nem nyelvi hangok észlelésére vonatkozó analógiájához pedig lásd Winkler 2003: 167, illetve Honbolygó 2007: 374–375.

másik hang irányába tolták el. E tesztek során a kutatók kivétel nélkül azt tapasztalták, hogy az alanyok anyanyelvük fonológiai jellegzetességeinek megfelelően „a fokozatos változásokat nem fokonkénti változásokként észlelték, hanem egyik hangkategóriáról a másikra való hirtelen váltásokként. Például a 'ba' hangzó 'da' hangzóra való fokozatos fizikai módosítását – ami számos közbenső ingert hoz létre – hirtelen váltásként észlelték" (Donald 2001: 218–219). Ez pedig arra mutat, hogy „valahányszor egy hangot azonosítunk, azt vizsgáljuk meg (persze nem tudatosan), hogy az melyik prototípushoz áll a legközelebb. Ha sikerül ilyet találnunk, akkor számunkra a hallott hang az illető prototípussal válik azonossá, és szubjektíve annak halljuk még akkor is, ha fizikai szerkezetében nem pont ugyanolyan. Kissé sarkítottan kifejezve, a beszédhangokat nem a fülünkkel halljuk, hanem a memóriánkkal" (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 120).[253]

Jól látszik ez annak jellegzetességeiből is, ahogyan a mesterségesen egyesített hangokat észleljük. Kísérlettel bemutatták, hogy ha az emberek egy ismétlésre kérő utasítást követően egy olyan hangsort hallanak, amely gépileg szintetizált közepes magasságú vokálist tartalmaz, és erről azt hiszik, hogy ugyanattól a személytől származik, mint a felvezető szöveg, az inger kérdéses elemét az instruktor alaphangjától függően azonosítják és ejtik palatális vagy veláris magánhangzóként (ennek ismertetését lásd Pléh 2006b: 84).

A hangok prototípuselvű észlelésének feltevésével érthetők meg azon tesztek eredményei is, amelyekben a beszédpercepciót egymáshoz nem illeszkedő akusztikus és vizuális ingerek segítségével vizsgálták. Ezek során számos nyelvben megfigyelték, hogy ha az alanyoknak fülhallgatón például a [ba] szótagot úgy játsszák le, hogy közben egy képernyőn egy [ga]-t artikuláló személyt látnak, a vizsgálat résztvevői a modális diszharmóniát nem érzékelik, és a hangsort rendre /da/-nak vélik (Mády 2010: 24, továbbá Gósy 2004: 180, 2005: 171). Ez a „McGurk-effektus"-ként ismert jelenség ráadásul meglehetősen robusztusnak mutatkozik: a kísérleti személyek a /b/ és /g/ fonémák prototípusmezőit még akkor is /d/-ben interferálták, ha az auditív jel az artikuláció képi megjelenítéséhez képest valamelyest késett (McGurk–MacDonald 1976).[254]

[253] Mindehhez lásd még Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 115–116, 121, 134–135, Gósy 1989: 11, 32, 2005: 137, Crystal 2003: 189, Lukács–Pléh 2003: 539, Winkler 2003: 166, Lukács 2006: 97, Pléh 2006b: 82, 2006c: 728, Honbolygó 2007: 371–377. Az ugyancsak ezt erősítő korai nyelvészeti vizsgálatok közül pedig – más magyarázattal – vö. még például Lotz és mtsai 1960.

[254] Rövid leírását lásd Mády 2010: 24. További adalékokhoz vö. Csépe 2005: 1342, öt hónapos babákkal végzett analóg tesztek eredményéhez pedig többek között még Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 82.

4.3.2. A prototípusfonéma paradoxonja

Az anyanyelv fonológiájának sajátosságaitól meghatározott, prototípusalapú hangészlelés a kognitív pszichológia és idegtudomány csecsemőkkel végzett szopásgyakorisági és figyelempreferencia-kísérleteinek tanúsága szerint igen hamar kialakul.[255] Bár az újszülött a hangok percepcióját tekintve egyfajta „nyelvi világpolgárként" kezdi meg életét, azaz igen finom, a környezetében jelentősnek nem mondható akusztikai különbségeket is markáns eltérésekként észlel,[256] a 6–12. hónapban mégis „anyanyelvi specialistává" lesz. Az egyes hangokat ezután csak a saját közössége nyelvének lényeges auditív differenciáit figyelembe véve, prototípuselv alapján azonosítja. Míg például hét hónaposan a japán babák az [r]-et és az [l]-et éppúgy elkülönítik egymástól, mint amerikai kortársaik, három hónappal később nem (a tíz hónapos amerikaiak viszont még egyértelműbben, mint azelőtt). A kanadai csecsemők pedig azokat az eltéréseket, amelyeket a hindi beszéd hangjai közt féléves korukban érzékelnek, egyévesen már csak részben, anyanyelvük fonológiai jellegzetességeitől meghatározottan észlelik (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 120).[257]

Noha mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nyelvspecifikus prototípusfonéma a beszélők nyelvének legkisebb, igen korán feltűnő analitikus egysége, ha az erre mutató teszteket összevetjük óvodáskorú gyermekekkel végzett hangtani vizsgálatok eredményeivel, mégis érdekes paradoxonra lehetünk figyelmesek. E kísérletek ugyanis egybehangzóan azt mutatják, hogy a fonéma mint nyelvi elem egyáltalán nem létezik az ilyen korú gyerekek nyelvtudatában, ez csak később jelenik meg.

Ahogy Kassai írja: „hiába kérjük tőlük, hogy mondjanak pl. [b] hanggal kezdődő szót. Egyszerűen nem értik a feladatot. Ugyanígy hiába kérjük, hogy mondják meg, hol hallanak valamely kiejtett szóban pl. légyzümmögéshez vagy kígyósziszegéshez hasonló hangot, hiszen fogalmuk sincs arról, hogy a szónak egyáltalán van kiterjedése, ezen a terjedelmen belül pedig különböző elemek sorakoznak; azaz nem tudják a hangsort beszédhangokra bontani" (1983: 467, vö. még Honbolygó 2007: 380).

[255] A csecsemők viselkedéses tulajdonságaira alapozó tesztek módszertanáról lásd például Csibra 2003: 259.

[256] Vö. Csibra 2003: 255–257, MacWhinney 2003: 507, Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 117–118, 197, Lukács 2006: 97–98, Honbolygó 2007: 376.

[257] Vö. még 116–117, 134–135, 159, 163, 197–198, 202–203, Calvin 1997: 76, Crystal 2003: 299, Csibra 2003: 257–258, Winkler 2003: 165, Csépe 2005: 1339, Lukács 2006: 98, Pléh 2006a: 756, illetve Honbolygó 2007: 374–376.

4.3.3. A beszédpercepció holisztikus jellege

A prototípusfonéma e paradoxonja a percepció jelenségeivel kapcsolatos. Így az ellentmondás feloldásához leginkább a beszédészlelés mechanizmusának tanulmányozása vezethet el.

Míg a standard magyar fonetikákban a hangsorok dekódolásának folyamatáról lényegi megállapításokat nem igazán olvashatunk, a kognitív pszichológiai és neurológiai szakirodalomból az látszik, hogy az auditív észlelés (akár nyelvi, akár egyéb akusztikai ingerek percepciójáról van szó) analóg folyamat a látással, ami pedig egyértelműen holisztikus elvű: „az idegrendszer úgy működik, hogy először a Gestaltot emeli ki; csak később fog hozzá a részletekhez" (Donald 2001: 196).[258] Annak belátásához, hogy ez valóban így lehet, gondoljunk például az olyan képrejtvények megfejtése közben felmerülő nehézségeinkre, amelyekben két, „első ránézésre" egyformának tűnő kép minél több eltérő részletének megtalálására kérnek minket.

A vizuális percepció Gestalt-jellegéből adódóan az idegrendszer az egyén mindennapi látási tapasztalatai függvényében holisztikus – és tudatosítsuk: prototípuselvű – képi reprezentációkat alakít ki (vö. Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 120–121). Ennek következtében a látórendszernek olyan előfeltevései lesznek, amelyek e bevéződött mintáktól meghatározottan befolyásolják a percepciót, bizonyos esetekben akár illúziókat is eredményezve.

Az ilyen mintaalapú beidegződéses jelenségeket a kognitív pszichológiában szemléletesen be is mutatták – többek között az ún. Kanizsa-ábrákkal. Az alábbi képen, mely egyike ezeknek a teszteknek, négy különálló vizuális egység szerepel, látórendszerünk mégis azt jelzi, hogy egy ötödik is jelen van: egy négyzet, amely mindegyik körből egy negyednyit eltakar (Csibra 2003: 263–264).

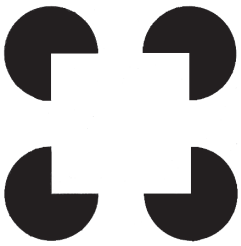

Érdemes felfigyelni arra, hogy ehhez hasonlóan holisztikus jellegű az auditív dekódolás is, hiszen a Kanizsa-négyzet illúziójával analóg folyamatok a beszédpercepciós bázis érzéki csalódásai is. Anyanyelvünk prototipikus, a nyelvelsajá-

[258] Vö. még Donald 2001: 195, 219, Csibra 2003: 266–267, Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 120–121. Az arcpercepció kapcsán lásd még továbbá Kovács Gy. 2005, innen is különösen 341, a kérdés pszichológiatörténeti előzményeihez pedig többek között Vigotszkij 1971.

títási és a későbbi nyelvi körülményeknek megfelelően rögzült hangsormintái ugyanis olyan előfeltevéseket alakítanak ki, amelyek hatással vannak észlelésünkre.

Az ún. hangrestaurációs kísérletek igen jól mutatják ezt. Amikor szavak egy-egy hangját maszkolták (kattanással vagy sistergéssel elnyomták), a tesztben részt vevő személyek a teljes szót (tehát: a hiányzó elemet is) hallani vélték, a fedőzajt pedig nem tudták konkrét hanghelyhez kötni (Warren 1970).[259]

Mindazonáltal azt a tényt, hogy a nyelvi dekódolás Gestalt-típusú, aminek holisztikus jellegét a közösségi tapasztalatok révén beidegződött tipikus fonológiai sorminták határozzák meg, még inkább erősíti, hogy a hang-helyreállításos vizsgálatokat fonotaktikailag lehetséges, szószerű hangsorokkal elvégezve is hasonló eredményeket kaptak.[260] Sőt beszédpercepciós illúzióból adódó hangrestaurációt nemcsak teszthelyzetben, de természetes módon, a mindennapi életben is tapasztalhatunk – méghozzá nem is oly ritkán.

Igen szemléletes példája ennek egyebek mellett Péter Mihály közismert esete, amiről egyik tanulmányában a következőképp számol be: „E sorok írójának alkalma volt Moszkvában egy spanyol anyanyelvű személlyel beszélgetni, aki, noha több éve élt már a városban, meglehetősen »törte« az oroszt. Beszélgetésünk közben feltűnt, hogy a *спасибо* [spʌˈsʼibə] 'köszönöm' szót rendszeresen így ejti: [espʌˈsʼibə]. Első döbbenetemben megkérdeztem, miért mondja így. Még megdöbbentőbb válasza egy viszontkérdés volt: »Miért? Az oroszok talán nem így mondják?«" (2001: 34).

4.3.4. A hangsorminta mint ösztönös nyelvi alapegység

Ha tekintettel vagyunk az auditorikus percepció alapvetően holisztikus jellegére, feloldható az a paradoxon, miszerint annak ellenére, hogy a hangok anyanyelvi meghatározottságú fonologikus észlelése a 6–12. hónap között kialakul, még az óvodáskorú gyerekek sem tudnak fonémákra bontani. Nyelvspecifikus hangszegmentumok helyett fonotaktikailag jellemző fonémasorokkal kell számolni, valójában ezek a nyelv elsődleges és ösztönös elemi egységei.[261] Azt, hogy a nyelvi jelek feldolgozása esetében nem hangok, sokkal inkább hangsorok egészleges dekódolásáról lehet szó, erősíteni látszik az is, hogy a Gestalt-típusú vizuális percepciót

[259] Vö. még Pléh 2000: 970–971, 2006c: 730–731, Dankovics–Pléh 2001, Donald 2001: 219, Crystal 2003: 189–190, Honbolygó 2007: 378–379, Kas 2013: 229. Az ehhez sok tekintetben hasonló ún. click-tesztekhez pedig lásd Gósy 1989: 32–33, 2005: 137 és Honbolygó 2007: 379.

[260] Lásd különösen Dankovics–Pléh 2001: 66. Hangsorszerkezetüket tekintve jellegzetes halandzsaszavakkal végzett más vonatkozású, de analóg megállapításokhoz vezető kísérletekhez vö. még Winkler 2003: 166.

[261] Ehhez – más közelítésmóddal – vö. még Szilágyi N. 2004: 105–106.

igazoló Kanizsa-illúzió feltűnése a gyerekeknél időben nagyjából egybeesik a nyelvspecifikus hallás kialakulásával (ez utóbbiról lásd Csibra 2003: 263).

A nyelvi észlelés holisztikus jellegének feltevése nem mond ellent a kognitív pszichológia és neurológia csecsemőkkel végzett hangdifferenciálási vizsgálatai eredményeinek sem. Miközben ezek a percepció mechanizmusának (prototipikusan kategorikus) elvére plauzibilis módon mutatnak rá, az alapegységek lineáris kiterjedésének feltérképezésére nem alkalmasak. A kísérleteket vezető pszichológusok és idegtudósok azt, hogy a beszéd fonémák sorozataként elemezhető, valójában – minden bizonnyal az alfabetikus írás elterjedtségéből, illetve az ókor óta ehhez igazodó grammatikák tradíciójából adódóan – meg sem kérdőjelezték (ehhez vö. még Kas 2013: 228), így maguk sem figyeltek fel arra, hogy a fonematikus hallást kivétel nélkül fonotaktikai mintákként funkcionáló szótag és szó formájú hangsorokon tesztelték: diszkrét szegmentumokként csak az önállóan is szótagértékűnek tekinthető vokálisokat szerepeltették, a konszonánsokat nem.[262]

A mássalhangzók felismerésének szigorúan kontextusfüggetlen vizsgálata egyébként is csak korlátozottan lehetséges. Ha ugyanis egy olyan szótag végéről, mint például a [di], mesterségesen elkezdjük levágni a hangrezgéseket, az így előálló akusztikai jeleket egymás után lejátszva azt fogjuk tapasztalni, hogy a művelet kezdeti fázisaiban még a szótagot halljuk, egy bizonyos ponton túl azonban már csak valamilyen nem nyelvi jelre emlékeztető zörejt. A [di] ugyanis egy alveoláris explozíva, aminek a tulajdonképpeni képzését a fogmedernél keletkező zár felpattanása határozza meg, ezért ez a hang csak akkor tud megszólalni, ha – úgy, mint ahogy a beszédprodukció során természetesen lenni szokott – szomszédságában egy (átlagos időtartamú, de legalább svá jellegű) vokális is jelen van (vö. Honbolygó 2007: 367).

Jóllehet vannak olyan konszonánsok, amelyek megfoszthatók hangkörnyezetüktől, az eszközfonetikai munkák szerzői ezek percepciója kapcsán is kontextuális hatásokról számolnak be. A műszeres mérések arra utalnak, hogy a szavak fonémáinak azonosításához minimális egységekként a vokálisok, illetve ezeknek egy vagy több konszonánssal alkotott nyelvfüggő kombinációi szolgálhatnak. Az auditív felismerési kulcsok torzításával és az egyes hangkapcsolatok tagjainak variálásával végzett percepciótesztek tanúsága szerint ugyanis nehéz az akusztikai jelnek azt a részletét kijelölni, amely alapvető módon határozná meg azt, hogy a hallgató egy-egy hangot milyen fonémaként fog azonosítani, mivel nemegyszer

[262] Lásd például Donald 2001: 218–219, Csibra 2003: 257–258, Winkler 2003: 165, Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 116, 134–135, 159, 163, 197–198, 202–203, Pléh 2006b: 82.

maguk az átmenetek, ezek iránya vagy éppen a szomszédos beszédhangok hordozzák az ebből a szempontból igazán releváns információt (Gósy 2004: 167).[263]

Noha manapság már egyre több pszicholingvisztikai írás hangoztatja, hogy a beszédészlelést tesztelő kísérletek eredményei a fonémáknál komplexebb elemi perceptuális egységekre mutatnak, e tudományterület szakembereinek egy jelentős része a hangsorok fonotaktikai elvű azonosítását illetően mégis egy komoly problémát lát. Arra hivatkozva, hogy egy-egy nyelvben lényegesen több hangkombináció fordul elő, mint fonéma, ezen kutatók többsége amellett érvel, hogy a hangkapcsolatokra építő beszédfelismerési mechanizmus – mivel sokféle auditív minta elraktározását teszi szükségessé – hatékonyság tekintetében jelentősen alulmarad a viszonylag kis számú hangszegmentummal dolgozó dekódolással szemben.[264]

Ez az ellenvetés azonban meglehetősen egyoldalú. Azt ugyanis, hogy milyen jellegű nyelvi percepciós folyamatok praktikusak, az egyes művelettípusok által megkívánt fonológiai alapegységeknek nem pusztán a mennyisége határozza meg, de ezek minősége is. Márpedig a hangszegmentumok mentális megfelelőinek és a hangkombinációk elmebeli képviseleteinek ez utóbbi szempontból is szükségszerűen különbözniük kell egymástól. Mivel az együttejtő mechanizmusok akusztikai módosító hatása az egyes hangok vonatkozásában erőteljesebb, mint a hangkapcsolatok tekintetében, ahhoz, hogy az emberi beszédfelismerés csak az adott nyelvben releváns hangsor-differenciákat érzékelje eltérésekként, a prototípus alapon szerveződő fonémák szórási sávjainak mindenképpen szélesebbnek kell lenniük az azonos elv szerint felépülő fonotaktikai mintamezők periféria részeinél.

Azon túl, hogy a hangszegmentumok nyelvspecifikus kognitív reprezentációinak megformálása ily módon bonyolultabb általánosítási műveleteket feltételez, mint a hangsorok fizikai szerkezetéhez szorosabban kötődő mentális hangkombinációk kialakításáé, a prototípusfonémák a koartikulációs variancia kiküszöbölésében sem nyújthatnak az elmebeli hangkapcsolat-reprezentációkkal azonos teljesítményt.

Mivel a „perceptuális mágnes”-jelenségből adódóan egy-egy akusztikai jel azonosítása annál kevésbé egyértelmű, minél távolabb esik valamely fonológiai egység prototípusától, az együttejtésből eredő variabilitást a markánsabb magtartománnyal bíró fonotaktikai reprezentációk a nagyobb szórású fonémáknál egyszerűbben képesek ellensúlyozni. Ez pedig az emberi beszédfelismerés számára nagyobb előny lehet, mint amit a nyelvi percepció kevesebb elemmel dolgozó,

[263] Vö. még például – nem mindenhol kifogástalan értelmezéssel – Gósy 1984, 1989: 11, 24–25, 33–36, 60–67, 185–186, 2004: 166–180, 2005: 128, 133, 136–140, 157–160, továbbá ezeket az eredményeket a beszédprodukció oldaláról hozott érvekkel is megtámogatva Kas 2013: 227–228.

[264] E vélekedéshez lásd többek között Gósy 1989: 34, 2005: 138, Honbolygó 2007: 380.

ám bizonytalanabb fonematikus mechanizmusa jelenthet. Az olyan változatok esetében, amelyek egymástól annyira különböző akusztikai képet mutatnak, mint amilyet például a /d/-féle konszonánsok [i] és [u] előtt, az elmebeli megfeleltetés a fizikai szerkezet jelentős eltérése miatt egyébként sem igen képzelhető el eredendően ugyanazzal a reprezentációval: a hangsorok fonológiai dekódolásának a fonémáknál komplexebb elemekre kell támaszkodnia, illetve a prototípus minősége kell hogy változzon (vö. Gósy 2005: 160, Honbolygó 2007: 366).

Noha a más-más hangtani alapegységgel dolgozó gépi beszédfelismerő modellek teljesítményeinek összevetéséből önmagában nem vonhatók le az emberi nyelvi percepció mechanizmusára vonatkozó következtetések, a hangkapcsolatelvű beszédészlelés feltevését a koartikulációs változatosság kezelése felől szemlélve mégis biztató, hogy a mesterségesintelligencia-kutatásban is azok a programok bizonyulnak sikeresebbnek, amelyek az ún. monofónok helyett két-, illetve háromelemű nyelvtipikus hangkombinációkra alapoznak. E tudományterület szakembereinek megállapítása szerint ugyanis a nyelvi megnyilatkozások akusztikai képének igen nagyfokú változatosságából adódóan „a környezetfüggő beszédhangmodellek minden körülmények között lényegesen jobb felismerési hatásfokot látszanak biztosítani, mint a környezetfüggetlenek, folyamatos beszédfelismerésnél használatuk – általánosító képességük miatt – szinte »kötelező«" (Mihajlik–Fegyó–Tatai 2006: 228, vö. még Fegyó–Mihajlik–Tatai 2002: 193–196, Honbolygó 2008: 80–81, 109).

E tényezőket együttesen figyelembe véve már korántsem lehet oly különös, hogy amikor Lotz és munkatársai a [p], [t], [k] természetes felismerését olyan [sp], [st], [sk] kezdetű angol szavakkal tesztelték, amelyek hangsorából az első konszonánst utólag mesterségesen levágták, azt tapasztalták, hogy az így előálló szópárokban a vizsgált személyek a [p]-t, a [t]-t és a [k]-t saját nyelvük hangkombinációs mintáinak megfelelően, fonotaktikai helyzetüktől függően más-más fonémákként észlelték. A kísérlet anyanyelvi résztvevői ezeket a mássalhangzókat [s] utáni pozícióban rendre az akusztikai ingernek leginkább megfelelő zöngétlen zárhangoknak, szó elején viszont – ahol e hangtípusok aspirált formában szoktak feltűnni – a velük homorgán zöngés explozíváknak hallották. A magyar alanyok ugyanakkor a [k], a Puerto Rico-i spanyolok pedig mindhárom zárhang fonológiai hovatartozásáról attól függően ítélkeztek, hogy azok elöl vagy hátul képzett vokálisok környezetében fordultak-e elő (Lotz és mtsai 1960: 71–75).

A beszédelemek detektálásának kontextuális jellegét szem előtt tartva eléggé valószínű: a holisztikus nyelvi feldolgozásból adódik, hogy noha a hangok prototípuselvű fonologikus észlelése igen korán kialakul, a gyerekek még óvodáskorban sem tudnak fonémákat azonosítani. Nem hangok sorait észlelik, amelyeket majd utólagosan szerkesztenek össze nagyobb nyelvi egységekké és így dekódolnak, hanem eleve egészlegesen, komplex hangkombinációkat érzékelnek (ehhez vö. még Kassai 1983: 467, továbbá Gósy 1989: 191–192).

Talán nem véletlen, hogy a kísérletekből az is kiderült: noha az óvodások nem tudnak hangokra bontani, a megnyilatkozásokat mégis ösztönösen (nyelvérzéküknek megfelelően) tagolják szavakra és szótagokra. Amikor Liberman és munkatársai arra kértek gyerekeket, hogy a hallott megnyilatkozások fonéma-, illetve szótagszámát jelezzék az asztalt ütögetve, a négyévesek közül senki, az olvasástanulást megkezdő ötévesek 17%-a, a hatévesek 48%-a tudott hangokra szegmentálni, míg szótagolni majdnem mindenki (Liberman és mtsai 1974).[265]

Tekintettel arra, hogy a beszéd természetes folyékonyságát éppen a hangátmenetek biztosítják, mindez tulajdonképpen várható eredmény. Mivel az óvodáskorú kisgyerekek környezetüktől csak koartikulált (tehát: együtt ejtett) hangokat hallanak, diszkrét hangok soraként megjelenő szólamokat pedig nem, teljességgel érthető, hogy számukra ez a folytonosság és a vele járó egészleges észlelés az, ami eleve adott. Ha pedig egy eltökélt kutató mégis arra kéri őket, hogy beidegződött holisztikus percepciójuk és fluens artikulációjuk ellenében cselekedjenek, az oly mértékben természetellenesnek tűnik számukra, hogy emiatt – teljes joggal – egyszerűen nem is értik a feladatot.

4.3.5. A fonéma mint tanult nyelvi egység

Mivel óvodáskor után a gyerekek már tudnak hangokra tagolni, egy adekvát, a nyelv ontogenezisének minden jelenségére kiterjedő nyelvészeti modellben legkisebb egységként célszerű számolnunk a fonémával is. Ekkor a fonémát úgy értelmezhetjük, mint az anyanyelvtipikus auditív hangsorminták reprezentációi mentén utólagosan – leginkább az írás-olvasás révén – elsajátított analitikus művelet kognitív eredményét.[266]

A gyerekeknek az olvasás-írás tanítás során a hangokra bontás, majd pedig a betűk összeolvasása kapcsán felmerülő köztudott nehézségei a hangszegmentum-reprezentációk későbbi, metanyelvi megjelenését látszanak igazolni. Azon túl, hogy számos vizsgálat jelezte a hang-betű megfeleltetések megtanulása és a jó szintű olvasási készség közti összefüggéseket, Rozin munkatársaival arra mutatott rá, hogy második osztályos, gyengén olvasó diákok gyors fejlődésen mennek át, ha a tanulás során az egyes szavakhoz kötődő alfabetikus sorozatot szóegészeket jelölő ideografikus szimbólumokként használják (Kas 2013: 228). Megfigyelték, hogy az olvasási nehézségekkel küzdő gyerekek más típusú, de ugyancsak fonémaalapú elemzést kívánó feladatokban is átlagon alul teljesítenek,

[265] Vö. még Kassai 1983: 467, 1999b, Donald 2001: 217–219, MacWhinney 2003: 507, 512–513, Siptár 2006: 417–418, Honbolygó 2007: 380, Kas 2013: 228.

[266] Ez utóbbihoz vö. még strukturális nyelvészeti vonatkozásban Kassai 1983, pszicholingvisztikai oldalról Honbolygó 2007: 365, 380, Kas 2013: 231. Az iskolába kerülők nyelvének fonológiájában megfigyelhető jelentős változásról lásd Csépe 2003a: 575, 2003b, 2005: 1340–1345, illetve – nem mindenben támogatható következtetésekkel – Gósy 1989: 192–193.

így például a „Pig Latin” játékban, ahol a szavak első konszonánscsoportját le kell vágni, majd a szók végére kell illeszteni egy [ei] diftongussal (Kas 2013: 228).

A fonémák iskolai elsajátítására utalnak azok a vizsgálatok is, amelyekkel egyfelől analfabéták és írástudók, másrészt pedig alfabetikus és logografikus írásrendszerű nyelvek beszélőinek hangsortagolási képességeit hasonlították össze. Ennek során portugál földműves felnőttek azt a feladatot kapták, hogy az [m], [p] vagy [ʃ] hangokat a kísérletvezetőtől hallott szavakból töröljék, illetőleg egészítsék ki velük. Míg az írástudatlanok egyik műveletre sem voltak képesek, addig az olvasni tudóknak a feladat nem okozott gondot. Miután a kutatók kontrollpróbaként olyan személyeket is teszteltek, akik csak a kínai szóírást ismerték, azt látták, hogy ezek az alanyok ugyanúgy nem tudtak mássalhangzókat hozzátenni vagy elvenni szavakból, mint az analfabéta portugál földművesek (Morais–Kolinsky 1994).[267]

Az analitikus szegmentálás elsajátítása révén kialakult hangreprezentációk azonban ezután is csak mint a fonotaktikai mintákból kielemzett egységek vannak jelen az egyének nyelvében-grammatikájában. Főként olvasási-írási tevékenységek során, illetve metanyelvi tudást igénylő helyzetekben tűnnek fel (így például akkor, amikor arról kell dönteni, hogy a *szegfű* ([sɛkfyː]) szóban /g/ vagy /k/ van-e).

Azon túl, hogy a pszicholingvisztikai tesztek tanúsága szerint az embereknek a szavak szótagszerkezetének könnyed feltérképezésével szemben problémát jelent, ha a szók hangjainak sorrendjét kell meghatározniuk (vö. Gósy 1989: 32), az ún. fonémamonitorozási eredmények is arról árulkodnak, hogy a hallgatók a hangokat jóval lassabban detektálják, mint a szótagokat. Ezekben a kísérletekben az alanyok jelentés nélküli hangkapcsolatokat hallanak sorban, és a feladatuk az, hogy egy előre megadott elem (hol szókezdő konszonáns, hol csak egy vokálist, hol pedig egy konszonánst is tartalmazó szótag) észlelésekor egy gomb megnyomásával azonnal reagáljanak. A vizsgálat elvégzésekor azt találták, hogy a szótagok felismeréséhez szükséges idő kevesebb, mint az, ami a fonémák auditív kiemeléséhez kell (Honbolygó 2007: 379, Kas 2013: 229).

Az egyes hangszegmentumok fonémákhoz rendelését ráadásul nemcsak a fonotaktikai egységek feldolgozása előzi meg, de egyéb (szemantikai és morfoszintaktikai) műveletek végrehajtása is. Amikor egy kísérletsorozatban a részt vevő személyeknek például egy kutya képét látva a dolog élő vagy élettelen voltára, illetve az azt jelölő nyelvi elem első hangjára vonatkozó döntést (tudniillik *f*-fel kezdődik-e?) kellett hozniuk, a kutatók azt tapasztalták, hogy a jelentéssel

[267] Vö. még Siptár 2006: 417, Kas 2013: 228; további adalékokhoz lásd Donald 2001: 23–25, 248, Szilágyi N. 2004: 106, valamint Honbolygó 2007: 380.

kapcsolatos válasz (csakúgy, mint a megismételt tesztben a mondatbeli alakot és funkciót érintő reakció) minden esetben megelőzte a fonematikus analízist.[268]

A hallgatók számára a beszéd hangkombinációinak detektálása – szemben a szavak hangjainak nehézkesebb kielemzésével – nem pusztán egyszerű feladat, de még különösebb odafigyelést sem igényel. A pszichológus Winkler finneknek egy filmet vetített, amiben a kísérleti személyek nyelvére egyáltalán nem jellemző hangsorszerkezetű ingerek mellett néhány anyanyelvtipikus fonotaktikájú álszót is bemutatott anélkül, hogy az alanyoknak ezekkel kapcsolatban előzetesen feladatot adott volna. Méréseit értékelve arra a következtetésre jutott, hogy az akusztikus nyelvi ingerek közül még akkor is kiszűrjük azokat, amelyek megfelelnek anyanyelvünk hangsorépítési mintáinak, ha egyébként nem is koncentrálunk rájuk. „Olyan ez, mintha egy soknyelvű beszédkörnyezetben, mondjuk egy nemzetközi társaság koktélpartiján automatikusan felfigyelnénk arra, amikor valaki saját anyanyelvünkön mond néhány szót" (Winkler 2003: 166).[269]

Mindezekből jól látszik, hogy az az ugrásszerű változás, amelyről a pszicholingvisztikai szakirodalom például a magyar óvodások és iskolások, illetve az első és második osztályosok szópár-differenciálását összehasonlítva beszámol (Csépe 2003b, 2005: 1340–1345, lásd még Gósy 2006: 148), nem a beszédpercepció átfogó (tudniillik az alapegységek természetét is érintő) átalakulásának eredménye. A gyerekek szómegkülönböztetési érzékenysége az iskola első éveiben azért módosulhat jelentősebben, mert a mentális hangkombinációk prototípusai az oktatás metanyelvi műveleteinek hatására ekkor némileg átszerveződnek. A hang-betű megfeleltetések stabilizálódása az olvasási-írási kulcsok mentén a fonotaktikai mintamezők határait valamelyest eltolja, egyes szélesebb szórású tartományokat esetleg tovább is tagol, leszűkítve ezzel bizonyos hangkapcsolatok reprezentációinak periféria részeit.

Erre utalhatnak Nittrouer mérései is, melyekből kiderül, hogy a percepció során a három- és hétéves kor közötti gyerekek a felnőttekétől eltérő módon súlyozzák az akusztikai paramétereket. A kutató kilenc, a [s] – [ʃ] kontinuumból vett mesterséges zajt vágott össze olyan vokálisokkal, amelyek természetes [sa], [su], [ʃa] és [ʃu] szótagokból származtak. A tesztek eredményei szerint a tudatos fonológiai műveletvégzés iskolai elsajátításának következtében a percepciós stratégiák valamelyest változnak. Míg az óvodások-kisiskolások kategorizációs döntéseit főként a formánsátmenetek minősége, az idősebbekét inkább a zörejgócok frekvenciatartománya befolyásolja (1996).[270]

[268] Ennek – más szempontú – ismertetését lásd Lukács–Pléh 2003: 541–542.

[269] A figyelemszelekció jelenségéhez többek között lásd még Crystal 2003: 190, a tipikus hangkapcsolat-szekvenciák mentális beidegzettségéhez pedig vö. például Pléh–Lukács–Kas 2008: 811, 817.

[270] A kísérletek összefoglalását lásd még Kas 2013: 230.

A hallgatók-beszélők közt lévő fonológiai különbségeket a konvencionális (ily módon egységesítő) alfabetikus ismeretek közvetítése sem számolhatja fel, az emberek szófelismerési reakciói az olvasás-írás elsajátítása után is mutatnak kisebb-nagyobb fokú heterogenitást. Amellett, hogy a metanyelvi műveletek tanításának az egyes személyek nyelvére kifejtett hatása az oktatási módszer és az individuális adottságok függvényében más-más mértékű lehet,[271] azok a variábilis előfordulási és szemantikai tényezők, amelyek az iskoláskort megelőzően a hangsor-reprezentációs eltérések kialakulásához alapvető módon járultak hozzá, a továbbiakban is meghatározó szerepet töltenek be. A mentális hangkapcsolatok mezőszerkezeteinek formálódása ugyanis mindenekelőtt attól függ, hogy bizonyos, egymáshoz hasonló hangkombinációk az egyén nyelvének jelentéssel bíró egységeiben mennyire sűrűn tűnnek fel, apróbb-nagyobb akusztikai differenciáik pedig milyen sokszor szolgálnak egyedüli fogódzóként a szavak szemantikai alapú elkülönítéséhez.

Azon túl, hogy a pszicholingvisztikai munkák rendre felhívják a figyelmet a szófelismerés és az előfordulási arányok, illetve a szójelentések egyértelmű összefüggésére,[272] a tipikus hangsorszerkezeteknek és a szavak szemantikájának a nyelvi percepcióra való kihatását a hangrestauráció jelenségének egyes mozzanatai és az álszók dekódolásának sajátosságai is igen világosan jelzik. Egyrészt míg a kis lexikális analógiát mutató takarásos hangsorok esetében nem jelentkezik adaptációs hatás, addig a maszkolt hangok helyreállítása igen erőteljes a valódi szavakban, különösen a hosszabb alakokban, ezek körén belül is főként azokban, ahol a fedőzaj a szó vége felé, a jelentést a kvantitatív fonotaktikai mutatók mentén egyértelműsítő ún. kritikus fonéma után helyezkedik el (Dankovics–Pléh 2001: 64–66).[273] Másfelől a beszédpercepciós tesztek minden életkorban szembetűnő különbségeket mutatnak a fonológiai kombinációs mintagyakoriságukban, illetve jelentéstani tulajdonságaikban eltérő értelmes és értelmetlen hangsorok felismerése, az ún. szószerű és nem szószerű nyelvi ingerek detektálása, valamint az adott nyelv hangkapcsolódási jegyeinek megfelelő és ennek ellentmondó halandzsaszavak feldolgozása között.[274]

[271] Ehhez vö. Csépe 2003a: 575, 2003b, 2005: 1340–1345, illetve Gósy 2006: 156–157.

[272] Az előbbihez vö. többek között Pléh–Lukács–Kas 2008: 803–810, az utóbbihoz pedig például Gósy 1989: 11, 35–36, 191–192, Németh D. 2001: 104, 106.

[273] A szavak szemantikájának efféle, lineárisan haladó feltárásához lásd még Marslen és Wilson – nem minden részletében helyeselhető – kohorszmodelljét (Pléh 2006c: 733–734, Honbolygó 2008: 81–85, Pléh–Lukács–Kas 2008: 818).

[274] A vonatkozó kísérletekről lásd egyebek mellett Gósy 1989: 148, 2004: 179, 2005: 165, 2006: 150–158, Juhász–Pléh 2001: 22, Honbolygó 2007: 378, 2008: 66–67, Pléh–Lukács–Kas 2008: 811, Kas 2013: 229; beszédprodukciós tekintetben vö. Gathercole 1995, Németh D. 2005: 165.

4.3.6. A hangsorminták elsajátítása

Ha a nyelvelsajátítás korai szakaszának kognitív pszichológiai és idegtudományi vizsgálatait abból a szempontból tanulmányozzuk, hogy hogyan formálódnak meg az anyanyelvtipikus hangsorok mentális reprezentációi, akkor az is jól látszik, hogy miért éppen a fonotaktikai minták lesznek a nyelvben elsőként feltűnő ösztönös egységek. A csecsemők szopásgyakorisági tesztjeiből eléggé jól kivehető: a kisbabák kezdetben a hallottak konkrét fonetikai arculatára kevésbé érzékenyek, a hangsorok prozódiai és intonációs karakterére viszont annál inkább.

Kísérletekkel szemléltették, hogy egyfelől a két hónapos babák jobban emlékeznek megszokott mondatdallammal hallott karakterfüzérszavakra, és rosszabbul, amikor integrálatlan külön-külön szókként, lapos intonációval hallják őket, másrészt a csecsemők jobban megtanulják a hangsúlyozott (illetve az ezeket követő, tulajdonképpen klitikum jellegű gyenge) szótagokat, mint a nyomaték nélkülieket (MacWhinney 2003: 508).[275] Mehler és Christophe adatai arra is rámutatnak, hogy az ilyen korú csecsemők a prozódiai és dallamminták kiemelése révén ismerik fel anyanyelvüket: akkor is gyorsabban fordulnak a közösségük nyelvén szóló ingerek felé, ha a vizsgálatban olyan szűrőket használnak, amelyek csak az alacsony frekvenciákat, ezáltal pedig főként a hangsúly- és intonációjegyeket engedik át (Pléh 2006a: 756–757).

Az anyanyelv e sajátosságai az artikulációs bázis kiépüléséhez is alapvető módon járulnak hozzá. A tíz hónapos baba gőgicsélése zeneileg emlékeztet arra a nyelvre, amit körülötte a felnőttek beszélnek. „Egy vagy legfeljebb másfél éves korában pedig a kínai gyerek jellegzetesen kínai módon, a hangmagasság hirtelen váltásaival halandzsázik, a svéd pedig […] hetyke, emelkedő intonációval" (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 124); kvázi szavaik ekkor még értelmetlenek, de már az egyiknél kínaiul, a másiknál svédül azok (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 124; vö. még Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 130–131).

E tényezőket figyelembe véve érthető, hogy az anyanyelv fonológiájának prozódiai és dallammotívumai a későbbiekben is igen meghatározónak bizonyulnak. Ezek jelentőségét mutathatják például azok a vizsgálatok, amelyekből kiderül: a beszédnek a nyelvi tapasztalatok révén beidegződött hangsúlyviszonyai és intonációs vonásai más (nem nyelvi) akusztikai ingerek észlelését is befolyásolhatják.

Lotz János számolt be arról a kísérletről, amelyben három, egyenlő intenzitású diszkrét ütést játszottak le egy csehnek, egy lengyelnek és egy franciának, akik ezeket az anyanyelvük prozódiai jellegzetességeinek megfelelően interpretálták: „a cseh, akinek nyelve a szó első szótagját hangsúlyozza, azt mondta,

[275] Lásd még Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 122, továbbá – kissé vitatható kontextusban – Gósy 1989: 184.

hogy az első ütés volt a legerősebb; a francia, akinek a nyelvében szóvégi hangsúly van, az utolsó ütést hallotta a legsúlyosabbnak, míg a lengyel, akinek nyelvében az utolsó előtti szótag hangsúlyos, a középső (utolsó előtti) ütést választotta ki mint legerősebbet" (1976: 28).

Hasonló percepciós hatást tapasztaltak azok a kutatók is, akik az anyanyelv intonációs sajátosságai és a zenei hallás lehetséges összefüggését vizsgálták. Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy az európaiak esetében rendkívüli képességnek számító abszolút hallás a kínai zenészeknél annyira elterjedt, hogy azt körükben nem is tartják különlegességnek, Deutsch munkatársaival olyan amerikai konzervatóriumi tanulókat tesztelt, akik között kínai, illetve vietnámi származású, szüleik nyelvét különböző mértékben ismerő hallgatók is voltak. Azok az ázsiai alanyok, akik nem beszélték folyékonyan őseik nyelvét, az abszolút hangmagasság meghatározásában nem értek el jobb eredményt, mint az európaiak, miközben a tonális kínait és vietnámit elsődleges nyelvükként számon tartó egyének mintegy kilencven százalékos teljesítményt nyújtottak (Deutsch és mtsai 2009).[276]

A hangsúly- és dallamvonások e meghatározó szerepe a nyelvspecifikus hangkombinációk elmebeli rögzülése felől közelítve nem is oly különös. Az egyes hangokon átívelő ún. szupraszegmentális jegyek a fonotaktikai szerkezet szerves (azaz: analitikus módon ki nem elemezhető) komponenseiként a hangkapcsolatok mentális beidegződésének igen jelentős támpontjai lehetnek (vö. még MacWhinney 2003: 508). Nem véletlen, hogy az anyanyelvfüggő prototípus-hangkombinációk kiépülését éppen ezek kognitív elsajátítása készíti elő – már a magzati kortól kezdődően.

A hallószervek a méhen belül is ingerlésnek vannak kitéve, ahol a kívülről érkező hangok esetében „az anya teste olyan szűrőként működik, amely nem egyformán tompítja a különböző magasságú hangokat: többet enged át az alacsonyabb, és kevesebbet a magasabb frekvenciákból […]. A nyelvi ingerek szempontjából ez azt jelenti, hogy több információ marad meg az ily módon szűrt beszéd prozódiájából és intonációjából, mint fonetikai aspektusaiból, noha ez utóbbi sem vész el teljesen" (Csibra 2003: 256–257).

A külső hangok a 30–32. héten már agykérgi választ produkálnak. A magzat mindezt nemcsak hallja, de a jelek szerint tanul is belőle. Több kísérletben demonstrálták például, hogy ha az anya a terhesség utolsó hat hetében mindennap többször hangosan elszavalja ugyanazt a verset, az újszülött ezt fogja előnyben részesíteni más hasonló rigmusokkal szemben még akkor is, ha azt nem az anyja

[276] Ehhez lásd még Endress és kollégái kísérletét (Endress–Dehaene-Lambertz és mtsai 2007). Ebben a kutatók a nyelv fonotaktikai struktúrájának és a zenei hangsorok magasságváltozási mintájának észlelését más szempontból hasonlítják össze, a tesztek eredményeit pedig szintén másképp – az itteniek tükrében vitathatóan – értelmezik.

mondja. Ebből adódhat, hogy a babák már közvetlenül születésük után felismerik és preferálják a saját környezetük nyelvén szóló beszédet, legalábbis a ritmikailag-dallamukban különböző nyelvekhez képest (Csibra 2003: 257, valamint MacWhinney 2003: 507–508 és Lukács 2006: 97, lásd még Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 35). Az anyanyelv legmarkánsabb prozódiai-hanglejtéses motívumainak magzati elsajátítására utal az a nemrégiben végzett vizsgálat is, amely hatvan, három-öt napos német és francia újszülöttet tesztelve rámutatott: a különböző nemzetiségű csecsemők kezdettől fogva másképp, mégpedig anyanyelvük hangsúly- és dallammintáinak megfelelően sírnak. Miután a kutatók számítógéppel elemezték a babák ilyen típusú hangadásainak frekvenciaspektrumait, intonációs kontúrjait és ezek maximális hangmagasságát, arra a megállapításra jutottak, hogy a német újszülöttek sírásának hanglejtésgörbéje gyakrabban kezdődött a nyomatékos tetőfokon, a francia csecsemőkére ezzel szemben inkább a véghangsúlyos emelkedő dallamív volt jellemző (Mampe és mtsai 2009).

A csecsemők a prozódiai és intonációs motívumok elsajátítása után – a már nagyrészt beidegződött nyomaték- és hanglejtésmintákat „vezérfonalként" használva – a környezetük hangsorainak a (hangsúly- és dallamjegyekkel szervesen összefonódó) fonetikai-fonotaktikai karakterológiáját memorizálják. Ez a folyamat igen korán megkezdődik, a babák ugyanis közösségük jellegzetes hangkapcsolatait más nyelvek hangkombinációitól a nyelvspecifikus, prototípuselvű beszédpercepció megjelenésével egyidőben, vagyis már féléves koruk tájékán elkülönítik. Egy olyan kísérletben, ahol hat hónapos babáknak anyanyelvük szavait visszafelé játszották le, a csecsemők agyi elektromos válaszai a megszokott hangsorépítési struktúrákon kívül eső alakok esetében markánsan eltértek az eredeti változatra adott reakcióiktól (ehhez lásd Csibra 2003: 258).

Arról, hogy a prozódiai-intonációs láncok fonotaktikai elemeinek auditív feltérképezésében a magánhangzóknak lehet igen fontos szerepük, mindenekelőtt azok a kutatások tanúskodnak, amelyek a fonológiai szegmentumok reprezentációinak megformálódását kívánják megragadni. Noha az ilyen céllal végzett teszteket kivétel nélkül fonémákra értelmezték, az eredmények a vokálisoknak a hangsorminta-reprezentációk megszerveződésében való kitüntetett szerepét ettől függetlenül is jelezhetik. Az e vizsgálatokat végző szakemberek rendre arról számolnak be, hogy a babáknál a beszédfolyam egyes fonetikai részleteinek mentális megfelelőiként legkorábban a magánhangzók prototípusai tűnnek fel (vö. Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 120).

Ennek hátterében a vokálisok fizikai sajátosságai állhatnak. Mivel a magánhangzók relatíve nagy szonoritásuk és viszonylag kis koartikulációs szórásuk[277]

[277] Ehhez vö. egyfelől Kassai 1998: 126–127, másrészt Szalai 1995, Gósy 2002, Horváth V. 2005, Menyhárt 2006, Nikléczy 2006.

miatt a konszonánsoknál lényegesen jobban észlelhetők,[278] teljességgel érthető, hogy a csecsemők első hangtani reprezentációinak kialakításában kulcsszerepet töltenek be. A hangkombinációk kognitív megfelelői a prozódiai-intonációs láncok auditorikus vokálisai mint percepciós „gócpontok" alapján jönnek létre. Ennek során a magánhangzó-reprezentációk a komplexebb (konszonáns elemeket is tartalmazó) hangkapcsolat-prototípusok létrejöttéhez egyúttal strukturális magokként is szolgálnak.

A vokálisok e hangsorminta-szervező tulajdonságát figyelembe véve korántsem meglepő, hogy a hangkombinációk magánhangzói a nyelvi percepcióra mindvégig igen erősen kihatnak. Amikor egy kísérletben néhány diszkrét vokálist felnőtteknek gyors egymásutánban játszottak le, a kutatók azt tapasztalták, hogy az emberek ilyen esetben nem különálló hangok sorát észlelik, hanem – az egyes magánhangzók között illuzórikus konszonánsokat is azonosítva – olyan szótagokat hallanak, amelyek anyanyelvük fonotaktikai jellegzetességeit tükrözik.[279] A maszkolt hangok helyreállítási reakciója is erőteljesebbnek látszik akkor, ha a szavakban a legkisebb szonoritású, a vokálisokkal a legkevesebb közös tulajdonságot felmutató explozívákat és frikatívákat takarják el (vö. Dankovics–Pléh 2001: 64).

Ezt a hangrestaurációs jelenséget a legújabb neurolingvisztikai kutatások eredményei is alátámasztják. Amikor ugyanis a közelmúltban Riecke és munkatársai a kísérleti alanyaikat hiányos hangsorok értelmezésére szólították fel, miközben mérték a kérgi elektromos aktivitásukat, azt tapasztalták, hogy az egyes elemek közötti határok dekódolásáért felelős thétahullámokat az agy ideiglenesen elnyomja, ha maszkolt hangokkal „szembesül". Nem mellékes, hogy ez a hatás már a folytonossági törés előtt jelentkezik, és akkor éri el a maximumát, amikor a hiány fellép; a folyamat tehát igen gyorsan zajlik. Mindezekből adódóan érzékelhetjük a takarásos hangsorokat is úgy, mintha teljesen fluensek lennének (Riecke és mtsai 2009).[280]

Egyébiránt az, hogy a nyelvi feldolgozás a hangtani reprezentációk eredendő kialakítását követően is jelentős mértékben támaszkodik a hangkapcsolatok magánhangzóira, egyáltalán nem haszon nélkül való. A fonotaktikai minták vokális magjai ugyanis – az észlelésük során fellépő helyreállítási reakció révén – növelik a percepciós mechanizmus teljesítményét, ily módon a nyelvi egységek fonológiai értelmezését akkor is lehetővé teszik, amikor a detektálási körülmények egyébként nem optimálisak.[281] Kitűnik ez abból a vizsgálatból is, amely rámu-

[278] Erről részletesen lásd Gósy 1989: 74–148, 2004: 91–147, illetve Kassai 1998: 68–79, 108–111.

[279] A vizsgálat ismertetését lásd Kas 2013: 229, továbbá Honbolygó 2007: 379–380.

[280] A thétahullámoknak a tanulás neurális mechanizmusában a szinapsziserősségek megváltoztatása révén betöltött meghatározó szerepéről lásd még Freund 2005.

[281] Lásd – némileg más értelmezéssel – Honbolygó 2007: 379; vö. még Kas 2013: 229.

tatott: míg azt a beszédet, ami másodpercenként harminc hangot tartalmaz, megértjük, a hasonló tempóval lejátszott nem nyelvi jellegű akusztikus ingereket nem tudjuk azonosítani, ez utóbbi esetben csak egy egybefolyó hangkavalkádot hallunk. Ez pedig arra utal, hogy a hangkombináció-típusok vokálisaira hagyatkozva a megnyilatkozások elemzése során olyan gyorsan tudjuk követni a hangsorokat, amit elvileg hallórendszerünk adottságai nem is engednének meg.[282]

Látva a prozódiai-intonációs láncoknak és ezek magánhangzó-kiemelkedéseinek a fonotaktikai reprezentációk megszerveződésében játszott meghatározó szerepét, magyarázatot nyer az a közismert tény is, hogy a szülők (különösen az anyák) kezdetben ösztönösen „gügyögnek" gyermekükhöz, amit pedig a csecsemők a normál tónusú beszédnél sokkal jobban kedvelnek (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 140, 179–180, Gósy 2005: 299).[283] Ha ugyanis az ún. dajkanyelv hangtani sajátosságait tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek – a prozódiai-intonációs ívek és vokális magjaik karakterisztikus jegyeit feltűnőbben jelenítve meg – a beszédnek épp azon akusztikai motívumait emelik ki, amelyek a hangkombinációk reprezentációinak kialakítását leginkább irányítják.

Az anyanyelv tipikus nyomaték- és hanglejtésgörbéit emeli ki a szokásosnál legalább egy oktávval magasabb hangfekvés. Mivel a beszélés során általában hangterjedelmünknek csak az alsó egyharmadát használjuk ki, az eső intonációs minták könnyebben felismerhető, nagyobb F0-különbségeket mutató változatait csak az átlagos alaphang megemelése révén érhetjük el. A szülői dajkanyelv ugyanakkor nem pusztán a melodikusan hajladozó dallammeneteivel tér el a normál artikulációtól, de lecsökkent tempójával, így mindenekelőtt a vokálisok gondos és időben elnyújtott képzésével is: a dajkanyelv fonetikájának ez utóbbi jegyei kétségkívül a prozódiai-intonációs láncok magánhangzó-csomópontjainak hatékony rögzítését szolgálják.

A dajkanyelvet a világon mindenütt ugyane tulajdonságok jellemzik, az eltérések pedig ezeken keresztül, az egyes nyelvek fonológiai alapvonásainak megfelelően tűnnek fel. Ily módon a szülők dajkanyelvükkel tulajdonképpen pontosan olyan hangsorokat produkálnak gyerekeiknek, amelyek elemei az anyanyelvi hangkombinációk prototípusaihoz a legközelebb állnak:[284] „A beszédkód, akárcsak a titkosírások kódja, nyilván akkor fejthető meg a legjobb eséllyel, ha a lehető legegyszerűbb és legegyértelműbb tanulóminták vannak hozzá" (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 179).

[282] Ezekhez lásd Kas 2013: 229, illetve – az ittenitől kissé eltérő megközelítésben – Honbolygó 2007: 365–366.

[283] Általánosabban, a babáknak a nem nyelvi hangokkal szemben az emberi beszéd iránti kitüntetett figyelméről lásd Gósy 1989: 183–184, illetve Lukács 2006: 97.

[284] Vö. elsősorban Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 140–142, valamint Falk 2009: 57–72. Lásd még Csépe 2005: 1339–1340, Gósy 2005: 298–299, Honbolygó 2007: 368, általánosabban pedig Pléh 2006a: 774–777.

4.4. A nyelv(tan)szerveződés holisztikus koncepciója

Miután a fonotaktikai minták a nyelv ontogenezisét már a kezdetektől fogva és lényegi értelemben határozzák meg, igen nehéz elképzelni egy olyan, a 20. század kanonizált nyelvészeti irányzatai által szokásosan feltételezett nyelvtant, amely minden előzmény nélkül, így a nyelv holista, fonológiai természetű fundamentumától szinte függetlenül (azaz: analitikus morfoszintaktikai elven) strukturálódna. Evolúciós szempontból egyébként is az az előnyös, ha a grammatika a nyelvelsajátítás relatív körülményeihez képest (tudniillik a babák megelőző általános kognitív és mentális nyelvi rendszeréhez mérten) a legegyszerűbb módon szerveződik. A nyelv nyelvtana csakis olyan rendszer lehet, amely nem ex nihilo tűnik fel, hanem fokozatosan alakul: a grammatika a nyelvspecifikus hangszekvencia-prototípusok kapcsolódási láncaira „rárakódva" (azok szerves folytatásaként) formálódik, majd ennek megfelelően működik.

A kései Wittgenstein a nyelvet nyelvjátéknak tekinti, ennek a játéknak a menetét pedig, amit tulajdonképpen a nyelv grammatikájával azonosít, a használata során ismerhetjük meg. Ezt a gondolatmenetet parafrazálva azt is mondhatjuk, hogy a kisgyerekek – miközben a tanulás során egyedül a közösségük verbális interakcióira hagyatkozhatnak – azért fedezhetik fel anyanyelvük nyelvtanát, mert ez a grammatika karakterét tekintve elméjükben már „elő van készítve".[285] A nyelvelsajátító egyén nyelvének más értelemben már van egyfajta nyelvtana, ezt a (főként kombinatorikus vonásoktól meghatározott) kvázi grammatikát pedig – láttuk – a magzati kortól kezdve beidegződő nyelvspecifikus prozódiai-intonációs mintázatok, majd az ezekre döntően az első fél év folyamán ráépülő fonotaktikai motívumok alkotják.

Mindezt figyelembe véve eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy a nyelvtan tradicionális felfogásaival szemben inkább valamiféle komplex(ebb) hangsormintákon alapuló kognitív grammatikával kell számolnunk. Ennek fokozatosan alakuló szemantikája-morfoszintaxisa vesz ugyan fel több-kevesebb analitikus tulajdonságot, de ezzel együtt is megőrzi szerveződésének eredeti, holisztikus-fonotaktikai arculatát.

4.4.1. A szótagok mint kvázi grammatikai hangsorminták

A grammatika megformálódásában, majd további alakulásában a hangsorok azon elemeinek lehet alapvető szerepük, amelyeket az – analitikus nyelvtanokból egyébként mellőzött – ún. szótagokkal azonosíthatunk. Bár a standard nyelvészeti leírásokban e fonológiai egységek fogalmi meghatározása mindmáig tisztázatlan (a problémáról lásd például Kassai 1999b: 131–134), a szótagok a

[285] Az eredeti sakkhasonlatot lásd Wittgenstein 1952/1992: 34–36. Vö. még Humboldtnak a lényegében ezt megelőlegező gondolatát (1822/1985a: 45–47).

fonotaktikai prototípusok felől közelítve jól megragadhatók. Ezek csakis úgy foghatók fel, mint a hangsorok olyan ösztönösen kiragadott legkisebb darabjai, amelyek eredendően az emberek nyelvének – egyéni eltéréseket is felmutató – fonológiai alapelemeit tükrözik.[286] Nem véletlen, hogy a szakirodalom a szótagok gyermeknyelvbeli jelentőségét rendre kiemeli, sőt egyes újabb munkák az auditív térképnek a hallási ingereket reprezentáló csomópontjait már kimondottan ezekből származtatják.[287]

Mivel a szótagok a beszédben nem diszkrét módon, hanem egy prozódiai-intonációs lánc analitikusan ki nem emelhető elemeiként jelennek meg, ezek csakis kapcsolódásaikkal együtt sajátíthatók el:[288] a babák a szavak hangalakját e folytonosság mintázatára támaszkodva rögzíthetik.[289] Ezt a feltevést látszik erősíteni az a kísérlet is, amellyel a kisgyerekek szótanulási folyamatának kezdeteit vizsgálták. Saffran és munkatársai nyolc hónapos csecsemőkkel olyan mesterséges beszédet hallgattattak, amelyben három szótagos, kitalált szók ismétlődtek. Ezt követően két másik hanganyagot is mutattak nekik: az egyik tartalmazta a korábban lejátszott szavakat, míg a másikban olyan új hangsorok tűntek fel, amelyek az előzőleg bemutatott szavak szótagjait jelenítették meg, de más sorrendben. Ennek során a csecsemők képesek voltak arra, hogy a két beszédet elkülönítsék, vagyis a szótaglánc egyes részleteit a tréningfázis szavainak hangalakjaival azonosítsák (Saffran–Aslin–Newport 1996).[290]

Ez a mérési eredmény egyébiránt összhangban van azokkal a vizsgálatokkal is, amelyek a lexikon bővülése és a rövid távú memóriaként értelmezett, Baddeley-féle ún. fonológiai hurok (1986) fejlődése közti szoros összefüggést kívánták igazolni. Amikor Gathercole és Baddeley gyerekeknek azt a feladatot adták, hogy tanulják meg játékállatok különböző (ismerős vagy újszerű) neveit, azt látták, hogy míg a korábban már tapasztalt hangsorok megjegyzésében nem mutatkoztak eltérések a csoport tagjai között, az álszavak felidézésében a nagy fonológiaihurok-kapacitású alanyok jobb teljesítményt nyújtottak (1990). Longitudinális tesztek pedig arra engednek következtetni, hogy a korábbi életkorban megfi-

[286] Az iskolai oktatás metanyelvi műveleteinek az intuitív szótagolásra való kihatásához vö. – az adatokat más elméleti keretben interpretálva – Kassai 1999a, 1999c.

[287] Ehhez lásd többek között MacWhinney 2003: 507, 512–513, valamint – más területről – Kassai 1983: 467, 1998: 195–197. A szótagok nyelvi jelenlétének némileg szélsőséges magyarázatához pedig vö. Kassai 1999c: 153–155.

[288] Vö. MacWhinney 2003: 512–513.

[289] A szótagkaraktersorok memorizálásának ún. lavinamodelljéhez lásd MacWhinney 2003: 512–514.

[290] A kísérlet összefoglaló leírását lásd még Fiser 2005: 28–29, Pléh–Lukács–Kas 2008: 843, illetve MacWhinney 2003: 507, Tauzin 2010: 390.

gyelt ilyen jellegű különbségek jól bejósolják a lexikon később várható „méretét" (Service 1992).[291]

Mindazonáltal Saffranék tanulmányából nemcsak a lehetséges szavak hangalakjainak fonotaktikai elsajátítása, de a folyamat statisztikai jellege is kitűnik. A kísérletet vezető szakemberek ugyanis egy olyan nyelvet konstruáltak, amiben az egyes szók kiemelése során a csecsemők az elemek közti átmenet-valószínűségeken túl semmilyen hangtani információra (így például a dallamra, a szünetre vagy az időtartam-varianciára) nem hagyatkozhattak, mivel a lejátszott beszéd ez utóbbi motívumait számítógéppel homogenizálták. Ennek a műnyelvnek a négy szava tizenkét szótag hármas kombinációiból állt elő úgy, hogy az egyes egységek kapcsolódási esélye előre meghatározott értékeket követett. Miközben a szavak teljesen random módon jelenhettek meg, az egy szóba tartozó elemek mindig egy bizonyos sorrendben követték, ezáltal tökéletesen megjósolták egymást. Így a szavakon belüli szótagok közti átmenet-valószínűség 1.0 volt, a szóvégi és -eleji elemek között csak 0.3, míg bizonyos szótagok esetében, amelyek sose lehettek szomszédosak, nulla (Saffran–Aslin–Newport 1996).[292]

Noha a mérés igen meggyőző, az ebből adódó, a kváziszóhangalakok statisztikai memorizálására vonatkozó következtetéseket többen is kétségbe vonták. E tekintetben az első nagyobb hatású munka a Marcuséké, akik azt vizsgálták meg, hogy ha teszteléskor egy adott struktúrát (például egy általános ABB vagy ABA formulát) csupa olyan szótaggal prezentálnak, amiket a szoktatás során egyáltalán nem használtak, a babák ezek közül is kiszűrik-e a korábban hallottakkal szerkezetileg egyező hangsorszekvenciákat. Mivel a csecsemők figyelmi reakciója azt mutatta, hogy erre képesek, a kutatók amellett érveltek, hogy a babák teljesítménye átmenet-valószínűségekre építő mechanizmussal nem magyarázható, a tanulás ez esetben absztrakt algebrai szabályok kinyerése révén kell hogy történjen (Marcus és mtsai 1999).[293]

Jóllehet logikusnak tűnik, efféle konklúzió a vizsgálatból – annak sajátos módszertani körülményei folytán – mégsem vonható le. A teszt értékelésekor

[291] A fonológiai hurok kérdéséről lásd még Donald 2001: 220–221, Németh D. 2001: 102–106, 2005: 164–165, 2008: 182–183, Racsmány 2007: 191, ennek a szótagsormintákkal való kapcsolatáról pedig MacWhinney 2003: 512–513, illetve Gupta és mtsai 2003.

[292] Ehhez vö. továbbá Fiser 2005: 28–29, illetve 26, újabb megerősítő empirikus adatokhoz vö. Saffran és mtsai 1997, Aslin–Saffran–Newport 1998, Perruchet–Peereman 2004, White és mtsai 2008, Pelucchi–Hay–Saffran 2009a, 2009b. A csecsemők viselkedését nem humán fajok egyedeivel összevetve lásd Saffran és mtsai 2008, ennek más kísérletekkel társított elemző ismertetését pedig Tauzin 2010: 392–393.

[293] A kísérlet összefoglalását lásd még Fiser 2005: 29, 31–32, Lukács 2005: 39–40, Tauzin 2010: 390–391. E feltételezett kognitív eljárás rekurzívan hierarchikus jellegéhez Fitch–Hauser 2004, az eredményeket a nem humán fajok esetében tesztelő vizsgálatok értékelő bemutatásához pedig Tauzin 2010: 397–401.

ugyanis nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kísérletvezetők a familiarizációs szakaszban a szótagokat nem egyetlen fluens beszédláncban, hanem tagolt hármasokban jelenítették meg. Ez lehetőséget adott a babáknak arra, hogy a hanganyag fonotaktikai vonásait ne csak elvont szabályok révén, hanem statisztikai mutatókra támaszkodva is memorizálhassák. Az ABB és ABA struktúrákat könnyen el lehet különíteni arra alapozva, hogy az előbbiekben van ismétlés, az utóbbiakban pedig nincs.

Bár ennek kiszűrésére Marcus és kollégái terveztek egy olyan tesztet is, amiben az AAB és az ABB formulákról mutatták meg, hogy a csecsemők az ismétlődést tartalmazó szerkezetek között is differenciálnak, ez a kontrollvizsgálat metodológiai tekintetben szintén nem kifogástalan. A stimulusok szerkezeti eltérései ugyanis absztrakt változók kiemelése nélkül, pusztán az ismétlődő és egyszeri szótagok relatív előfordulási sorrendjére hagyatkozva is érzékelhetők. A kísérletet végző szakemberek tehát a tanulás algebrai jellegét úgy kívánták demonstrálni, hogy közben vizsgálatuk körülményei az átmenet-valószínűségekre építő megismerési mechanizmust továbbra sem zárták ki.[294]

Peña és munkatársai (2002) annak érdekében, hogy a kérdést egyértelműsítsék, más típusú mesterséges szótaghármasokkal, AXC struktúrákkal dolgoztak. Mivel ezek felépítésére az jellemző, hogy az első és az utolsó elem egymáshoz viszonyított pozíciója rögzített, míg a közbülső tag bármi lehet, a kutatók szerint alkalmazásukkal lehetőség nyílik a két kognitív folyamat elkülönített tesztelésére. Ha az X helyén a habituáció során is használt elemeket jelenítünk meg, előfordulási valószínűségekkel definiálható, vagyis statisztikai információk révén elsajátítható formulákat kapunk, ha azonban második szótagokként a szoktatáskor nem tapasztalt hangkapcsolatokat szerepeltetünk, a szekvenciális összefüggések csak elvont szabályokra támaszkodva tanulhatók meg.

A kísérleti anyagot folytonosan lejátszva Peñáék azt találták, hogy az általuk vizsgált felnőtt személyek is csak akkor voltak sikeresek a feladat megoldásában, amikor a teszt során strukturálisan középső helyzetben a tanító fázisban bemutatott szótagok fordultak elő, az ilyen pozíciójú új elemekkel a teljesítmény ugyanis a felére esett vissza. A következőkben kis szüneteket iktattak be a hármasok után, aminek eredményeképpen az alanyok képessé váltak arra, hogy még a soha nem hallott X elemek esetében is szignifikánsan többször válasszák az AXC szerkezetnek megfelelő hangsorokat ismerős kombinációkként. Peña és munkatársai – a statisztikai és az algebrai tanulást egyaránt létező megismerési mechanizmusnak tartva – mindebből azt a konklúziót vonták le, hogy míg az előbbi fluens beszédben, az utóbbi tagolt szöveg esetén érvényesül (Peña és mtsai 2002).[295]

[294] Vö. mindehhez Fiser 2005: 27, 31–32, Lukács 2005: 40, Tauzin 2010: 391.

[295] A kísérletek ismertetését lásd még Fiser 2005: 33.

Ez a vizsgálat ugyan módszertani értelemben már lényegesen jobban kontrollált, mint a Marcuséké volt, mégsem kifogástalan. Az ingeranyagban nemcsak az algebrai formulaként értelmezett AXC-nek volt 1.0 az esélye, de többek között annak is, hogy egyes elempárok után milyen hangkapcsolatok fordulhattak elő, illetve hogy a szüneteket közvetlenül követő és megelőző szótagok explozívával kezdődtek. E valószínűségi mutatókra hagyatkozva pedig éppúgy meg lehet magyarázni a kísérleti eredményeket, mint a komplikáltabb, absztrakt szabályokra is építő kettős rendszer feltételezésével (Fiser 2005: 33, vö. Tauzin 2010: 391).

Ahhoz, hogy az algebrai, illetve a kétféle (hol elvont kategóriák közötti logikai megfelelésekre, hol pedig empirikus adatok előfordulási rendjére alapozó) tanulás gondolatát komolyan számításba lehessen venni, olyan tesztekre van szükség, amelyek (egyes) feladatait semmiképpen nem lehet frekventatív összefüggésekre támaszkodva megoldani (Fiser 2005: 34–35, további adalékként Tauzin 2010: 391, 397). Az azonban, hogy a gyakorlatban tervezhetők-e egyáltalán ilyen kísérletek, fölöttébb kétséges, az általános szabályok kiemelésének a statisztikai megismeréstől való elkülönítése ugyanis már teoretikus értelemben is megoldhatatlannak látszik.[296]

A csecsemő a nyelvelsajátítás során absztrakt változókkal csak akkor tud operálni (legyen ez akár szerzett, akár innát képessége), ha ezeket egy ingerkészletből már felfedezte, azaz ha előzőleg nagyszámú egyszerűbb és komplexebb valószínűségi korrelációt memorizált a hangsorok egyes konkrét részleteinek különböző aspektusai között (Fiser 2005: 33). Mivel a tanulás ily módon csak egyféle (mégpedig: statisztikai) lehet,[297] a folyamat jellegét firtató kérdés tulajdonképpen irreális, vita legfeljebb az ebből származó tudás természetéről folyhatna.

Egy ilyen, a mentális reprezentációk karakterére vonatkozó problémafelvetés azonban legalább annyira aggályos volna, mint a megismerési mechanizmus elvével kapcsolatos dilemma. Ez esetben ugyanis a priori éles válaszfalat húznánk a tanulás és a tudás közé, ami viszont egy, a hétköznapi tapasztalattal látványosan ellenkező tételhez vezetne. Azt kellene állítanunk, hogy a gyerekek nyelvének komponensei nem fokozatosan és némileg párhuzamosan jelennek meg, hanem egy kezdeti, lexikális és grammatikai teljesítménnyel egyáltalán nem jellemezhető megfigyelői periódust követően a szavak, illetve a nyelvtan egyes alrendszerei komplexitásuk növekvő sorrendjében szigorúan egymás után, de rögtön a maguk teljességében tűnnek fel úgy, hogy a későbbiekben – legalábbis műveleti struktúrájukat tekintve – már nem változnak.

Amennyiben a nyelv ontogenezisével összhangban kívánunk lenni, a tudást csakis kontextusában értelmezhetjük, így olyan, a megismerési mechanizmusból aktuálisan kiváló és a társas interakcióknak megfelelően, folyton alakuló repre-

[296] Ehhez lásd még Lukács hasonló tartalmú, ám kevésbé határozott kijelentéseit (2005: 39–40).

[297] Ehhez vö. még Fiser 2005: 27.

zentációnak kell tekintenünk, amely tanulás révén, azaz statisztikai úton formálódik. Nem véletlen, hogy az itt tárgyalt problémától független nyelvi percepciós kísérletek eredményei – láttuk – egytől egyig prototípusreprezentációkról tanúskodnak. Efféle mintaalapú, rugalmas elmebeli struktúrák ugyanis per definitionem empirikus adatokhoz kötötten és a kognitív folyamattal emergens módon együtt haladva formálódhatnak meg. A reprezentációk flexibilis mag-periféria szerkezetét a markánsabb és a kevésbé jellemző konkrét előfordulások motívumainak mindenkori átlaga határozza meg, illetve szervezi újra.

Az emberi nyelv fizikai tulajdonságait is figyelembe véve könnyen belátható, hogy más út egyébként sem igen lehetséges. Az, hogy a természetes beszéd nem éles határokkal, hanem átmenetekkel tagolódik egységekre, két szótag fonetikája pedig sohasem tökéletesen egyforma, ráadásul ugyanaz az akusztikai eltérés az egyik nyelvben releváns különbséget jelenít meg, míg a másikban nem, a megismerés menetét már önmagában determinálja.

A tanulás során a csecsemő a fluens ingeranyagban olyan elemeket nem találhat, amelyek diszkréten különülnének el környezetüktől és valamely más auditív formával teljes egyezést mutatnának. Ezért a babának a megnyilatkozások egybetartozó darabjainak kiemeléséhez, majd ezek kategorizálásához komplexebb hangsorrészletek között kell statisztikai mutatók mentén nyelvspecifikus hasonlóságokat detektálnia. Korántsem meglepő, hogy a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszának tanulmányozásakor azt tapasztaltuk, hogy a csecsemők a holisztikus, elnagyoltabb minták felől haladnak az egyre finomabb kapcsolódási vonások felfedezéséig, a fonológiai egységek és kombinatorikus jellemzőik beidegzése így egyidejűleg, egymást erősítve történhet. Az újszülöttek magzati tapasztalataik következtében már megkülönböztetik közösségi nyelvük prozódiai-intonációs mintázatait, e tudásukból aztán hat-tizenkét hónapos koruk tájékára párhuzamosan, fonotaktikailag kondicionált módon válik ki az anyanyelvsajátos beszédpercepció, valamint a potenciális szóhangalakok memorizálásának képessége.

Mindez a szabálytanuláshoz nemigen illeszkedik. Az algebrai képletek egyfelől csak heurisztikus felismeréseket engednek meg, a korrelációk fokozatos kinyerését nem, másrészt egyértelmű behelyettesítéseken és nem hasonlósági relációkon alapulnak. A nyelvelsajátítás jelenségei ugyanakkor teljes mértékben igazodnak egy statisztikai elvű, analógiás kognitív folyamat forgatókönyvéhez. A csecsemő egy olyan nyelvből, aminek szerkezete az AXC formulával is leírható, úgy emeli ki a legvalószínűbb kombinatorikus szótest(összefüggés)eket, hogy a megtapasztalt, hasonló kezdetű és végű komplexebb hangsorrészletek (leg)jellemzőbb darabjait strukturális mintákként tárolja, majd a későbbi adatokra már ezekhez képest reagál, miközben az újabban hallottak hatására az addigi

fonotaktikai prototípusokat – statisztikai erejüknek megfelelően jobban vagy kevésbé – át is formálja.[298]

Lehetne persze azt mondani, hogy a vonatkozó tesztek mégsem ezt a mechanizmust igazolják, hiszen a feladatok megoldása a rendelkezésre álló átmenet-valószínűségi információk mennyiségéhez viszonyítva túl nagyfokú analógiás mintakiterjesztést, általánosítást igényel.[299] Nem árt azonban szem előtt tartani, hogy a vizsgálati ingeranyag a természetes beszéd hangsoraihoz képest minden esetben lényegesen egyszerűbb volt, ami pedig pozitívan befolyásolta a csecsemők teljesítményét. Azon túl, hogy az emberi nyelvben a kísérleti példákénál jóval bonyolultabb fonotaktikai rendezettséget mutató esetek fordulnak elő, a szövegeket géppel hozták létre úgy, hogy az elemeket megfosztották hangszín-varianciájuktól és prozódiai-intonációs változatosságuktól, aminek következtében az egyféle formulának megfelelő szótagok akusztikailag tökéletesen egyformák lettek. A percepciós hatékonyságot emellett tovább növeli az a körülmény, ha ennek a műnyelvnek a hangsorait ráadásul tagolt hármasokban játsszák le: az AXC szekvenciák észlelésével kapcsolatos Peña-féle vizsgálatokban láttuk, hogy az alanyok sikeressége pusztán a szünetek beiktatása miatt jelentősen megváltozott (Peña és mtsai 2002: 605–606).

Ennek tükrében teljességgel érthető, hogy a Gervain és kollégái által végzett neurolingvisztikai mérések során, ahol ABB és ABC szerkezeteket használtak, a kutatók a jobb és bal temporális, illetve a bal frontális területeknek az ismétlődő szótagokra adott megnövekedett válaszából arra következtettek, hogy már az újszülöttek el tudják különíteni az egyszeri és ismétlődő elemek sorozatát (Gervain és mtsai 2008: 14222–14225), holott az anyanyelv fonotaktikai alapú azonosítása leghamarabb féléves kor tájékán szokott megjelenni. A mesterséges és a természetes ingeranyag eltéréseiből adódhat az a látszólagos ellentmondás is, hogy míg Gomez és Gerken tesztjében az egyévesek képesek voltak szintaktikai formulák között differenciálni (1999),[300] a Santelmann–Jusczyk páros empirikus eredményei arra utalnak, hogy az angol *is* és *-ing* összetartozását a babák legkorábban tizennyolc hónapos koruktól észlelik (1998).[301]

A kísérletek relatíve kis adatmennyisége ily módon egyáltalán nem zárja ki az analógiás tanulás lehetőségét. A vizsgálatok további részleteredményei pedig nemcsak hogy megférnek a statisztikai koncepcióval, hanem kifejezetten támogatják is azt.

A megismerés átmenet-valószínűségekre alapozó jellege jól látszik mindenekelőtt abból, hogy az alanyok számára a kevésbé bonyolult kapcsolódási min-

[298] Az efféle tanulás és a Rosch-féle kategorizációs elmélet megfeleléséhez vö. Tauzin 2010: 396–397.

[299] Lásd például Endress és Bonatti ilyen következtetéseit (2007).

[300] Vö. még Lukács 2005: 39.

[301] Rövid bemutatását lásd például Lukács 2005: 40. Vö. továbbá Crystal 2003: 304.

ták memorizálása egyszerűbb, mint a nagyobb komplexitású szerkezetek felismerése. Gervainék méréseik során az újszülötteknél az ABC kontrollstruktúrához képest csak a percepciósan feltűnőbb, közvetlen ismétlést tartalmazó ABB szekvenciák észlelésekor találtak neurális reakcióbeli eltérést, az indirekt ismétlődést mutató ABA formulák kapcsán nem (Gervain és mtsai 2008). A Marcus-, illetve a Peña-munkacsoportok tesztjeit együttesen szemlélve pedig az tűnik ki, hogy az elsőrendű statisztikai információk, így például az ABB ismétlődő elemeinek felfedezése könnyebb az olyan másodrendű összefüggések detektálásánál, mint amilyen mondjuk az AXC típusé.[302] Mindez egyébiránt teljesen összevág Endress és társai vizsgálataival is, akik a Marcus-féle szerkezetekhez hasonló, de hét szótagú szekvenciákat alkalmazva azt tapasztalták, hogy a felnőtt kísérleti személyek csak akkor tanulták meg az ismétlődő elemekből felépülő struktúrákat, ha azok a mondat valamelyik szélén helyezkedtek el (Endress–Scholl–Mehler 2005).

A tanulás statisztikai alapjaira utalnak az elvégzett vizsgálatok azon momentumai is, amelyek a szoktatás mértéke és a teljesítmény közötti kapcsolatra világítanak rá, így többek között Peñáék negyedik kísérlete, amelyben hosszabb familiarizációs szakaszt követően figyelték meg az alanyok reakciót. Ennek során a résztvevők szignifikánsan többször választották az ingeranyag azon részleteit, amelyek nem feleltek meg az AXC szekvenciának, ha a szótaghármasokba korábban nem tapasztalt elemeket vegyítettek. A kutatók a nem szószerű elemek kiváltotta figyelmet úgy értelmezték, hogy a megnövelt tréningfázis következtében a memórianyomok erősebbek lettek, míg a szerkezetre vonatkozó általános jegyek eltompultak (Peña és mtsai 2002: 606). Ennél azonban – ahogy Fiser is írja – „egyszerűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a megnyújtott szoktatási idő megerősítette a struktúrára vonatkozó információk statisztikus kiszűrését, és ennek megfelelően, amikor a teszt során a struktúrát elrontó elemek kerültek a »szabály-szó« szótaghármasba, az alanyok rögtön észlelték azt" (2005: 34).

Mindezek után nem oly meglepő, hogy az átmenet-valószínűségekre építő megismerési folyamatot számos elektrofiziológiai mérés neurális szinten is alátámasztja. A szavak kezdete – akár fluens, akár szótaghármasokra tagolt a szöveg – a lejátszási idő és a szünetek beiktatásának függvényében eleinte vagy később megjelenő, a vizsgálat előrehaladtával eltűnő vagy megmaradó negativitásokat, ún. N100-as, illetve N400-as komponenseket vált ki, még akkor is, ha a bemutatást nem előzte meg habituáció.[303]

[302] Vö. egyfelől Marcus és mtsai 1999, másrészről Peña és mtsai 2002.

[303] Sanders–Newport–Neville 2002, Sanders–Neville 2003, Cunillera és mtsai 2006, Abla–Katahira–Okanoya 2008, Gervain és mtsai 2008, Buiatti és mtsai 2009; fMRI-vizsgálatokhoz pedig vö. még Turk-Browne és mtsai 2008. A kérdéssel kapcsolatos általános információkhoz lásd például Csépe 2008: 187–193.

4.4.2. Grammatikai hangsorminták és a szó(jelentés)

A csecsemők a meghatározott szituációkban újra meg újra feltűnő szótagegyütteseket mint rituálisan ismétlődő „varázsigéket" az egyes helyzetekhez (például a szokásos reggeli üdvözléshez vagy egy játék valamely eleméhez) kötik.[304] Ezek a hangsordarabok valamiféle „auditorikus tárgyakként" emelkednek ki a beszédfolyamból, azaz tulajdonképpen szavakká rendeződnek.[305]

A tipikus szótagegyütteseknek az egyes közösségi szituációkhoz való hozzárendelése először csakis konkrét és némileg bizonytalan lehet. Így „a szavak kezdeti reprezentációi olyan komponenseket tartalmaznak, melyek azokkal a sajátos epizódokkal és kontextusokkal kapcsolatosak, amikben a szó előfordult" (MacWhinney 2003: 510). Ha pedig egy hangsor hasonló társas helyzetben többet nem tűnik fel, kognitív relációja nem erősödik meg, a babák az adott szótagegyüttesre mint szóalakra nem is fognak emlékezni (MacWhinney 2003: 513).

Ennek következtében a szavak eredeti értelme szükségszerűen kis hatókörű, ami később az egymással többé-kevésbé analóg szociális megerősítések hatására elkezd egy sugarasan kibontakozó szerkezetet felvenni. A szűkre szabott jelentések prototípusmezőinek szerkezete (kezdetben még bizonytalanabb) szélső részekkel bővülnek (MacWhinney 2003: 510–511), amit aztán az újabb előfordulások – egyre finomítva a szójelentések szerkezetét – továbbalakítanak.[306]

Ily módon a kiinduló szemantikai tudás nemigen vezethet a közösségben szokásostól eltérő szóhasználathoz, a jelentések kitágulása viszont igen. Ha a gyerek olyan dologról beszél, aminek kognitív képviselete még nincs az általa ismert szóhangalakokhoz tartozó szemantikai prototípusmezők egyikének magján belül sem, a perifériákra hagyatkozva könnyen túláltalánosíthat, így például a *papa* szót használja minden felnőtt férfire és a *kutyá*-t az összes szőrös négylábúra.[307]

A nyelvelsajátító egyén persze törekszik arra, hogy a szavak szemantikai mezőit a közösségi használathoz igazítsa, a szójelentések idővel mégsem egységesülnek úgy, hogy a továbbiakban meghatározott disztinktív jegyek soraként leírhatók legyenek. E motívumok sokkal inkább Wittgenstein „családi hasonlóság" fogalmával ragadhatók meg: azoknak a dolgoknak, amiket például a *játék* szóval nevezünk meg, nincs egy olyan tulajdonságuk sem, ami valamennyiükben közös volna, ellenben a konkrét eseteket az egyes további játékokhoz mindig más-más jellegű, de markáns hasonlóságok kötik (1952/1992: 57–61).[308]

[304] Vö. Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 138.

[305] Ehhez vö. – a „hallható objektumok" fogalmát kissé tágabban értelmezve – Donald 2001: 216–220.

[306] Ehhez lásd még a gyakoribb és kontextuálisan beágyazott szavak gyorsabb aktivációját igazoló, rövid és hosszú távú hatásvizsgálatokat (Honbolygó 2008: 74, 76, Lukács 2008: 128).

[307] Vö. Pléh 2000: 992–993, MacWhinney 2003: 510–511, Pléh–Lukács–Kas 2008: 842–843.

[308] Vö. még Nánay 1996: 265, illetve Cseresnyési 2009: 13–15.

Mindazonáltal a tipikus hangsor-kombinációknak a kontextuális-szituatív tényezőkkel való összekapcsolása egy olyan folyamatot jelez, amiben szó és jelentése lételméleti értelemben is összefonódik.[309] A mentális szótagegyüttesek jelentéseit egyéb, nem nyelvi-auditorikus reprezentációkkal, majd pedig más szavak reprezentációival való, a közösségi szituációktól meghatározott társításai teremtik meg, illetőleg hordozzák. A hangalak és jelentés tulajdonképpen csak egymás függvényében (azaz: relatívan) értelmezhetők, összetartozásuk ilyen értelemben tehát nem pusztán a hangutánzó szavak és az összetételek esetében, hanem mindig szükségszerű és motivált.[310] Amikor például „a gyerek egy adott hallási formát hall és ugyanakkor lát egy tárgyat, akkor azok a neuronok, amelyek a hangra reagálnak és azok, amelyek a vizuális formára, együttes aktivációjukkal létrehoznak egy kapcsolatot a konnekciók harmadik mintázatán keresztül, mely a hallási formákat fogalmi formákká képezi le" (MacWhinney 2003: 513).

Ebből adódik, hogy a szavak mentális kapcsolatai nem korlátozódhatnak csupán a nyelvi természetű elemek körére, rendszerviszonyaiknak egyéb, nem nyelvi jellegű tényezőkre is ki kell terjedniük. Noha ez a megállapítás a lexikont egyszerű szólistaként értelmező tradicionális elméletek szemszögéből kissé különösnek tűnhet, egy a nyelv ontogenezisének kognitív-biológiai szerveződését hirdető nézőpontból már korántsem az. A szavak az elmében nem lehetnek pusztán más nyelvi elemek révén meghatározott egységek, ezek jellemzőit elsősorban egyéb természetű információknak kell kódolniuk.

Mindezt a neurolingvisztikai adatok is megerősítik. Számos vizsgálat mutatott rá arra, hogy egy-egy szó felismerése „aktiválja a már régóta a mentális szótárhoz kapcsolt halántéklebenyi Wernicke-területet. Működésbe hoz azonban olyan agyterületeket is, amelyek a szavak által jelölt funkcióhoz jobban kapcsolódnak. Amikor cselekvéses szavakat *(dob, rúg)* hallunk, inkább a mozgató agyrészek, amikor pedig a látással kapcsolatos szavakat *(lát, néz)* hallunk, akkor inkább a látókérgi agyrészek aktiválódnak még a halántéklebenyi terület mellett" (Pléh–Lukács–Kas 2008: 829).[311]

Ily módon e felfogásban a lexikon tulajdonképpeni kognitív kiterjedését analitikus módon meg sem lehet határozni. Gondolkodás és nyelv – a klasszikus elképzeléssel szemben – nem valamiféle elsődleges-közvetítő szerepű viszonyban állnak, hanem egymást kölcsönösen befolyásolják, hiszen a szavak csakis a be-

[309] Vö. még az ezt a gondolatot jóval korábbról megelőlegező Vigotszkij írását (1956/2000, innen is főként 327–396).

[310] A fonotaktikai mintázatok és szemantikai jegyeik viszonyát abszolút módon megítélő, így vitatható kanonizált tételhez lásd leginkább Saussure 1916/1997: 93–94, 149–151.

[311] További adalékokhoz lásd még Pléh–Lukács–Kas 2008: 829–833, illetve Jancsó D. 2004: 137, 139–140, Pléh 2006c: 735.

szélő komplex tudásrendszerébe ágyazódva (annak nem nyelvi jellegű összetevőivel is szervesen összefonódva) létezhetnek.[312]

A kognitív lexikonban egy természetes nyelvi fogalomnak „sok száz mikrojegy összessége felel meg. Ha például meghalljuk azt a szót, hogy »macska«, akkor olyan mikrojegyek fognak aktiválódni, mint »szőrös«, »nyávogás«, »bajsza van«, »mozgatja a fülét«, »dorombol«, »kandúr«, de esetleg még olyanok is, mint »Tom és Jerry« vagy »megmacskásodott a lábam«. Ezeken kívül természetesen sok olyan mikrojegy is aktiválódni fog, amelynek nem feleltethetők meg természetes nyelvi fogalmak: ilyenek például a geometriai és a funkcionális reprezentációk. Hogy ezek közül mely mikrojegyek fognak valóban aktiválódni, illetve melyek erősen és melyek gyengébben, azt a kontextus és az illető személy korábbi – a macskákkal kapcsolatos – tapasztalatai határozzák meg. [...] Amit a macskákról tudok, kizárólag azon múlik, milyen erősségű kapcsolatok vezetnek a »macska« szótól az egyes mikrojegyekig. Egy szó jelentése tehát nem magában a szóban van kódolva – ez volt a »klasszikus kognitivizmus« [és tegyük hozzá: a tradicionális nyelvészet] álláspontja. A jelentést a kapcsolatok valósítják meg, a szó és más szavak, reprezentációk közötti kapcsolatok" (Nánay 1996: 263–264).[313] Biztató, hogy ezzel a pszichológiai előhívási-előfeszítési kísérletek is összhangban állnak.

A kutatók a tesztalanyokkal szóasszociációs feladatokat végeztetve azt találták, hogy az egymáshoz szemantikailag kötődő szavaknak megfelelő mintázatok – a kapcsolat erősségétől függően jobban vagy kevésbé – serkentik egymást. Az ún. tovaterjedő aktiváció során például a magyar *doktor* szó hallatán felidéződik a *fogorvos,* a *kórház,* a *láz,* a *nővér,* kicsit mérsékeltebben az *ágy,* illetve a *bölcső* (Pléh 2006b: 86, 2006c: 732, 734, Pléh–Lukács–Kas 2008: 828–829).[314] Hasonló eredménnyel jártak azok a szójelentés-feldolgozás facilitációját mérő vizsgálatok is, amelyekben a résztvevőknek különböző hangsorokról kellett eldönteniük, hogy értelmesek-e vagy sem. Amikor a célszavak előtt, illetve azokkal együtt szemantikailag rokon szavakat mutattak be, a személyek lexikális döntési reakcióideje lényegesen rövidebb volt annál, mint amit az ilyen hasonlóságot nem mutató párok második tagjának dekódolásakor tapasztaltak (Honbolygó 2008: 72).

Petersonnak és Savoynak az interaktív, ún. vízesésmodellekhez köthető pszichológiai kísérletei nemcsak e jelentéstani aktivációhatásokra, de ezzel összefüggésben a lexikon hangkombinációs eredetére és multimodális jellegére, valamint az így adódó további serkentő kapcsolatokra is rámutattak. Amikor ala-

[312] Vö. Donald 2001: 222, esetleg Szilágyi N. 2004: 55, nyelvfilozófiai oldalról pedig lásd elsősorban Wittgenstein 1952/1992: 33, 81, 123, továbbá Vigotszkij 1956/ 2000: 101–134, 328–329.

[313] Vö. még Nánay 1996: 265–266, 2000: 134–135, továbbá Honbolygó 2008: 71–72.

[314] Ehhez adalékként lásd még Honbolygó 2008: 71–72.

nyaiknak képmegnevezéses feladatokban a monitoron hirtelen szavakat is megjelenítettek, a résztvevőknek – a látottakat figyelmen kívül hagyva – csak azokat kellett felolvasniuk. Az egyének gyorsabban mondták ki az olyan alakokat, amelyek a kép nevének egy közeli jelentésű szavához fonotaktikailag közel álltak, mint a nem ilyeneket, tehát ha például egy heverő *(couch)* volt látható, a vele rokon értelmű *sofa* szótagjai is aktiválódtak, ami megkönnyítette a *soda* szó produkcióját (1998, vö. még Felhősi 2005: 200).

Mivel a nyelvelsajátítás során a szóhangalakok a beszédlánc ismétlődő szótagegyütteseiből – a holisztikusabb minták egyre finomabb fonotaktikai összefüggéseinek felfedezése révén – statisztikai tanulással válnak ki, a korai szakaszban tanult szók szemantikája-morfológiája eredendően Gestalt természetű. Így a lexikonban eleinte olyan, a későbbiekben továbbtagolódó kifejezések is átlátszatlan szavakként funkcionálhatnak, mint mondjuk a magyar *kabátok, nemadom* vagy *ittafinomebéd.*

Erről tanúskodik az a híres kísérlet is, amiből kiderül: a babák nyelvében a számjeles szavak kezdetben jelentéstanilag-alaktanilag még nem transzparensek, az efféle áttetszőség csak a beszédprodukció megjelenése után, fokozatosan tűnik fel. Amikor Berko angol anyanyelvű gyerekekkel egy *wug* fantázianevű kitalált állatfigurát ismertetett meg, aztán mutatott belőle egymás mellett kettőt, és megkérdezte, mik ezek, a válaszokban az elvárt alak csak négyéves kortól fogva jelent meg, jóllehet az ismert szavak plurálisát már a kétévesek is tudták (1958).[315] Egészleges szóalakokból fokozatosan kiváló szemantikai-morfológiai transzparenciára mutat az a jelenség is, hogy a gyerekeknél egy ideig az ún. rendhagyó elemek megszokott formája (például az angol *went*) és az ettől eltérő változat (ez esetben: a *goed*) rövidebb-hosszabb szakaszonként módosuló arányban, de párhuzamosan tapasztalható úgy, hogy a közösség által használatos elem rendre előbb tűnik fel.

Akár az alaktan elsajátításának általános érvényű, egyre laposabban csökkenő-növekvő függvényét (vö. Lukács 2001: 121–122, Crystal 2003: 304), akár ennek az „U alakú tanulási görbe”-ként ismert szélsőséges esetét (Lukács 2001: 122, MacWhinney 2003: 517) tekintjük, a kiinduló teljesítmény visszaesését, illetve a morfológiai minták későbbi túláltalánosításait csak egy esetben tudjuk magyarázni. Akkor, ha kezdeti Gestalt-szókkal és az ezekből fokozatosan kialakuló belső áttetszőséggel, nem pedig jelentésükben-morfológiájukban eleve tagolt szavakkal és eredendő kompozicionális műveletekkel számolunk.[316]

[315] Vö. még Pléh 2000: 951–952, Crystal 2003: 304, Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 131, Lukács 2006: 103–104.

[316] Ehhez lásd még mindenekelőtt MacWhinney 2003: 517–519, továbbá – az adatokat többnyire más oldalról és eltérő nyelvészeti keretben értelmezve – Calvin 1997: 78, Pléh 2000: 952, 989, 1000–1001, 2006a: 762–763, 766–770, Pléh–Lukács 2002: 154, Babarczy 2005: 21, Lukács 2006: 103.

A szó(jelentés) tanulása lényegileg nem más, mint a szavak közösségi használatának megismerése, ami viszont alapvetően a nyelvi tapasztalatoktól függ. Ebből adódóan az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérően szocializálódó egyének között különbözőségek alakulnak ki a tekintetben, hogy a fonotaktikai alapon memorizált rövidebb-hosszabb szótagsorok közül egyáltalán melyeket és hogyan kapcsolnak különféle kontextusokhoz és szituációkhoz. Nem oly meglepő, hogy az első esetleírásban azt láttuk, hogy a szó viszonylagos fogalmához abszolutista módon közelítő tradicionális 20. századi nyelvészet e nyelvi egységet mindmáig képtelen megragadni.

Ha elfogadjuk, hogy a szavak elsajátítása a társas használaton keresztül történik, akkor a lexikon felépítésének egyik sarkalatos problémája, az ún. „gavagai"-helyzet indukciós paradoxonja is teljesen irreálissá válik. A kérdést Quine taglalja részleteiben (1960), akinek elhíresült példája szerint ha egy bennszülött azt mondja egy az ő nyelvét nem ismerő idegennek, hogy *gavagai,* miközben egy nyúl fut el előttük, a kívülálló elvileg nem tudhatja, hogy az adott hangsor az állatra, annak egyik testrészére, esetleg valamely tulajdonságára vagy éppen a mozgására vonatkozik (1960: 28–35).[317] Az efféle referenciális bizonytalanság azonban csak az idegen számára lehet a szemantikai megismerés gátja, az adott közösségben szocializálódó gyereknek nemigen. Ha a jelentéseket a közösségi kontextus határozza meg, a szótanulás olyan folyamatként képzelhető el, amiben a gyerekeket a szavak használatára éppen a kommunikáció társas mozzanatai vezetik rá.[318]

Azt, hogy a babák nem kerülhetnek radikális félreértésekhez vezető gavagai-helyzetbe, mivel az interakciók közvetlen vagy indirekt osztenzív jelzéseire támaszkodva találnak rá az egyes hangsorok hozzávetőleges közösségi jelentéseire, azóta számos empirikus vizsgálattal tesztelték. Ezekből az látszik, hogy a kisgyerekek az egyes megnyilatkozásokat az adott szituációkban eredendően relevánsnak gondolják, így a szavaknak a mindenkori epizodikus tényezőkhöz rugalmasan alkalmazkodva, a beszédpartnerek szociális-pragmatikai jelzései mentén tulajdonítanak – valamilyen, a másokéval többé-kevésbé egyező – értelmet (Pléh–Lukács–Kas 2008: 847).[319] Tomasello és Todd 6–18 hónapos csecsemőknél nagyon erős korrelációt talált a közös figyelem és a nyelvi mutatók között (1983), Baldwin pedig 16 hónaposok viselkedését tanulmányozva mutatott rá arra, hogy a gyerekek egy új hangsor jelentésének felderítésekor a beszélő tekinte-

[317] Lásd még Farkas–Kelemen 2002: 98–109, Pléh 2003: 308, 2006a: 772, Pléh–Lukács–Kas 2008: 843–844.

[318] Vö. Wittgenstein 1952/1992, innen is főként 17–22, illetve korábbról Bahtyin 1930/1986: 236–238.

[319] Lásd továbbá MacWhinney 2003: 509–510, Lukács 2006: 102.

ténak irányára támaszkodtak még akkor is, ha az egyébként eltért az övéktől (1991, 1993).[320]

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy fel kell adnunk a napjaink kanonizált nyelvészeti irányaitól egyértelműen meghatározhatónak és a priori adottnak vélt szemantikai jegyek (így az ebből következő ún. szó szerinti és átvitt jelentések kettősségének) elképzelését is.[321] A taxonomikusan rögzített referenciájú szavakból álló szótár koncepciója helyett sokkal inkább egy a kései Wittgenstein nyelvfilozófiájával (1952/1992) egybevágó lexikonmodellel kell számolnunk. Eszerint a szavak értelmét az emberek statisztikai mutatók alapján egyfelől prototípuselv alapján, másrészt pedig a szók társas használataiból emergensen konstruálják, majd későbbi nyelvi tapasztalataiknak megfelelően folyamatosan alakítják.[322]

4.4.3. Hangsorminta alapú morfoszintaxis

Miután az első morfológiai-szintaktikai műveletek legegyszerűbben a nyelv már meglévő struktúrájának közvetlen folytatásaiként jöhetnek létre, az az alaktani-mondattani rendszer látszik evolúciósan igazán előnyösnek, amelyik az addigi nyelvszerveződés jellegzetességeiből bontakozhat ki. Ebből a nézőpontból pedig egy kategorikusan elemző-szerkesztő struktúra – mivel a nyelv alappilléreihez, a hangsormintákhoz egyáltalán nem illeszthető – nemhogy nem praktikus, de kimondottan nehézkes. Egy ilyen rendszer működtetése mindenekelőtt egy merőben új (analitikus) mechanizmus kialakítását, majd ennek a megelőző (holisztikusabb) szerkezettel való összehangolását kívánná meg.[323]

Az eredeti, fonotaktikai meghatározottságú nyelvfelépítésből szervesen kibontakozó morfoszintaxis a Gestalt-szavak használatelvű lexikonára ráépülve jöhet létre. Talán nem véletlen, hogy több nyelvelsajátítási kísérlet is rámutatott: a nyelvtani teljesítmény soha nem jár a szótanulás fejlettségi szintje előtt. A grammatikai tudás szorosan és nemlineárisan követi a szókincs méretét, miután ez utóbbi elér egy kritikus értéket, minőségi változás következik be a nyelvtanban. Bates és Goodman (2001) a 28 hónapos kori szótudás és az átlagos mondathossz között 0.73-as, az utóbbit a 20 hónaposok szómennyiségével egybevetve pedig

[320] Vö. még Pléh 2003: 308, 2006a: 773, Pléh–Lukács–Kas 2008: 846–848, tágabb vonatkozásban Tauzin 2010: 401–410. A nem nyelvi ismeretek tanulásának azonos tulajdonságaihoz az ún. természetes pedagógia jelenségét lásd Gergely–Csibra 2005, Gergely–Egyed–Király 2007, Topál és mtsai 2008, evolúciós kontextusban vö. Topál 2009.

[321] A kérdéshez elsősorban Chomsky álláspontjának kritikája, illetve a kontextusfüggetlen szemantika problémái felől közelítve lényegében ugyanide jut Bezeczky (2002, innen is főként 140–149) és Cseresnyési is (2009, különösen 7–8).

[322] Minderről lásd még Clark 1996: 155–160, Békés 1997: 28–30, Kampis 2000: 38–40, 42, Donald 2001: 226, korai előzményként Bahtyin 1930/1986: 236–238.

[323] Ehhez vö. még – nem a fonológia felől közelítve, szűkszavúbb és kevésbé határozott megfogalmazással – Lukács okfejtését (2008: 122).

0.83-as korrelációt mutatott ki, ami jóval erősebb volt a passzív és aktív szavak viszonylatában megfigyelhető összefüggésnél. E mérési eredményeknek megfelelően viselkedett az a mesterséges modell is, amivel Marchman és Bates (1994) az angol múlt idő elsajátítását szimulálta: a gép által megtanult igék számának növekedése egy idő után hirtelen kvalitatív előrelépést idézett elő az új elemekkel kapcsolatos alaktani produkcióban is.[324]

A gyerekek minél több „auditorikus tárgyszót" ismernek meg, annál inkább megvan az a lehetőségük, hogy ezeket – az interakciók társas-pragmatikai jelzéseivel való eredendő összekapcsolásukon túl – egymáshoz is viszonyítsák, ezáltal pedig a megnyilatkozásoknak valamiféle kvázi morfoszintaktikai szerkezetet tulajdonítsanak.[325] Az így induló folyamat során a babák a hasonló viszonyokat jelző egészleges szóformákhoz – analóg szövegkörnyezetük és rokon hangsorrészleteik párhuzamba állításával – fokozatosan alaktani struktúrákat és mondattani szerepeket társítanak, aminek következtében a holisztikus „hallható objektumok" a későbbiekben már mint szó-, illetve morfémakomplexumok funkcionálhatnak.[326]

A morfoszintaxisnak a Gestalt-lexikonból való efféle kiválásával lehet összefüggésben, hogy a kisgyerekeknél olyan jellegű, a jelentéstulajdonításban megnyilvánuló teljesítmény, ami az alaktani-mondattani tudás előszobájaként értelmezhető, a vizsgálatok szerint rendre valamivel a másfél-két éves kori ún. szótárrobbanás[327] kezdete után figyelhető meg. Katz, Baker és MacNamara (1974) 20 hónaposoknak két figurát adtak, amiből csak az egyik volt emberszerű, majd a *Show me the zav!,* illetve a *Show me Zav!* utasításokkal arra kérték őket, hogy válasszanak a bábuk között. Amikor az álszót a névelő elhagyásával tulajdonnévként kezelték, a gyerekek hajlottak arra, hogy a babafigurát adják oda a kísérletvezetőnek. Golinkoff, Hirsh-Pasek, Cauley és Gordon (1987) pedig 27 hónaposokat tesztelve azt találták, hogy a babák a mondatstruktúrára is támaszkodtak a megnyilatkozásbeli új szó jelentésének kikövetkeztetésében: a *The Big Bird is gorping with Cookie Monster* hallatán inkább azt a filmet nézték, ahol mindkét karakter aktív volt, a *The Big Bird is gorping Cookie Monster* esetében viszont azt, ahol az egyik szereplő fordította meg a másikat (vö. MacWhinney 2003: 519).[328]

Ezek az empirikus eredmények nem interpretálhatók a pszicholingvisztikában közismert „szemantikai csizmahúzás"-teóriával, ami szerint a lehetséges alakta-

[324] Mindezt és további adalékokat lásd Lukács 2005: 41–43, Pléh–Lukács–Kas 2008: 840–841.

[325] Ehhez lásd még többek között Lukács 2006: 103.

[326] Lényegében erre a következtetésre jut MacWhinney is ragozástanulási modelljének felvázolásakor (2003: 517–519).

[327] Ehhez vö. Pléh 2006a: 772.

[328] Lásd még Pléh–Lukács–Kas 2008: 844.

ni-mondattani szerkezetek nyelvspecifikus paraméterbeállításait egy, a nyelv többi aspektusától alapvetően elkülönülő jelentéstani kompetencia indukálja.[329] Egyrészt mivel a Gestalt-szók a prozódiai-intonációs és fonotaktikai mintázatoknak a társas szituációkhoz kapcsolásából eredeztethetők, a szemantikai jegyek kizárólag a szavakhoz fűződő (fonotaktikai jellegű, illetve a közösségi ingerek sorrendezettségéből adódó) kombinatorikus tapasztalatok által létezhetnek, így csakis ezekkel együtt vezethetnek a morfoszintaxis megképződéséhez. Másfelől ez a tanulás hamar kétirányúvá és a korábbinál jóval intenzívebbé válik, ily módon nem meglepő, hogy a nyelvelsajátítás ugyanazt az S-görbét követi, amit a kognitív képességek kibontakozásának szokásos modelljeként a pedagógiából,[330] a közösségi értelemben vett nyelv általános változási függvényeként pedig a szociolingvisztikából ismerünk.[331] Éppen annak köszönhetően, hogy az alaktani-mondattani összefüggések felfedezését a babák addigi nyelvi rendszerének nem pusztán egyes vonásai, hanem valamennyi motívuma együttesen támogatja, a komplexen megjelenő statisztikai információk kumulálódásával már nem csak a lexikon szolgál vezérfonalként a morfoszintaxis megalapozásához, de ez utóbbi komponens is egyre szilárdabb támpontja lesz az új szavak elsajátításának.[332]

Különös, de a folyamat lényegét legtalálóbban az a metafora ragadja meg, amit a szakirodalomban egyébként a „csizmahúzás"-koncepciók kapcsán szokás idézni (vö. többek között Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005: 142–143). A gyerekek nyelvtudásának emergens fejlődése bizonyos tekintetben ahhoz az eljáráshoz hasonló, amit az irodalmi Münchausen követ, amikor magát a mocsárból a saját hajánál fogva emeli ki.

Ezek figyelembevételével a Gestalt-lexikonból inherensen kibontakozó kognitív alaktani-mondattani struktúrák megszerveződése úgy képzelhető el, hogy a szavak fonotaktikai mintái a mindenkori körülményekhez igazodó, rugalmas morfoszintaktikai rokonsági csoportokba rendeződnek. A nyelvi tapasztalatok alapján erősen beidegződött szavakhoz mint magokhoz valamiféle „csatlósokként" járulnak azok a formák, amelyeket az egyén a nyelvi interakciók kontextuális-szituatív motívumai alapján ezek alaktani változatainak és mondattani kapcsolódásainak vél. A szavak így előálló prototípusmezői mindeközben olyan halmazokba tömörülnek, amelyek középpontjába a mentális struktúrába leginkább beépült szemantikai-morfoszintaktikai szócsaládok fonotaktikai mintázatai

[329] Vö. Pinker 1984, illetve Pléh 2006a: 765–766, az ugyancsak vitatható, ezzel analóg, ám ellentétes fejlődési utat hirdető elképzelésekről pedig lásd például Pléh–Lukács–Kas 2008: 844.

[330] Lásd Molnár–Csapó 2003.

[331] Vö. Chambers–Trudgill 1998: 163–165, Chambers 2003: 222, továbbá Wardhaugh 2002: 186–188, Crystal 2003: 414.

[332] A grammatika előfordulási valószínűségekre építő megismerési mechanizmusához lásd még Babarczy érveit (2005).

kerülnek. A lexikon új vagy kevéssé meghatározó elemei az ily módon formálódó mintákhoz viszonyítva helyeződnek el a variábilis nyelvi körülmények miatt dinamikusan és egyénenként eltérően alakuló kognitív rendszerben.[333]

Ezt a gondolatmenetet támogatják azok az empirikus vizsgálatok is, amelyek az angol igealakok kapcsán a morfológiai struktúrák centrum-periféria jellegű szerveződését szemléltették. Amikor Bybee, Slobin és Moder (Bybee–Slobin 1982, Bybee–Moder 1983) a résztvevőket egy szótagos álszavak múlt idejének produkciójára kérték, a személyek a feladat megoldása során attól függően követték egyik vagy másik valós ige flexiós mintáját, hogy az álszók ezekkel hány tulajdonságukban egyeztek meg (vö. Lukács 2001: 121, 2008: 130). Stemberger és MacWhinney (1986) pedig *-t* és *-d* végű angol igék kapcsán várták ugyanezt az egyénektől, akik – abból adódóan, hogy ezen szóformák végei már eleve fonotaktikai hasonlóságot mutattak a legjellegzetesebb múlt idejű alakokkal – kétszer annyi hibát ejtettek, mint egyéb esetekben (vö. Lukács 2008: 133). Schreuder és Baayen tesztjei (1997) arra mutattak rá, hogy a prototipikus alaktani szócsaládok kognitív beágyazottságának mértéke az analóg fonotaktikai részleteket tartalmazó szavak számával korrelál. Noha kísérleteikkel egy párhuzamos, analitikus és holisztikus műveletekkel számoló modell mellett érveltek, eredményeik az interpretációs kerettől függetlenül is jelzik a morfológiai rokonsági csoportok nagyságának a feldolgozási idővel való összefüggését. Alanyaik egy egymorfémás szót annál gyorsabban ismertek fel, minél kiterjedtebb volt ennek a komplexebb formákban való megjelenése (vö. Lukács 2008: 128, 134).

Az alaktani-mondattani szerkezetek ilyenfajta kialakulása-megformálódása csakis abban a mentális nyelvstruktúrában lehetséges, amelyben a morfológia nem válik el a szintaxistól, és általában véve a grammatikának sincs a lexikontól független létmódja. E felfogás szerint a nyelvtan nem kívülről telepszik rá az egyes egységekre, hanem azok használatából válik ki aktuálisan.[334] A lexikon-grammatika folyamatait strukturáló elvek a kognitív szócsaládok csoportjainak tagjai közti kapcsolattípusokból emelkednek ki, így olyan sémákként funkcionálnak, amelyek egyértelmű nyelvtani műveletek és diszkrét, analitikus elemek helyett analógiáktól vezérelt, holisztikusabb szerkezetekkel operálnak.

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a pszicholingvisztikában az ehhez hasonló, holisztikus nyelvtani elképzeléseket nem szokás támogatni. A vonatkozó munkák szerzői a morfológia kapcsán például az egy-egy szóhoz tartozó alakok egészleges(ebb) mentális reprezentációit többnyire csak bizonyos kivételesként kezelt formák esetében tartják elképzelhetőnek. Azt azonban, hogy a nyelvtan

[333] Ezekhez lásd még egyfelől Lukatela szatellitamodelljét (Lukács 2008: 125–126), másrészt pedig Bybee osztályképző „banda" fogalmát (Lukács 2008: 132).

[334] Ehhez vö. Lukács 2008: 132, továbbá Lukács 2005: 41, Pléh–Lukács–Kas 2008: 840–841.

karakterológiáját tekintve ilyen módon szerveződjön, eléggé valószínűtlennek gondolják.

A témával foglalkozó szakemberek mindenekelőtt úgy vélik, hogy egy holisztikusabb struktúra lényegesen több elem tárolását igényli, mint egy analitikus rendszer, ezért meglátásuk szerint ez nemigen lehet hatékony.[335] Ez az érv tulajdonképpen abból adódik, hogy a kutatók az alkotó morfoszintaktikai folyamatokat és az áttetsző alaktani-mondattani formákat jellegzetesen a kategorikus-elemző kerethez kötik, ezáltal pedig a holisztikus grammatikát eleve valamiféle improduktív-átlátszatlan, de legalábbis korlátozottabban termékeny és kisebb mértékű transzparenciát mutató, memóriaigényes struktúraként értelmezik.[336]

Azonban egy olyan lexikonnyelvtannak, amely a Gestalt-szavak használatából bontakozik ki, legalább annyira lényeges vonása a produktivitás és az alaktani áttetszőség, mint egy bináris szabályokra építő, analitikusan elemző grammatikának. Ebben a holisztikusabb szerveződésű mentális rendszerben korántsem minden egyes nyelvi egység van az összes alakjával reprezentálva. A kognitív struktúrához csak gyengébben kötődő hangsorok morfoszintaktikai értelmezése és megalkotása a tulajdonságaik alapján velük leginkább rokonnak vélt prototípus-szómezők fonotaktikai mintázatainak analógiájára, inherens módon történik.

Ezt a nyelvi tapasztalatoktól függő, hangtani jellegű mintakövetést épp a grammatika holisztikus, fonotaktikai eredete teszi lehetővé. A fluens, analitikus módon el nem különülő szótagok anyanyelv-specifikus füzérei egy-egy hangsor lehetséges alaktani-mondattani környezetét mintegy „lavinaszerűen" jelölik ki anélkül, hogy a szavak diszkrét nyelvtani elemekre bontását igényelnék.[337] E szerint a beszélők például a toldalékos alakokat nem úgy hozzák létre, „ahogyan azt mi, nyelvészek képzeljük (»végy egy szótövet, kapcsold a végéhez a toldalékot, és alkalmazd az esedékes fonológiai szabályokat«), hanem valahogy úgy, hogy: »Most úgy mondom: *házba*, mert ilyenkor, mikor arról van szó, hogy valamibe, valahogy így szokott hangzani máskor is [ennek a szónak és a hozzá hasonló alakoknak] a vége.«" (Szilágyi N. 2004: 80).

A vonatkozó pszicholingvisztikai tesztek eredményeire klasszikusan úgy tekintenek, mint olyan mutatókra, amelyek mégis inkább egy bináris szabályokon alapuló, kategorikus nyelvtan dominanciáját jelzik. A vizsgálatok adatait értékelő szakemberek azonban állásfoglalásuk kialakításakor nem minden tényezőt vesznek kellő súllyal számításba.

[335] Ehhez lásd többek között Juhász–Pléh 2001: 13, 19, Thuma–Pléh 2001: 40–41. A kétféle modell eltéréseinek szokásos ismertetéséhez pedig vö. például Pléh 2000: 957–959, 969, 999–1001, Lukács 2008: 122–134, Pléh–Lukács–Kas 2008: 824–827.

[336] Vö. Pléh 2000: 957–966, 999–1001, Juhász–Pléh 2001: 13–14, 19–32, Lukács 2001, 2008: 122–135, Thuma–Pléh 2001, Pléh 2006c: 736–737, 739, Pléh–Lukács–Kas 2008: 824–827.

[337] Ehhez vö. még MacWhinney 2003: 512–514, 517–519.

Az analitikusan elemző grammatika igazolásaként morfológiai, illetve mondattani vonatkozásban egyaránt az ún. click-kísérleteket szokás említeni. Gergely és Pléh (1994, 1995) a szóelemek, Garrett, Bever és Fodor (1966) a frázisok észlelését tesztelték úgy, hogy a résztvevőknek egy-egy szó, illetve egy szöveg hallgatása közben kellett a bemutatott hangsorokhoz és mondatokhoz nem tartozó rövid kattanások feltűnését jelezniük egy billentyű lenyomásával. A kutatók az alaktani vizsgálatokban azt tapasztalták, hogy a személyeknek megnőtt a reakcióideje a többmorfémás szavak esetében, a szintaktikai tesztekben pedig azt, hogy az egyének a zajt – függetlenül attól, hogy ténylegesen hol helyezkedett el, illetve egyáltalán volt-e – rendre frázishatáron detektálták, még akkor is, ha a hanganyag prozódiai és intonációs változatosságát homogenizálták (vö. Pléh 2000: 966, 2006c: 739, Lukács 2008: 135, 137–139).

Ez a viselkedéses jelenség azonban pusztán arról árulkodik, hogy az emberek a megnyilatkozásoknak morfoszintaktikai struktúrákat tulajdonítanak, azzal kapcsolatban viszont egyáltalán nem szolgál információval, hogy mindez analitikus szegmentumok és műveletek révén vagy holisztikusabb, fonotaktikai prototípusokkal történik-e. Ebből a szempontból beszédesebbek lehetnek azok a vizsgálatok, amelyek valamelyest az alaktani-mondattani mechanizmusok jellegére is rákérdeznek.

Igen sokszor idézik ilyen vonatkozásban például Taft és Forster méréseit (1975), akik alanyaik alaktani eljárásait lexikális döntési helyzetben, ál- és valódi morfémákból felépített szavakkal tesztelték.[338] Azon túl, hogy eredményeik (hogy tudniillik több ideig tart elvetni egy létező elemekből álló értelmetlen hangsort, mint egy olyat, ami halandzsát is tartalmaz) hangsor-kombinációs gyakorisági mutatókkal is könnyen magyarázhatók,[339] feladatbemutatásuk módja metodológiai szempontból sem éppen a legmegfelelőbb: a résztvevőknek az ingerekről olvasás útján kellett ítélkezniük, ami viszont aktiválhatta az iskolai nyelvtanoktatás során szerzett analitikus ismereteiket is.[340]

Még inkább elmondható ez a hasonló céllal végzett szintaktikai kísérletekről. Miller és McKean (1964) úgy talált lineáris kapcsolatot az előfeltételezett absztrakt transzformációs műveletek és a reakcióidő között, hogy a személyeknek az átalakításokat megadott utasításokat követve kellett elvégezniük (vö. Lukács 2008: 137). Az ún. önütemezett olvasási mérések komplex, rekurzív példái *(A kínaiak, akik készítettek papírsárkányokat, arra használták őket, hogy átvigyék a köteleket a folyó felett.)* nem természetesek, főként metanyelvi tudást is igénylő

[338] Ismertetését lásd Lukács 2008: 125, analóg magyar kísérletekhez pedig Lukács 2008: 135, illetve Pléh 2000: 961–966, Juhász–Pléh 2001: 22–27.

[339] Vö. még Pléh–Lukács–Kas 2008: 811, más típusú, ám hasonlóan interpretálható eredményekhez pedig Pléh 2006c: 737–738.

[340] Ehhez általában véve vö. Pléh 2000: 959, 961, 965–966, Juhász–Pléh 2001: 32.

tevékenységek során fordulnak elő (a vizsgálatok összefoglalását lásd Lukács 2008: 138). Az írásban, központozás nélkül bemutatott „kerti ösvény”-mondatok *(A turista megkérdezte az anyját merre találja.)* valójában nem kétértelműek, a használati helyzet és a prozódiai-intonációs jegyek valamilyen irányban leszűkítik szemantikai hatókörüket.[341]

Gyakran hangoztatott érv a pszicholingvisztikai szakirodalomban, hogy a vonatkozó kísérleteket a válaszadók reakciójának, valamint az ingeranyag tulajdonságainak variabilitása felől kiértékelve az eredmények nem az egészlegesebb szerkezetekkel operáló, hanem az analitikus nyelvtani mechanizmust támogatják. Ezek a főként morfológiai tudást vizsgáló mérések ugyanakkor módszertanilag korántsem kifogástalanok.

A teszteket végző szakemberek nyelvi példáikat eleve a reguláris-kivételes pár (továbbá az ebből adódó termékeny-improduktív, transzparens-átlátszatlan, illetve nyitott-zárt osztályok kettőssége) mentén, dichotómiatagokként különítik el, majd pedig ehhez képest értékelik.[342] Egy, a strukturális minták analógiáira alapozó rendszerben azonban ezek a morfológiai sajátosságok nem bináris értékekként, hanem fokozatos változókként jelennek meg.[343] Ezért az a kijelentés, hogy az eredendően szabályosként kezelt formák különböznek az eleve rendhagyónak tekintett elemektől,[344] nem bizonyíthatja az analitikus grammatikai műveletek létét, a differencia magyarázható a skála egyik és másik pólusához húzó jellegzetesebb, illetve kevésbé tipikus alakok eltéréseként is.[345]

Hasonló szemléletre vallanak az adatok frekventatív tulajdonságainak megítélését jellemző kísérleti eljárások is. Egyfelől a tesztekben az emberek nyelvével ténylegesen korreláló relatív gyakoriság helyett többször abszolút mennyiségi mutatókkal számolnak. Másrészt azzal, hogy a token- és típusfrekvenciát úgy különítik el, hogy a kétféle gyakoriságot egymástól függetlennek tételezik fel (vö. Pléh–Lukács–Kas 2008: 808–809), előre kijelölik a vizsgálatok ilyen szempontból történő elemzésének végeredményét. Egy holisztikusabb struktúrákra építő, analógiás rendszerben a fajták per definitionem a példányokból szerveződnek, ezért kvantitatív mutatóik is szükségszerűen korrelálnak; így az a feldolgo-

[341] A kapcsolódó tesztekről, illetve a szintaktikai szerkezetek kontextuális feldolgozását hangsúlyozó újabb, interakciós elméletekről, továbbá az ugyancsak ilyen irányba mutató mesterségesintelligencia-kutatási tapasztalatokról lásd Pléh 2006c: 745–747, Lukács 2008: 140–146. A szintaktikai komplexitás és a munkamemória összefüggéseiről vö. Németh D. 2001, 2008: 181, mindezek neurolingvisztikai korrelátumairól Lukács–Pléh 2003: 543–546, Csépe 2008: 189–194, a morfológiai kétértelműség empirikus vizsgálatáról pedig Pléh 2000: 974–981, illetve Thuma–Pléh 2001.

[342] Vö. például Lukács 2001, Pléh 2006c: 739–741, Pléh–Lukács–Kas 2008: 826–827.

[343] Ehhez lásd még Lukácsnak a Bybee sémaelmélete kapcsán tett megjegyzését (2008: 132).

[344] E megállapításokról lásd például Pléh 2006c: 739–740, Lukács 2008: 127–131, 135.

[345] Vö. MacWhinney ezzel sok tekintetben egyező gondolatait, 2003: 517; lásd továbbá Pléh 2006a: 764.

zási módszer, amelyik ezeket az értékeket nem egymásból származtatja, előzetesen kizárja az adatok mintaalapú magyarázatát.

Nem mellékes, hogy a hétköznapi nyelvtudás természetére vonatkozó általános megfigyeléseink is inkább egy strukturális prototípusok alapján szerveződő grammatikára, mintsem szigorú analitikus nyelvtani műveletekre utalnak: „a reguláris nyelvek szabályainak konzisztens alkalmazásaival létrehozott példák egyáltalán nem triviálisak az ember számára. Annak eldöntése, hogy egy szimbólumsor egy reguláris nyelvet követ-e vagy sem, nem a kisgyermek számára is egy pillantással eldönthető kérdés, hanem vizsgapélda egy [...] egyetemista számára" (Fiser 2005: 34–35).[346]

Noha a konvencionális írás-olvasás tanítás és a nyelvi oktatás egy homogénebb és kategorikusabb grammatikaképet közvetítve kihat az alaktani-mondattani szerkezetek és folyamatok mentális strukturálódására is,[347] ez a nyelvtan eredeti, relatív és dominánsan holisztikus rendszerét nemigen számolja fel. A morfoszintaxis a továbbiakban is a variábilis közösségi tapasztalatok alapján, fonotaktikailag kondicionált módon szerveződik, így korántsem lesz oly uniformizált és szigorúan analitikus elvű, mint ahogy azt a 20. századi klasszikus grammatikák sugalmazzák.

Egy kategorikus-elemző, invariáns nyelvtan esetében a beszélőknek amellett, hogy anyanyelvük szóalakjait ösztönösen és egyféleképpen kellene szegmentálniuk grammatikai funkciójú elemekre, ennek megfelelő mondatszerkezeteket is kellene produkálniuk. Köztudott ugyanakkor, hogy az egyének a szóformákat nehézkesen és markáns transzparenciabeli eltérésekkel bontják alaktani összetevőkre. Ha pedig egyesek a szavakat mégis rendre és következetesen a klasszikus nyelvtanokban elvárt módon szegmentálják morfémákra, az nagyrészt az iskolában szerzett metanyelvi ismereteik alkalmazásából és nem természetes nyelvtudásukból származtatható. Az emberek hétköznapi társalgásainak szintaxisa is merőben más, mint amit a standard grammatikákban példákként idézett – analitikus jellegüket tekintve előzetesen kimunkált – irodalmi-publicisztikai mondatokban és mesterségesen (értsd: a nyelvtant író nyelvész által) konstruált megnyilatkozásokban tapasztalhatunk.[348] A „Budapesti Szociolingvisztikai Interjú" szövegét (BUSZI-2) ebből a szempontból áttekintve jól látszik, hogy a tradicionális mondatelemzési eljárások a legtermészetesebb verbális megnyilvánulásokat reprezentáló, élőnyelvi szintaxis bemutatására alkalmatlanok – nem véletlen, hogy a

[346] Ehhez vö. még a szabályfelismerést a fogalomalkotással összekapcsolva Majoros matematikatanítási tapasztalatait (1998, innen is különösen 279–280).

[347] Ehhez adalékként lásd például Donald 2001: 15, 23–25, 248, esetleg Juhász–Pléh 2001: 18.

[348] A kérdéshez vö. még Labov 1972: 199, illetve Bezeczky 2002: 130, továbbá Szilágyi N. 2004: 68–70.

nyelvtani munkák szerzői nem is igen vállalkoznak ilyen nyelvi anyagok mondattanának vizsgálatára.

A grammatika lényegileg nem analitikus, relatív struktúrájára utalnak az egyértelmű szerkezetekkel és diszkrét egységekkel számoló klasszikus alaktanok leírási paradoxonjai is. A kategorikus nyelvi elemnek tekintett morféma definiálását illető nehézségeken túl általánosan ismertek a tradicionális grammatikák szegmentálási gondjai, így többek között a disztribúciós módszer korlátai az ún. passzív, illetve fiktív tövek és bizonyos képzők esetében,[349] az egyidejűleg több alaktani relációt jelölő (komplex) szuffixumok elemzésének problémái[350] vagy a régóta folyó előhangzó-kötőhangzó-tővéghangzó vita.[351] Bár annak felismeréséhez, hogy ezek az ellentmondások a standard nyelvtanoknak a nyelv rigid, analitikus felfogásához való – indokolatlan – ragaszkodásából erednek, több újabb formális nyelvészeti írás szerzője is eljut, az ebből adódó lényegi (a grammatika modellálásának elméleti-módszertani hátterét érintő) következtetéseket mégsem igazán vonja le.[352] A hangsormintanyelvtan ugyanakkor egy másfajta nézőpontot mutat meg.

A klasszikus nyelvészeti leírások a beszélők körében megfigyelhető heterogenitást azért nem képesek kezelni, mert – ahogyan azt az első esetleírásban is láthattuk – az alapvetően relatív és flexibilis nyelvtan helyett valamiféle idea jellegű, invariáns nyelvi egységek és grammatikai műveletek megragadására törekszenek. Az pedig, hogy a tradicionális koncepciók a nyelvtani szegmentálás tekintetében is bizonytalanok, abból adódik, hogy már az ezzel kapcsolatos problémafelvetésük sem egészen kifogástalan. Ezek a munkák általában azt a kérdést teszik fel, hogy „hol van a határ a tő és a toldalék között, mégpedig nyilván egy olyan evidenciának vélt előfeltevés alapján, hogy a /házak/, /kertek/ stb. alakokban kell lennie egy határnak, és annak valahol, egy jól meghatározott (tehát egyértelműen meg is állapítható) helyen kell lennie. De hátha igazából nincs is határ, s amit mi itt a […] toldalékok határának hívunk, az tulajdonképpen azt jelenti, hogy a toldalék teljesen egybeolvad a tővel? […] könnyen meglehet ugyanis, hogy […] a beszélőnek az ilyen toldalékos alakok létrehozásához egyáltalán nincs szüksége semmiféle toldalékhatárra, azaz teljesen mindegy neki, meddig tart a tő, és hol kezdődik a toldalék” (Szilágyi N. 2004: 219).

[349] Ezekhez lásd például Keszler 2000b: 311, 313, Laczkó 2000: 39.

[350] Vö. egyebek mellett Kiefer 1999: 190–192.

[351] Az ezzel kapcsolatos jellegzetes álláspontokat lásd többek között Berrár 1967: 217–218, Velcsovné 1968a: 92–93, Kiefer 1999: 189–261, Laczkó 2000: 45–46.

[352] Ezekhez morfofonológiai vonatkozásban lásd például Kálmán 2005a, 2007.

4.4.4. A nyelv modularizálódó hálózatgrammatikája

Nem nehéz észrevenni, hogy az eddigiekben körvonalazott nyelvtanértelmezés több szempontból is nyilvánvaló ellentétben áll a 20. század nyelvészeti hagyományának grammatikakoncepcióival (a legjellegzetesebb vélekedések summázatához vö. mindenekelőtt Saussure 1916/1997: 245 és Chomsky 1965/1986: 115–116). A grammatika nemcsak csoportos vonatkozásban, de mentális tekintetben sem fogható fel körülményeitől függetlenítve, önmagában és önmagáért létező homogén szabályok állományaként.[353] A nyelvi struktúrák elsajátításának az előbbiekben taglalt forgatókönyve határozottan azt mutatja, hogy a nyelvtannak szükségszerűen olyan heterogén, dinamikus struktúrának kell lennie, ami az elme egészébe széleskörű, elemi szintű kapcsolatokkal, statisztikai tanulás útján ágyazódik be.

Így nem tűnik helytállónak az a strukturalizmus belső-külső nyelvészeti dichotómiájával (Saussure 1916/1997: 50–52) is rokonítható, a generatív nyelvészetből a klasszikus pszichológiába bekerült koncepció, miszerint a grammatika általános, absztrakt rendszere (az ún. univerzális nyelvtan) egy veleszületett, zárt és autonóm, szintaktikai meghatározottságú modulként értelmezendő, ami a születéstől mintegy kétéves korig gyakorlatilag változatlan formában „alszik" az agyban, majd hirtelen működésbe lép (Chomsky 1959, 1965/1986: 135–140).[354] Korántsem mellékes, hogy ez a Chomsky-féle elképzelés – azáltal, hogy az állati és az emberi kommunikáció között törést feltételezve kizárja az adaptációt, újabban pedig a rekurzivitásra szűkített nyelvi kompetenciát egyetlen komputációs képesség exaptációjára vezeti vissza – evolúciós szempontból is aggályokat vet fel.[355]

Ezt a nézetet az újabb neurolingvisztikai eredmények sem támogatják. Bár korábban az idegtudomány is hajlamos volt a genomban kódolt struktúrákat feltételezni, az efféle elképzeléseket idővel módosítani kellett az olyan szelekciós jelenségek felfedezése miatt, amelyek szerepet játszanak az idegsejtek genezisében, és születés után is működnek. Ezek arra utalnak, hogy a szerkezeti innátizmus nem megalapozott, mivel a specifikus struktúrák folyamatos alakulásában mind endogén, mind exogén hatások érvényesülnek (Jancsó D. 2004: 130–131, lásd továbbá Győri 2008: 250). A génállomány „ahelyett, hogy pontosan meghatározná az agy szerkezetét, szerveződését, sokkal inkább valószínűsíti, hogy normális körülmények között a fejlődési folyamatok végeredményeként a megfelelő

[353] Ehhez lásd még Sándor 1998: 64–65, 2001a: 130–131.

[354] Vö. továbbá É. Kiss 1998: 23–25, 38–39, Lukács–Pléh 2003: 532–533, Pléh–Lukács 2003: 496, 500, Jancsó D. 2004: 129–130, 133–134, Magyari 2005: 452.

[355] Chomsky ezzel kapcsolatos állásfoglalásához lásd 1968/2003: 143–144, 153, 221–226, illetve például Magyari 2005: 452–453, 458–459, ennek kritikájához pedig többek között Donald 2001: 34–35, 66, Pléh–Lukács 2003, Szathmáry 2002, 2003.

szerveződés alakuljon ki. A genom ezek szerint nem egy program, hanem inkább egy sor megkötés, amelyek bizonyos kereteken belül megengednek némi változatosságot [...]. Ezen epigenetikus megközelítés szerint tehát van egy »rés« a genotípus és a fenotípus között, amely teret enged a változatosságnak, a környezeti hatásnak" (Jancsó D. 2004: 131, ezen túl lásd Szathmáry 2002: 45–46).

Neurontranszplantációs kísérletekkel szemléltették, hogy az idegsejtek nem eredendően specifikusak bizonyos szerepekre, hanem a környezet révén válnak azzá (Jancsó D. 2004: 131). Funkcionális képalkotó eljárásokkal arra mutattak rá, hogy valamennyi kognitív feladatban (így a nyelviekben is) karakterisztikus összetett aktivitási mintázat figyelhető meg a neocortex egész területén (Jancsó D. 2004: 139, vö. Szathmáry 2002: 45). PET-vizsgálatok azt is feltárták, hogy a normális egyedfejlődés alatt a nyelvi feldolgozás lokalizációja módosul (Szathmáry 2002: 45–46, 2003: 45), továbbá vannak arra vonatkozó adatok, hogy az idő előrehaladtával az ún. Williams-szindróma is változtatja arculatát, míg ugyanis az érintett gyerekek rosszul beszélnek és jól számolnak, a felnőtteknél fordított a helyzet (Szathmáry 2002: 45). A veleszületett nyelvi modul létezésének tételét kérdőjelezi meg az agy jelentős szinaptikus plaszticitása is. Azoknál a nagyjából tízéves kor alatti gyerekeknél, akik kiterjedt bal féltekei károsodást szenvedtek, a nyelvi funkciók a jobb oldalon lokalizálódtak, amire támaszkodva e fiatalok idővel ugyanolyan szinten elsajátították anyanyelvüket, mint a normálisan fejlődő társaik.[356] Bár a nyelvtan modularitásának igazolásaként szokták felhozni azoknak a rendellenességeknek (többek között az ún. SLI-nek[357]) a példáját, amelyekben a nyelvi és más képességek egymástól függetlenül látszanak károsodni, ezek az esetek valójában nem perdöntő erejűek. Egyrészt a kórképek jellemzését illető bizonytalanságok és ellentmondások miatt könnyen meglehet, hogy ezek a diszfunkciók nem kizárólag nyelviek, másfelől pedig a szelektívnek tartott károsodások reprodukálhatók, ily módon megmagyarázhatók nem zárt rendszereket feltételező keretben is (Jancsó D. 2004: 130, 132–133, 136–137).[358]

A kapcsolódó kísérletek, illetve a többnyelvűek beszédét rögzítő korpuszok adatai a modularizmusnak még a szűkebb, az egyes nyelvek biológiai-kognitív elkülönülésére vonatkozó változatát sem valószínűsítik. Voxelalapú morfometriai mérésekkel megállapították, hogy a kétnyelvűek bal alsó parietális lebenyében megnövekedett sűrűségű a szürkeállomány az egynyelvűekéhez képest (vö.

[356] Erről és további, hemiszfériumon belüli funkcionális átrendeződésekről, illetve az ezekhez is kapcsolódó kritikusperiódus-problémáról lásd Jancsó D. 2004: 131–133. Vö. még Szathmáry 2002: 45, 2003: 45, Pléh–Lukács 2003: 491, Pléh 2003: 193–208, 2006a: 758, 2009: 12–17.

[357] Specific Language Impairment (fajlagos nyelvi károsodás).

[358] Mindezt vö. még Jancsó D. 2004: 138, Szathmáry 2002: 44, 2003: 45, Lukács–Pléh 2003: 554–555, Pléh–Lukács 2003: 491, Lukács 2005: 38, Pléh 2006a: 778–779.

Kovács–Téglás 2005: 227, Polonyi–Kovács 2005: 190, Pléh–Lukács–Kas 2008: 838). Ezzel cseng egybe annak a vizsgálatnak az eredménye is, ami szerint a különböző nyelvek feldolgozása során meghatározott agyi területeken egységes vérkeringési mintázat tapasztalható (vö. Polonyi–Kovács 2005: 191). A neurolingvisztikai adatokon túl a nyelvek párhuzamos aktiválódásáról tanúskodik még számos pszichológiai teszt, így többek között Hermans, Bongaerts, De Bot és Schreuder kísérlete (1998) is, amellyel a kutatók azt demonstrálták, hogy képmegnevezéses feladatban kétnyelvűeknél a válasz késik, ha a vizuális inger nevének másik nyelvbeli megfelelőjéhez fonotaktikailag közel álló figyelemelterelő szót alkalmaznak. A személyek lassabban produkálták az angol *mountain* hangsort, ha a holland *berg* (’hegy’) formához hangzásában hasonló *berm* (’szegély’) elemet hallották vö. (Felhősi 2005: 200–201, Polonyi–Kovács 2005: 193). Csak a két nyelv egyidejű, összefüggő működésével magyarázhatók az amerikai magyar beszélők szövegeiből vett jellegzetes interferenciák, így például az *emberhorsz* vagy a *Kimennek a tóhoz, fúlnak araund* formák is (Sándor 2001a: 123, vö. továbbá Sándor 2001a: 121–123).

Mindazonáltal a klasszikus modularitásfelfogás szerint nemcsak a nyelvi struktúra autonóm, de az ezen belüli alrendszerek is. Azt például, hogy a morfoszintaktikai fejlődés független a lexikoszemantikai vagy pragmatikai tudástól, általában az ún. grammatikai szók szelektívnek tűnő károsodásával igyekeznek alátámasztani (Jancsó D. 2004: 136–137, lásd még Lukács–Pléh 2003: 532). A szótanulásnak az előzőekben tárgyalt sajátosságait figyelembe véve azonban ezek a diszfunkciók izolált struktúrák nélkül is könnyen magyarázhatók. A fogalmak, cselekvések, illetve tulajdonságok megnevezésére használt szavak – mivel nagy heterogenitást mutató szemantikai relációik sokféle (vizuális, akusztikus, tapintási stb.) modalitás képviseleteit érintik – kiterjedten reprezentálódnak az agyban, így viszonylag ellenállóak a fokális károsodásokkal szemben. Azok a szavak ugyanakkor, amelyeket jellegzetesen nyelvtani pozicionáló elemekként szokás számon tartani, az elsajátítási kontextushoz és szituációhoz egyaránt funkcionális mintákként kötődnek, ezért egy jobban körülhatárolt területen aktiválódnak, aminek esetleges sérülése viszont markánsabban nyilvánul meg.[359]

Miután azt elvitatni nem lehet, hogy a nyelv szempontjából vannak kitüntetett agyi régiók, az eddigieket egybevéve egy olyan, a Ralph-Axel Müllerével (1996) rokon modell látszik a legvalószínűbbnek, amelyben az egyes élesen nem elhatárolódó területek funkcionális prediszpozíciói tanulás révén, ebből adódóan egyéni eltéréseket is megengedve válnak egyre feladatspecifikusabb, ám

[359] Vö. Müller ehhez igen hasonló gondolatait (Jancsó D. 2004: 137, 139–140). A kérdésről lásd még Pléh 2006c: 734–735, emellett Lukács és Pléh összefoglalóját (2003: 546–548), Győri konkrét pszichológiai példáit (2008: 250–251), valamint Sándor nyelvelméleti okfejtését (2001a: 120–121).

továbbra is a neurális rendszer egészébe beágyazódó, plasztikus mezőkké (Jancsó D. 2004: 138, Szathmáry 2003: 45).[360] A Karmiloff-Smith-féle ún. modularizációs elképzeléssel (1992) csak a kiinduló folyamatok tekintetében egyező, itteni megközelítés szerint a reprezentációk osztottak (azaz: nem pusztán egy összefüggő területen érhetők tetten), ennek következtében pedig a kiemelkedő régiók, így például a Broca- és a Wernicke-mezők, párhuzamos nyelvi műveletekben részt vevő konvergenciazónáknak tekinthetők, ahol „azok a neuronok, melyek a nyelvi folyamatokban szerepet játszó sejthalmazokat alkotják, sokkal nagyobb számban fordulnak elő és tömörülnek, mint más agyterületeken" (Jancsó D. 2004: 139).[361]

Bár a strukturális innátizmussal szemben álló elméleteket jórészt az empirikus filozófiából származó „tabula rasa"-felfogással azonosítják,[362] itt ez utóbbiról természetesen nem lehet szó. Az ebben a könyvben vázolt nyelvelsajátítás-koncepció azáltal, hogy a tanulás kezdetét a magzati kortól számítja, tulajdonképpen Müller álláspontját képviseli, aki úgy véli, hogy a neurális-kognitív folyamatok esetében a születést határnak tekinteni önkényes lépés. Mivel a többértelmű környezet a fejlődés minden fokán szerepet játszik, az innátizmus már kérdésfelvetésként is problémás (Jancsó D. 2004: 131).

A morfoszintaktikai tudás ontogenetikus eredetének magyarázata – láttuk – egyébként sem igényli, hogy a folyamatok hátterében veleszületett és biológiailag programozott módon aktiválódó, absztrakt struktúrákat feltételezzünk. A magzati kor és az első két életév közötti időszakban beidegződő nyelvspecifikus prozódiai-intonációs mintázatok és fonotaktikai prototípusok, illetve az ezekből kiváló szóalakok szemantikai reprezentációs kapcsolatai olyan statisztikai tanulással elsajátított kombinatorikus előminták, amelyek inherensen és fokozatosan vezetnek az alaktani-mondattani szerkezetek megjelenéséhez.

A grammatika nemmoduláris biológiai-kognitív szerveződése ily módon tulajdonképpen a nyelv filogenezise kapcsán bemutatott dinamikus hálózatstruktúrához hasonlítható. A különböző ingerekre reagáló neuronok egyidejű tüzelése olyan nyelvi tudást hordozó mentális kapcsolatokat hoz létre, amelyek – a tapasztalatok gyarapodásával egy egyre kiterjedtebb relációrendszer szerves összetevőivé válva – alapul szolgálnak a további ismereteknek az elmébe való emergens beágyazódásához.

Ez a fajta hálózatos szerkezet ugyan erősen emlékeztet az agy neuronhálózatára, fontos hangsúlyozni, hogy a hálózat csúcspontjai nem idegsejtek, hanem

[360] Vö. továbbá Szathmárynak az ittenihez igen hasonló „nyelvi amőba"-elméletét (2002).

[361] Vö. még Jancsó D. 2004: 138–140, Lukács–Pléh 2003: 555–556, illetve – a disztributív reprezentációk kapcsán – Bocz 1998: 223, Győri 2008: 234–235.

[362] Erről lásd például Jancsó D. 2004: 129.

ún. mikrojegyek,[363] amelyek neuronok és nyelvi reprezentációk közti, különböző komplexitású egységek.[364] Így ez a modell nemcsak a társas szinten értelmezett nyelv kapcsán, de biológiai-kognitív tekintetben sem több mint egy metafora, bár ez utóbbi esetben nyilván van materiális vonatkozása is.[365] Tisztán nominalista nézőpontból persze minden az idegsejtek közötti kapcsolatokon múlik, az ennél magasabb szintű jellemzés pedig csak helyes közelítés, a mentális folyamatok karakterisztikus vonásait mégsem igazán lehet megragadni oly módon, hogy leírjuk, hányas számú idegsejtek milyen sorrendben aktiválódtak. A hálózatos (konnekcionista) megközelítés egy adekvát áthidaló megoldás, amikor ugyanis hálózatként jelenítjük meg az elmét, voltaképpen – a könyv előző részeiben is alkalmazott eljárással összhangban – úgy egyszerűsítünk, hogy ezáltal a modell a (nyelvi) rendszer működésének éppen a lényegi motívumait emelje ki.[366]

A hálózatkoncepció segítségével a nyelvtant valódi nemmoduláris struktúraként mutathatjuk be. Egyedül egy ilyen felépítésű szerkezetben lehetséges ugyanis, hogy az elmében jelen lévő különféle nyelvek-nyelvváltozatok, illetve az egyes grammatikai komponensek egymással és más természetű reprezentációkkal is összefonódva, a változó körülményektől függő mentális kapcsolatok „szövedéke" révén szerveződjenek az ember ismeretrendszerének egészébe beágyazódó dinamikus struktúrává.[367]

Ily módon a konnekcionista modellnek – ellentétben a kanonizált nyelvészeti elméletek megmagyarázatlan, illetve véletlenszerű elemrelációival – nemigen lehet önkényes, funkciótlan vagy éppen fakultatív összetevője. Mivel az itteni hálózatkapcsolatok soha nem ok nélkül létesülnek, ezek minden esetben motiváltak lesznek.

A kiterjedt, közvetlen rendszerviszonyokból adódik az is, hogy a konnekcionista elképzelés a moduláris megközelítésekkel szemben számot tud adni a nyelvtani feldolgozás és produkció hihetetlen gyorsaságáról is. Míg a hálózat közvetlen kapcsolatai azáltal, hogy egymáshoz kötődő, párhuzamos mentális folyamatokat eredményeznek, megnövelik az elme sebességét, egy zárt szerkezetekre alapozó keretben az autonóm grammatikai struktúrák mellett mindenképpen szükség van egy olyan centrális feldolgozó egységre is, ami az egyes részrendszerekből beérkező független információkat egy következő lépésben egyesíti, ez pedig csak a ténylegesnél lassúbb, lineáris műveleteket enged meg.[368]

[363] Nánay 1996: 263, 2000: 134, illetve Kis 2003, esetleg Bocz 1998: 223–224.

[364] Ezek bonyolultságának graduális értelmezéséhez lásd Nánay 1996: 268–269, 2000: 147–150.

[365] A mikrojegyek és a neuronmintázatok viszonyáról evolúciós szemszögből vö. Kis 2003.

[366] Minderről lásd még Nánay 1996: 269.

[367] További nyelvelméleti jellegű érvekhez lásd Sándor 2001a: 120–121, 131–132, valamint Kis 2003.

[368] Vö. Nánay 1996: 262–263, 2000: 132, 134, továbbá Bocz 1998: 223, Kis 2003.

Az egyes központi- és almodulok közötti információáramlás e formája ráadásul logikai szempontból maga is kérdésessé teszi az izolált rendszerek létezésének tételét. „Abból, hogy egy neurológiai rendszer közvetít két másik között, még nem következik, hogy autonóm volna abban az értelemben, hogy önállóan is működőképes. A premotoros terület például, miközben »közvetít« a prefrontális tervek és a motoros végrehajtás között, még nem válik autonómmá. Önmagában, a másik kettő kiesésekor semmilyen viselkedést nem képes produkálni" (Pléh–Lukács 2003: 496).

A veleszületett, univerzális nyelvtani struktúrák egyébként sem egyeztethetők össze a nyelvi képviseletek fokozatosan alakuló, prototípusos szerkezetével. A moduláris elmélet a minták megformálódását, majd további alakulását egyáltalán nem képes megjeleníteni. A hálózatmodellben ugyanakkor a nyelvi minták magából a rendszerből következően válnak ki, a reprezentációk ebben a felfogásban ugyanis nem mások, mint az egyes relációk intenzitásának súlyozott átlagai (Nánay 1996: 264, 2000: 135–136).[369] A prototípusok ez esetben tehát valóban nem elvont egységekre, hanem konkrét esetekre hivatkozva szerveződnek. Amikor „az egyedi inger feldolgozódik, nem absztrakt, általános kategóriák alá rendelődik […], hanem egy másik egyedi reprezentációval hasonlítódik össze. Mivel mind az általános kategória, mind az egyedi tapasztalat ugyanazon mikrojegyek közötti meghatározott erősségű kapcsolatok összessége, nincs értelme két különböző reprezentáció – egyedi és általános – ellentétéről beszélni, hiszen ez a két entitás csak néhány kapcsolat erősségének fokozatában különbözik egymástól" (Nánay 1996: 264, 2000: 136).

Ez a konkrét előfordulásokon alapuló nyelvi mintaképződés eléggé világosan rámutat: a hálózat bináris műveletek helyett analógiákra alapozva, statisztikai úton formálódik, így nem ismeri a moduláris elképzeléssel egybevágó algebrai-tanulás-elmélet szabály fogalmát[370] – a konnekcionista modellben szükségszerűség helyett valószínűségi támpontokkal számolhatunk.[371] Minél markánsabb két csúcspont összetartozása, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egyik aktiválja a másikat, ez a kapcsolaterősség viszont csak elvileg érheti el a száz százalékot, a gyakorlatban soha (Nánay 1996: 263, 2000: 132–133).[372] Azaz „bármilyen sokszor tapasztaljuk is egyszerre a villámlást és a vihart, ha Shakespeare *Vihar* című drámájáról beszélünk, nem feltétlenül fog aktiválódni fejünkben a villámlás reprezentációja" (Nánay 1996: 263, 2000: 133).

[369] További adalékként Bocz 1998: 223, Tauzin 2010: 396–397.

[370] Vö. még Nánay 1996: 263–264, 2000: 136–137.

[371] Ehhez a nyelvelsajátítás kapcsán lásd még MacWhinney és mtsai 1989: 260–261, 273–275, MacWhinney 2003: 517.

[372] Vö. még Nánay 2000: 127, illetve Bocz 1998: 223, Sándor 2001a: 132.

Mindazonáltal a moduláris elmélet szabálykoncepciója nem csupán azért nem lehet adekvát, mert nem fér össze a prototípusokkal, de azért sem, mert olyan „minden vagy semmi”-típusú kognitív műveletekkel jár, amelyek nem igazán adhatnak számot a nyelvszerkezet módosulásának folyamatairól: ha egy ilyen struktúrát valami baj ér, akkor az teljes összeomláshoz vezet. A hálózat viszont „képes tovább működni a rendszer kisebb sérülése esetén is, akárcsak az emberi agy. A nagyobb károsodások is hasonló változásokat okoznak, például az amnézia betegsége az emberi agyban ugyanazokat a tüneteket mutatja, mint egy részben lerombolt konnekcionista hálózat” (Nánay 1996: 265, 2000: 137–138).[373] A gondolatmenet persze fordított irányban is igaz: míg egy algebrai tanulást feltételező keretben nem érthető, hogy például a többnyelvűeknél miért van korreláció az egyes nyelvek biológiai-kognitív összefonódásának mértéke, illetve az elsajátítási idő és a nyelvtudás szintje között,[374] ez a hálózatok statisztikai úton formálódó kapcsolaterősségeivel minden nehézség nélkül magyarázható.

A moduláris és a konnekcionista modell efféle eltérései ugyanakkor korántsem meglepőek. Mivel a szabályok szükségszerűek, egyúttal állandóak is, így változás csak mintaalapú rendszerekben lehetséges.[375] Az, hogy a szokásos, reguláris nyelvtanleírások egy bizonyos szintig mégis közelítenek a valós adatok közti összefüggésekhez,[376] pusztán abból adódik, hogy vannak egészen markáns (ily módon könnyen algebrai képleteknek látszó) grammatikai prototípusok.

A standard nyelvtanok azonban az egyébként változékony, mintákra építő grammatikát kizárólag olyan rendszerekként képesek megjeleníteni, amelyek egyfelől statikusak, másrészt pedig a szabályos-rendhagyó kettősség mentén épülnek fel. E modellek egyáltalán nem képesek lépést tartani a nyelv dinamizmusával, ezért a folyamatokkal nem, legfeljebb az adatokkal mutathatnak egyezést, de ezekkel is csak pillanatnyilag és pusztán akkor, ha elemkészletbeli (tehát: nem produktív) információk formájában pontosan olyan arányban tűnnek fel bennük kivételes alakok, mint amilyen mértékű az adott természetes nyelvi prototípusoknak a szabályoktól való elhajlása.

Ennek tükrében egyébiránt erősen megfogalmazottnak és egyben lényegtelennek minősül az a moduláris elképzelés oldaláról gyakran hangoztatott érv is, miszerint kétséges, hogy statisztikai tanulással el lehet sajátítani egy reguláris nyelv mondattanát. A kérdésfelvetés azért irreleváns, „mert csak nagyjából igaz, hogy az ember szintaktikai szabályokat tud és használ, és ennek a nagyjából használatnak sokkal egyszerűbb megvalósíthatósági formái is vannak, mint egy reguláris nyelv szintaxisának tökéletes elsajátítása. Így aztán nincs szükség arra,

[373] Vö. továbbá Bocz 1998: 224, Győri 2008: 259–260.

[374] A méréseket lásd Kovács–Téglás 2005: 227, Polonyi–Kovács 2005: 190–191, Pléh 2006a: 758.

[375] Erről lásd Nánay 1996: 262, 2000: 130.

[376] Vö. még Fiser 2005: 27, 35.

hogy kiderítsük, hogyan is »képes« az ember egy reguláris nyelv szintaxisának tökéletes elsajátítására, mert nem is teszi ezt" (Fiser 2005: 27). A fő vita-, illetve kutatási kérdésnek ehelyett inkább annak kellene lennie, hogy milyen tényezők miatt és hogyan térünk el preferenciáinkkal a szabályos struktúráktól (Fiser 2005: 35). Ennek a lényegében a tanulási folyamatot firtató problémának a felfejtésére pedig legalkalmasabbnak a grammatika konnekcionista modellje látszik – éppen környezeti változékonyságából adódóan.

A hálózatnyelvtan kontextusfüggő dinamizmusa nyilvánvaló. Miután ebben a struktúrában a tudást hordozó kapcsolatok egyfelől több modalitásra terjednek ki, másrészt ugyanazok, mint amiken az új ingerek feldolgozódnak, magától értetődik, hogy a további tapasztalatok e relációk élerősségén minden esetben módosítanak, így az egyes mentális események kivétel nélkül egy, a társas-kognitív motívumoktól meghatározott, folyton alakuló konnekcionista struktúrán mehetnek végbe (vö. Nánay 1996: 266, 2000: 138).

Ez a strukturális nyelvészet szinkrónia-diakrónia kettősségének (Saussure 1916/1997: 103–195) kognitív értelmezhetőségét megkérdőjelező rugalmasság magából a hálózatszerkezetből adódik. A közvetlen kapcsolatok miatt bármelyik viszony változása – azáltal, hogy a mozgás ennek további relációin keresztül az egész rendszert átrendezi – eltérő mértékben és más-más formában, de minden összefüggésen alakít valamelyest (Sándor 2001a: 129–131). Ennek köszönhetően a nyelvtan konnekcionista modelljében a grammatika módosulásai – a kanonizált nyelvészeti elképzelésekkel szemben – nem előzmények nélküli, izolált jelenségek, hanem olyan nyelvi mechanizmusok, amelyek kizárólag egy, a rendszer más folyamatait is felölelő láncváltozás részeiként foghatók fel (vö. Sándor 1998: 64, 68–69, 2001a: 128).

A hálózatnak ezek az összefüggő mozgásai ráadásul nem pusztán bemutatják a nyelvtan módosulásait, de előre is jelzik azokat. Az, hogy egy grammatikai komponens helyzete egy adott fázisban és egy meghatározott szempontból éppen mennyire erős vagy gyenge, mindig attól függ, hogy lazább-szorosabb kapcsolatai révén mennyire ágyazódik be a rendszerbe (vö. Bocz 1998: 223, Sándor 2001a: 129). Miközben a tradicionális nyelvészeti elméletekben egy-egy elemforma – furcsamód – ok nélkül, ad hoc jelleggel variálódik, a nyelvtan konnekcionista modelljében azok az összetevők, amelyek a változásra leginkább hajlamosak, bizonytalan kapcsolataik révén tulajdonképpen magából a rendszerből fakadóan, inherens módon jelölődnek ki. Egy grammatikai szerkezet alakulásmódja ebben a felfogásban csakis olyan elmozdulás lehet, aminek a konkrét kimenetelét a kérdéses struktúra különböző irányú és eltérő intenzitású dinamikus kapcsolatainak mindenkori átlaga dönti el (vö. Sándor 1998: 72–73, 2001a: 130–132, Kis 2003).

A grammatika gyenge pontjai nyilván azok a minták, amelyek az egyes, markánsabb hálózatkapcsolatokból adódó prototípusokkal valamilyen rokonságot

mutatnak, ám a rendszerhez csak gyengébben (kevesebb szállal vagy bizonytalanabb relációk révén) kötődnek (Sándor 2001a: 133). A hasonló nyelvtani formák közötti analógia révén ugyanis gyakran fordul elő átkapcsolás, aminek következménye a prototipikus váltás: ez esetben az aktiválódás során az egyik mintázat kiépülése közben egy ponttól kezdve már egy másiké folytatódik (Sándor 1998: 72, 2001a: 132, Kis 2003).[377]

Mivel mindezek következtében a konnekcionista nyelvtanban állapotokkal nem, csak dinamizmussal számolhatunk, feloldódik a folyamat és végeredménye közti klasszikus válaszfal is. A modell – a moduláris és egyéb, tradicionális nyelvtudományi koncepciókkal szemben – az ontogenezist megmagyarázatlan ugrások nélkül, folyamatként képes megjeleníteni.[378] Ha a reprezentációt az élerősségek hordozzák, a tapasztalatot pedig a csúcspontok aktiválódása, akkor a tudás és a tanulás „nem két különböző dolog, hanem az érem két oldala: ugyanaz a hálózat, különböző aspektusokból értelmezve" (Nánay 2000: 139).[379]

Így egy olyan konnekcionista nyelvtan képe rajzolódik ki, amelyben a strukturalizmus langue-parole dichotómiája (Saussure 1916/1997: 48–49) – társas szintű értelmezési nehézségein túl immár mentális vonatkozásban is – éppúgy tarthatatlanná válik, mint a generatív nyelvészet kompetencia-performancia elkülönítése (Chomsky 1965/1986: 115–116).[380] Ebben a megközelítésben ugyanis eleve rögzített, diszkrét szimbólumokkal és műveletekkel egyáltalán nem, csak olyan változó, folytonos grammatikai prototípusokkal számolhatunk, amelyek az aktuális neuronmintázatokból emergensen válnak ki.[381] Mindazonáltal az, hogy a dinamikus nyelvtani reprezentációk révén a hálózatban tulajdonképpen az egyes nyelvi egységek is folyamatként tűnnek fel, arra a kanonizált nyelvészet tételeivel merőben ellenkező axiómára is felhívja a figyelmet, miszerint a grammatika nem csak közösségi aspektusból, de kognitív tekintetben sem lehet más, mint maga a nyelv.

[377] A nyelvi mechanizmusok efféle felfogásához vö. MacWhinney 2003: 507–509, 512–513. A grammatika emergens alakulásmódjáról nyelvfilozófiai vonatkozásban lásd még Wittgenstein 1952/1992, innen is főként 67.

[378] Ehhez vö. Bocz 1998: 224, emellett lásd Nánay más irányból közelítő, ám az ittenivel egybevágó gondolatait, 2000: 136–137.

[379] Vö. Nánay 1996: 266, illetve Bocz 1998: 223; további adalékként lásd még Kampis megjegyzéseit; 2004: 210, 217–219.

[380] E kettősségek kritikájához tágabb kontextusban, ám nem minden tekintetben támogatható érvekkel lásd még Szőllősy-Sebestyén 1998.

[381] Erről elmefilozófiai oldalról lásd Nánay 1996: 264, 2000: 136–137, nyelvelméleti nézőpontból pedig Sándor 2001a: 132, valamint Kis 2003.

4.4.5. A konnekcionista nyelv(tan) próbája

Az ebben a fejezetben tárgyaltakból összességében a nyelv ontogenezismodelljeként egy olyan, hangsorminta-analógiákra építő, dinamikus hálózatrendszer bontakozik ki, amit a grammatika szabályelvű leírásához szokott nyelvészeti közvélekedés – a tradicionális felfogástól való radikális szemléleti eltérései miatt – könnyen elképzelhetetlennek tarthat. Mindazonáltal a kognitív tudományok területén már számos szimuláció készült, amelyek eredményei a nyelv(tan) efféle működéséről adtak számot.

Ezekkel a tanulóprogramokkal a gyakorlatban is demonstrálták azt, hogy nemcsak az (analitikus nyelvtani keretben egyébként magyarázat nélkül maradó) interferenciák, így például a nyelvkeveredés, a kontaminációk vagy az ún. inetimologikus hangok mutatnak hálózatelvű, fonológiai-kombinatorikus meghatározottságot.[382] Még a legmarkánsabb (a leginkább szabályosnak látszó) nyelvi jelenségtípusok is fonotaktikai kondicionálásról és olyan gradiens mintákról árulkodnak, amiket a konnekcionista elmélet jól tud kezelni (MacWhinney 2003: 517, lásd még MacWhinney 2003: 516–518).

Igen szemléletes példája ennek MacWhinney, Leinbach, Taraban és McDonald kísérlete. Ők arra vállalkoztak, hogy egy számítógépes hálózatrendszerrel utánozzák a német gyerekek anyanyelvtanulását, azon belül is a névelőválasztás elsajátítását (1989).

A modellnek közönséges főnevek hangalakját és jelentését mutatták be úgy, hogy az egyes névszók feltűnésének gyakorisága arányaiban megegyezett az élőnyelvbeli előfordulásuk sűrűségével. A hálózat feladata az volt, hogy megjelölje az ezekhez egy adott kontextusban használt artikulusokat: miután ezt megtette, ismertették a helyes választ, a szimuláció pedig – a névelő-főnév párosok fonotaktikai vonásait egymással és a hangsorok szemantikai jegyeivel összevetve – átformálta az egyes hálózatkapcsolatok intenzitását úgy, hogy azok a jövőben optimalizálják a pontosságát. A program alapmechanizmusa ugyanis magában foglalta „a kapcsolaterősségek beállítását az input-, rejtett és output-egységek között, hogy visszatükrözze annak gyakoriságát, hogy a főnevek vonásainak mely kombinációi voltak kapcsolatban az egyes névelővel. Habár egyetlen jellemző sem képes megjósolni, melyik névelő lesz használatos, a fonológiai, szemantikai és kontextuális jelzések változatosan összetett kombinációi meglehetősen pontos előrejelzést tesznek lehetővé arra nézve, hogy mely névelőket kell kiválasztani. A jelzések komplex, interaktív mintái kiemelésének képessége a sajátos konnekcionista algoritmus jellemzője” (MacWhinney 2003: 516, vö. MacWhinney és mtsai 1989: 262–263).

[382] Más oldalról közelítve vö. MacWhinney 2003: 513–514, illetve Sándor 1998: 70–73, 2001a: 121–123.

Ily módon a tanítási fázist követően a hálózat 98%-ban képes volt kiválasztani az elvárt artikulust. A rendszer általánosítási képességét tesztelve a modellnek a régi névszókat új esetszerepekben jelenítették meg: a feladatban a hálózat 92%-ban a megfelelő névelőt választotta ki, sőt egy újabb próba során 61%-os pontossággal képes volt megjósolni számára ismeretlen főnevek nemét is (MacWhinney és mtsai 1989: 263–269, MacWhinney 2003: 514–516).

A hálózatmodell e teljesítménye a konnekcionista rendszerek működőképességét igazolja: „A kereszt-paradigma általánosítás ezen típusa nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a háló messze túlment a gépies memorizáción a tanulási időszak alatt. A helyzet az, hogy a háló gyorsan és sikeresen sajátította el a német főnév eset-, szám- és nem-jelzéseinek alapalaki paradigmájának egészét. Továbbá a szimuláció képes volt generalizálni az elsajátított tudását, és […] kitalálni teljesen új főnevek nemét" (MacWhinney 2003: 516, lásd még MacWhinney és mtsai 1989: 266–267).

A hálózatrendszer ugyanakkor nemcsak kimeneteiben közelített a német élőnyelv artikulus-főnév párosaihoz, de már a tanulás folyamatában is: a szimuláció olyan, a szokásostól eltérő megoldásokkal élt, amelyek a gyereknyelvben is gyakran megfigyelhető ideiglenes formák. A modell csakúgy, mint a gyerekek a *die* névelőt – minden bizonnyal annak deklinációbeli gyakorisága miatt – nemegyszer kiterjesztve használta, és hajlott arra is, hogy túláltalánosítsa azt a fonotaktikai jellegzetességet, miszerint a [kl] kezdetű német névszók jórészt hímneműek. Mindezek mellett a hálózat ugyanazon főnevek artikulusait memorizálta, illetve jelezte előre nehezebben, amik általában a gyerekeknek is gondot okoznak (MacWhinney és mtsai 1989: 267–268, MacWhinney 2003: 516).

Noha a konnekcionista modellek eredményei impozánsak, e szimulációk teljesítményét illetően az algebraitanulás-elmélet képviselői mégis általában két, egymással összefüggő kritikai érvet fogalmaznak meg. Egyrészt úgy vélik, hogy a nyelv statisztikai elsajátításának koncepciója azáltal, hogy a gyakoriságot egyedüli rendszertani magyarázó elvként kezeli, túlbecsüli az egyszerű frekventatív mutatók nyelvbeli szerepét. Másfelől kiemelik, hogy a hálózatok ez idáig csak a fonológiai és morfológiai struktúrák esetében bizonyultak sikeresnek, a mondattani szerkezetekkel viszont nem képesek megbirkózni.

Az ebben a könyvben felvázolt ontogeneziselképzelés ugyanakkor – éppen abból adódóan, hogy a társas-kognitív kontextus szerepét hangsúlyozza – a gyakoriság leszűkített, objektív értelmezésével szemben inkább olyan szubjektív frekvenciával számol, amelynek viszonylagos kvantitatív értéke az adat minőségi tulajdonságaitól is függ. E megközelítésben az egyes tanulóminták különféle

előfordulásainak a mennyiségi ereje nem (feltétlenül) egyforma, hanem akusztikus-attitűdbeli motívumok alapján eltérően súlyozódik.[383]

Az ilyen, környezeti tényezők mentén társított szubjektív szorzók jelentősége azonban a feladatok bonyolultságának növekedésével – összhangban a nyelvelsajátító gyerek tapasztalatainak gyarapodásával – emelkedik. Míg az egyszerűbb szerkezetek tipikus korrelációi akár ezek nélkül is könnyen kiemelhetők, a szintaktikai műveletek végrehajtásához az efféle súlyozások elengedhetetlenek. Ráadásul a mondattani struktúráknak nemcsak az emberi, de ebből adódóan a gépi feldolgozása-produkciója is – az összetett statisztikai információk megfelelő léptékű kumulálódásához – a morfofonológiai műveleteknél eleve lényegesen nagyobb inputmennyiséget és hosszabb tanulási-szoktatási időt igényel. E két tényező együttesen pedig olyan technikai akadályokat jelent, amelyek már a szimuláció gyakorlati felépítésének kivitelezhetőségét veszélyeztetik.[384]

Ily módon az, hogy egy konnekcionista rendszer nem tud elvégezni egy nagy komplexitású feladatot, többnyire az adott számítógépes modell megvalósíthatóságának határaiból ered, és nem abból a tényből, hogy maga az alapkoncepció rossz (vö. Fiser 2005: 31). Ennek megfelelően korlátozott érvényűek azok a kijelentések, amelyek a hálózatok „legegyszerűbb, leszűkített hatókörű változatát elemezve érvelnek a statisztikai tanulás elégtelensége mellett" (Fiser 2005: 27, lásd még Fiser 2005: 26–27, illetve 31).

[383] Ehhez vö. még a tradicionális, Neyman–Pearson-féle statisztikafelfogással – az előzetes tudásnak a modellbe való beépítése révén – tulajdonképpen e tekintetben szemben álló Bayes-elméletet (Dienes 2013).

[384] E kérdéshez és a többszintű, a hálózat struktúráját menet közben változtató, illetve fejlesztő újabb törekvésekhez lásd még – némileg más kiindulópontból – Fiser 2005: 30–31. A problémakör korábbi elemzéseiből vö. például Bocz 1998: 224.

Utószó

> „nehéz hideg fejjel belátnunk, hogy meg kell maradnunk a mindennapi gondolkodás dolgainál, ha nem akarunk kerülő útra tévedni, ahol úgy látszik, mintha azokat a végső finomságokat kellene leírnunk, amelyek viszont meglévő eszközeinkkel megint csak egyáltalában nem írhatók le"
>
> (Wittgenstein)

A kanonizált nyelvtudomány elvi-módszertani paradoxonjait úgy igyekeztem feltárni, hogy a problémák következetes elemzésével egyúttal a megoldás dimenzióit is kijelöljem. Így a könyv második felében kibontakozó modellnek – legalábbis szándékaim szerint – egy alapjaiban újragondolt, koherens nyelvfogalmat kellett körvonalaznia. Az előző két fejezetben csoportos és egyéni szinten egyaránt egy olyan fonotaktikai meghatározottságú, szabályok helyett mintákra építő, dinamikus hálózat képe rajzolódott ki, amelyik – azáltal, hogy kizárólag kontextusával együtt értelmezhető – a nyelvészeti hagyomány latens abszolutista nyelvideájával szemben immár az emberek nyelvéről adhat számot.

Tekintettel arra, hogy egy ilyen rendszer minden egyes komponense összefügg egymással, az a nyelvtudomány, amely itt vázolt elképzeléshez illeszkedik, az eddigieknél lényegesen komplexebb kutatásokat igényel. Így lehetnek, akik – ennek a nyelvészeti koncepciónak a részletezőbb továbbvitelét egyenesen reménytelennek látva – szívesebben maradnának valamiféle észszerű kompromisszumnál, és a könnyebb tárgyalhatóság érdekében a nyelvi struktúrát leírásaikban ezután is csak egy bizonyos mértékig relativizálnák. Ez az eljárás vitathatatlanul kényelmesebb volna, ám éppen azokat a tényezőket zárná ki a vizsgálódásból, amelyek a nyelvtől elválaszthatatlan, lényegi tulajdonságok (vö. Sándor 1998: 69, 74, 81).

Úgy tűnik, hogy mindaddig, amíg ragaszkodunk a nyelvet autonóm és absztrakt entitásként kezelő, az empirikus gondolkodásmódtól elrugaszkodott nyelvészeti hagyományhoz, megmagyarázhatatlan és ellentmondásos jelenségekkel szembesülünk. A 21. század nyelvtudományának valószínűleg le kell térnie a megszokott útról, és – még ha göröngyösebb talajon haladva is – a nyelvet tényleges valójában, az emberekkel és körülményeikkel szerves egységben kell megragadnia.

Egy ilyen arculatváltás során – láttuk – elsősorban az újgrammatikus nyelvkoncepció egyes elemei (így az analógia- és a láncváltozáselv), illetve azok az elképzelések lehetnek segítségünkre, amelyek jórészt kívül esnek a kánon érdeklődésén vagy csupán mint a rendszertani nyelvészet interdiszciplináris, egy-egy témára korlátozódó kiegészítései értelmeződnek. Ezt a nyelvszemléletet a klaszszikus bölcsészettudományok elképzelései közül legkövetkezetesebben a kései Wittgenstein nyelvfilozófiájával (1952/1992) rokoníthatjuk, de analóg motívumok érhetők tetten például Labov szociolingvisztikájában, illetve már a Boas, Sapir és Whorf nevével fémjelzett antropológiai nyelvtudományban, Bahtyin munkáiban, korábbról pedig a Sprachphilosophie (főként Herder által képviselt) nézeteiben, valamint Humboldt és Wundt nyelvészetében is.

Magyar előzményekként iskolák helyett inkább személyeket és hozzájuk köthető munkákat említhetünk. Az ebben a könyvben bemutatott koncepció számos erősebb-gyengébb szállal kötődik Békés Vera tudományfilozófiájának wittgensteini szellemiségű nyelvképéhez (1997, erről lásd Sándor 1999a), Sándor Klára társasnyelvészeti írásaihoz (1998, 1999a, 1999b, 2001a, 2001b, 2001c, 2001d, 2001e, 2001f, 2001g, 2002, 2003, Sándor–Kampis 2000), a Bezeczky Gábor irodalomelméletét meghatározó variációelvű szociolingvisztikához (2002, vö. még Takáts 2002), továbbá Szilágyi N. Sándor kognitív nyelvészeti ún. beszédtevékenység-grammatikájához (2004).

Az itt körvonalazott nyelvelképzelés felvázolásához olyan kutatási eredményekre is nagy mértékben kellett támaszkodnom, amelyeket hagyományosan nem ítélnénk a nyelvészet tárgykörébe tartozónak. Ha viszont a nyelvet egy közösségi-elmebeli meghatározottságú rendszernek tekintjük, magának a nyelvtudománynak a diszciplináris természete is más megvilágításba kerül. Míg a klaszszikus felfogás Saussure művének zárómondata nyomán az autonómiát hangsúlyozza (1916/1997: 245), munkámban amellett igyekeztem érvelni, hogy a nyelvészeti kutatásoknak a jövőben éppen nem elkülönülten, hanem a humánetológiai, az evolúciós és kognitív pszichológiai, illetve a neurobiológiai vizsgálatokkal karöltve kellene folyniuk. – A nyelv igazán adekvát módon társas-kognitív kontextusával szerves egységben modellezhető.

Név- és tárgymutató

A, Á

absztrakt fonéma 116
adaptáció 157
affinitás 76, 78–79, 81, 87
affinité 84
affixum 38, 41
agglutináció 30
agglutináló nyelv 82
ágrajz 72–73, 88
Aitchison, Jean 90–91
alapalak 75, 93
alapnyelv 71–73, 75
alapszó 70
alfabetikus írás 123
algebrai tanulás 137–140, 162–163, 167
állexéma 28
álszó 36
altaji alapnyelv 73
alulszabott fonéma 116
analitikus nyelvtan 112, 135, 148, 151–156, 166
analitikus szerkesztés 25, 32
analógia 24, 95–100, 103, 106, 108–109, 112–113, 141, 151–152, 154, 162, 165–166, 170
anorganikus hang 98
antropológiai nyelvészet 58, 84, 170
anyanyelv 51, 63–64
anyanyelvi specialista 120
archifonéma 115
areális nyelvészet 86
artikulációs bázis 130
aszintaktikai analógia 96
asszociációs hangváltozás 98–100
átkapcsolás 165
átlátszóság 146, 152, 154
átvétel 95, 104
átvitt jelentés 148

B

Bahtyin, Mihail 58, 62, 170
Balázs János 25
Ballagi Aladár 58
Ballagi Mór 55, 77
Bárczi Géza 70, 105
Békés Vera 56, 78–79, 170
belső analógia 96, 99
belső eredeztetés 103, 109
belső keletkezésű szó 102
belső nyelvészet 110
belső nyelvi tény 157
belső rekonstrukció 75
Berrár Jolán 26–28, 43–44
beszédhang 113–114, 117
beszédpercepció 114, 119, 121–122, 124–125, 128–129, 132–133, 140–142, 161
beszédprodukció 123, 146, 161
beszédtevékenység 61, 94, 99, 106
beszédtevékenység-grammatika 170
Bezeczky Gábor 93, 102, 170
Bickerton, Derek 91
biogenetikus alaptörvény 95
Bloomfield, Leonard 35, 41
Boas, Franz 58, 62, 84–85, 87, 170
Bodrogi Ferenc 56
Bopp, Franz 81
bővíthetőség 37–38
Brugmann, Karl 92–93, 95
budapesti iskola 50
Budenz József 64, 66, 78–79
Bynon, Theodora 72

C

centrum 118, 151
Chomsky, Noam 30, 35, 43, 61, 76, 91, 106, 111–112, 115–116, 148, 157, 165
Condillac, Étienne Bonnot de 80
Cosmides, Leda 90
CzF. 77, 109
Czuczor Gergely 77–78, 109

Cs

családfamodell 65–70, 72–74, 76, 83–84, 86–88, 94, 106
családi hasonlóság 81, 87–88, 143
Cseresnyési László 67–68, 71–74
csizmahúzás 150

D

dajkanyelv 134
Darwin, Charles 65, 74–75, 81, 87–89
Delbrück, Berthold 93
Deme László 26, 28–30, 43
deriválhatóság 32
deszkriptív nyelvészet 30, 41
diakrónia 102, 109, 164
dialektus 72, 102, 108
dichotómia 25–28, 30, 61, 102, 110, 114, 154, 157, 164–165
disszimiláció 99
disztinktív jegy 115–117
disztribúció 41, 46
disztribúciós módszer 30, 35–36, 41–42, 156
disztribúciós nyelvészet 30, 35
Donald, Merlin 90
Dunbar, Robin 90

E, É

egészleges nyelvtan 112
egyszülős származtatás 66, 69, 88
együttejtés 124, 126
elemi rokonság 83
elemző nyelvtan 112
ellipszis 33, 38
elődnyelv 72, 74, 86
előhangzó 156
előnyelv 69
energeia 61, 80, 106
ergon 61, 80
érintkezési analógia 96, 99
eszközfonetika 94, 123
etimológia 23, 70, 92, 98, 101–105, 108, 114
etnolingvisztika 84
etológia 90
EtSz. 101, 105, 109
evolúcióelmélet 74–76, 81–82, 87–91, 135, 148, 157
evolúciós pszichológia 90, 170
exaptáció 76, 157
external language 61
external nyelv 61

F

faábra 72
fatikus funkció 90
Fejes László 33, 46
félszó 39–41, 46
fiktív tő 156
filogenezis 49, 91, 109, 111, 114, 160
finnugor alapnyelv 73
finnugrisztika 64–67, 71, 86
flektáló nyelv 82
Fogarasi János 77–78, 109
folyómetafora 85, 87
fonéma 113–118, 120–128, 132
fonémamágnes 117–118
fonémamonitorozás 127
fonetika 115, 117, 121
fonológia 114–119, 120, 122, 124–125, 128–136, 152, 167–168
fonológiai ellipszis 33
fonológiai hurok 136
fonológiai szó 30, 33–34
fonotaxis 122–125, 128–138, 140–141, 147–148, 150–153, 155, 160, 166–167, 169

forma 112, 114
formális nyelvészet 115
forrásnyelv 91
független hangváltozás 96
független szó 36, 39–40
függőszó 36, 39, 46

G

gavagaiprobléma 147
generatív nyelvészet 14–17, 20, 23, 29–31, 33, 37, 39–41, 43, 45–47, 51, 61, 76, 106, 112–113, 115–116, 157, 165
genetikus rokonság 87
Gestalt 121–122, 146, 148–150, 152
glosszéma 29, 44
Gombocz Zoltán 18–20, 24, 50, 53–55, 57, 59–61, 64–67, 70, 72–73, 94, 96–105
gömbmetafora 83, 87
grammatikai szó 25, 30–31, 159
Grimm, Jacob 75

Gy

Gyarmathi Sámuel 78
gyenge pont 164
gyökérmetafora 84, 90

H

Hall, Robert 68
hálózat 62, 87, 89–91, 107–110, 157, 160–169
hálózatnyelvtan 157, 164
hangalak 144, 146
hangcsere 98–100
hangfejlődési tendencia 105, 113
hangfestés 103–104
hangmagasság 130–132
hangrestauráció 122, 133
hangsorminta 122, 126, 130, 132–133, 135, 143, 148, 156, 166
hangsúly 130–134
hangtörvény 75, 92–98, 103–106, 112–113
hangutánzás 103–104
hangváltozás 113
hangváltozási tendencia 113
hasonlósági analógia 96, 99
hasonulás 99
helyesírás 27, 44, 114
Herder, Johann 57–58, 61, 63, 79–80, 82, 87, 90, 109, 111, 170
Herzog, Marvin 87
holisztikus nyelvtan 112, 135, 148, 151–155
Honti László 67
Horger Antal 99, 100
hullámelmélet 83, 85, 87
humánetológia 170
Humboldt, Wilhelm von 58, 61–62, 79–82, 87, 89–90, 106, 110–111, 170
Hunfalvy Pál 64–66, 77–78

I, Í

ideális beszélő 43, 76, 111, 115
ideális szó 34, 45
idegen eredetű szó 102
idegen származtatás 103–104, 109
igekötő 26, 32, 35, 38
ikerítés 40
ikerszó 40, 46
individuálpszichológia 105
indoeurópai alapnyelv 72–73, 84–85
indulatszó 40, 46
inetimologikus hang 98, 166
inkorporáló nyelv 71
innátizmus 157–158, 160, 162
interferencia 159, 166
internal language 61
internal nyelv 61
intonáció 130–136, 140–141, 150, 153–154, 160
írás-olvasás tanítás 155
irodalomelmélet 170
izoglossza 73
izoglosszaelmélet 94
izoláló nyelv 71, 82

J

Jakobson, Roman 84
járulékos hang 98
jelentés 143–146, 149
jövevényszó 70

K

Kanizsa-ábra 121
Kanizsa-illúzió 123
Kanizsa-négyzet 121
Károly Sándor 29, 35–37, 46
Kazinczy Ferenc 54–57, 77
Kenesei István 35–42, 46
képzet 23–25, 47
kerti ösvény 154
Kiefer Ferenc 29–35, 38, 40, 45–46
kitöltetlen jegyérték 116
koartikuláció 124–126, 132
kognitív idegtudomány 111, 118, 120–121, 123, 130, 157, 170
kognitív nyelvészet 14, 21, 170
kognitív pszichológia 94, 111, 118, 120–121, 123, 130, 157, 170
kognitív tudomány 113
kollektív tudat 60
kompetencia 30–31, 36, 39, 41, 43, 61, 76, 157, 165
komplex szuffixum 156
kompozicionalitás 30–31, 37–38, 47, 146
kompozítum 29, 33, 36–38
konnekcionizmus 161–168
kontaktus 83
kontaktushatás 70, 86
kontaktusnyelv 67–69, 85, 91
kontaktusnyelvészet 71
kontamináció 99, 166
kormányzás és kötés elmélet 112
kölcsönzés 85
kötőhangzó 156
kötőszó 35
kötött forma 35, 38, 39
kötött morféma 38
kreol 67–69, 91
külső analógia 96, 99
külső nyelvészet 110
külső nyelvi tény 157

L

Labov, William 58, 62, 87, 107–108, 170
LAD 76
láncváltozás 107, 112, 164, 170
langue 25–26, 28–29, 43–44, 60–61, 110, 114, 165
Lengyel Klára 26–27, 43
Leskien, August 92
leszármazási rokonság 84
lexéma 25, 28–30, 36–38, 43
lexikai szó 31, 33–34, 38
lexikalizálódás 25, 32, 40, 47
lexikológiai egység 36–37
lexikon 31, 40–42, 46, 114, 136–137, 139, 144–151
lexikonnyelvtan 151–152
lingua franca 69, 91
Lyell, Charles 74–75
Lyell-elv 110
Lyons, John 30

M

mag 118
magzati tanulás 131
Magyar Nyelvőr 52–53, 77, 100
Magyar Tudós Társaság 55–58, 77–79
makrophylum 86
Marbe, Karl 94
Martinkó András 26, 28–29, 42–44
másodlagos hang 98
másodlagos hasonlítás 73
McGurk-effektus 119
megszakíthatóság 32, 38
Meillet, Antoine 66, 69, 83, 94
Melich János 57, 101, 103–105
mellérendelés-próba 38–41
mentális szótár 41, 45–46
mezophylum 86
mikrophylum 86

minimális pár 115
minimális szabad forma 35–36
minta 169
Mithen, Steven 90
modul 157–158, 162
modularizáció 157, 160
modularizmus 158–163, 165
mondat 23, 113
mondatrész 29
mondatszó 40, 46
monogenezis 73
morféma 23, 36, 40, 113, 149, 151, 153, 155–156
morfológia 42, 146, 148–156, 160, 167–168
morfológiai szó 31–34, 38
morfoszintaxis 135, 148–150, 152–153, 155, 160
MSzFE. 70
Müller, Max 69
Münchausen-módszer 150

N

Nagyszótár 77
naturalizmus 65
nemzeti géniusz 57, 79
nemzeti nyelv 61, 63
neohumboldtiánus nyelvészet 107
neolingvisztika 85
neológia 52–59, 76–77
neologizmus 53–54, 95
néplélektan 97–98, 100, 105, 107
neurolingvisztika 133, 141–142, 144, 157, 159

Ny

nyelvcsalád 67–69, 73, 91
nyelvelsajátítás,111, 130, 135–136, 139–140, 143, 146, 148, 150, 157, 160, 163–164, 166–168
nyelvelsajátító készülék 76
nyelveredet 64
nyelvérintkezés 64, 67, 91, 109
nyelvérzék 43–47, 98, 101, 103–104, 109, 113–114
nyelvészettörténet 19, 49–50
nyelvfilozófia 14–15, 18–19, 43, 48–50, 79, 107, 170
nyelvgenezis 76, 80, 82, 85, 91, 108–109
nyelvhelyesség 59–61, 63
nyelvi attitűd 114–115, 117
nyelvi intuíció 43–47, 118
nyelvi norma 60
nyelvi szocializáció 111
nyelvi világpolgár 120
nyelvjárás 73, 102–103
nyelvjáték 62, 135
nyelvkeletkezés 73, 75–76, 80, 82, 90–91, 107
nyelvkeveredés 68, 83, 166
nyelvmívelés 58, 63
nyelvművelés 52, 56, 58–59, 61, 63
nyelvrokonság 64, 78–79, 81–83, 109
nyelvromlás 92
nyelvszokás 59, 61, 93
nyelvszövetség 85, 87
nyelvszövetség-elmélet 84
nyelvtan 69–71, 88, 110–113, 117, 135, 139, 143, 148, 150–152, 155–158, 160–161, 163–166
nyelvtervezés 63
nyelvtipológia 86
nyelvtörténet 91
nyelvújítás 54–58
nyitott osztály 154
NySz. 100–101
NyÚSz. 53

O, Ó

OklSz. 100, 104
ontogenezis 88, 111, 113–114, 126, 135, 139, 144, 160, 165–167
ortológia 52–59
Osthoff, Hermann 92–93, 95

Ö, Ő

önálló hangváltozás 96
öröklés 85
összetett szó 39
ősi örökség 70
összetett szó 26–27, 32–33, 36–38, 41–42, 44, 46–47

P

Pais Dezső 105
panta rhei 109
Papp István 24–25
paraméterbeállítás 150
parenté 84
parole 25–26, 28–29, 43–44, 60–61, 110, 114, 165
passzív tő 41–42, 156
Paul, Hermann 60, 93–94, 96–97, 99–100, 102, 105–106
pedagógia 150
percepciós bázis 121
perceptuális mágnes 118, 124
performancia 30, 43, 61, 165
periféria 118, 151
pidzsin 67–69, 91
Pisani, Vittore 84–85, 87, 106
poligenezis 73
posztgeneratív nyelvészet 14–17, 20, 30, 31, 33, 35, 37, 39–43, 45–47, 61, 76, 112–113, 115–116
pozitivizmus 54, 75, 77–79, 82–86, 90, 94, 100–106, 109
Prágai Kör 60, 115
prefixum 41
produktivitás 152, 154
protopidzsin 68
prototípus 117
prototípuselmélet 89, 117–121, 124–125, 128, 132–136, 140–141, 143, 148, 150–153, 155, 160, 162–165
prozódia 130–136, 140–141, 150, 153–154, 160
pszicholingvisztika 14, 124, 127, 129, 149, 151–152, 154

Q

Quine, Willard van Orman 147

R

referenciális funkció 90
Reguly Antal 77
rekonstrukció 67, 72–73, 76, 86, 92
rekurzivitás 157
relexifikáció 69
rendhagyó alak 146, 154, 163
Révai Miklós 57
ritmus 132
Róna-Tas András 67, 71–72
Rosch, Eleanor 117
Rousselot, Jean-Pierre 94

S

Sajnovics János 77
Sándor Klára 56, 170
Sapir, Edward 58, 62, 84, 170
Saussure, Ferdinand de 25–28, 30, 43, 51, 60, 76, 102, 109–110, 112, 114–115, 117, 157, 164–165, 170
Schleicher, August 65–69, 71–72, 74–76, 78, 81–85, 87, 89, 92–95, 100, 106
Schmidt, Johannes 83–84, 87
Schuchardt, Hugo 58, 62, 67, 72, 83–84, 87, 89, 94, 106
segédszó 35–36
séma 151
S-görbe 82, 110, 150
Simonyi Zsigmond 52–53, 99–101
spagettikereszteződés 91
SPE 115–116
Sprachbundtheorie 84
Sprachphilosophie 57, 79, 81–82, 87–88, 106, 109–110, 170
Sprachusus 60–61, 102
Sprechtätigkeit 60–61, 102
stadialitás 82, 110
Stammbaumtheorie 65
standard elmélet 112, 116

statisztikai tanulás 137–142, 146, 157, 160, 162–163, 167–168
strukturalizmus 14–17, 19, 20, 23–28, 30, 35, 42–44, 47, 51, 60–61, 76, 102, 105, 111–112, 114–115, 157, 164–165
sűrítő szerkezet 25

Sz

szabad forma 35–36, 38–40
szabad szókapcsolat 36–37
szabály 113, 137–140, 152, 157, 162–164, 166, 169
szabályos alak 154, 163
szabir alapnyelv 69
szamojéd alapnyelv 73
Szamota István 100
Szarvas Gábor 52–55, 57, 60, 64, 77, 100–101
szegmentálás 156
szemantika 25, 135, 143, 146, 148, 150, 154, 166
szemantikai csizmahúzás 149
Szépe György 26
szerkezeti innátizmus 157, 160
szerzett rokonság 84
szételemző szerkezet 25
szétosztott szótár 43, 114–115
Szilágyi N. Sándor 69, 71, 170
Szily Kálmán 53–54
szinkrónia 102, 109, 164
szintagma 23, 25–27, 29, 36, 38, 44, 113
szintagmatizálódás 25
szintakszéma 28–29, 44
szintaktikai analógia 96
szintaktikai szó 31–34, 38
szintaxis 148–153, 155, 157, 160, 163–164, 167, 168
szintetikus szerkesztés 25
Szinnyei József 64
szivárványelmélet 83, 87, 89
szleng 108
szó 23, 112–113, 143–147, 149
szó szerinti jelentés 148
szóalak 25, 28, 44
szociolingvisztika 14, 21, 58, 63, 82, 86, 107–108, 110, 150, 170
szócsalád 150–151
szócsaládosítási elv 109
szóelem 23
szóelőfordulás 28, 43
szójelentés 47–48, 143, 145, 147, 160
szókészletcsere 68
szókincs 69–71
szómeghatározás-próba 36, 39–40
szonoritás 132–133
szórványos hangváltozás 96, 98–99
szószerkezet 23, 32, 37
szótag 126–127, 135–144, 146–147, 152
szótanulás 148, 150, 159
szótár 39–41
szótári egység 36–37
szótári szó 25, 28, 43
szótárrobbanás 149
sztenderdizáció 56
szubsztancia 112, 114
szupraszegmentális jegy 131

T

tabula rasa 160
tagolatlan közlés 40
társasnyelvészet 170
Teleki József 56
Temesi Mihály 26
termékenység 152, 154
természetitörvény-koncepció 65, 75
TESz. 70, 109
Thumb, Albert 94
típusgyakoriság 154
Todd, Loreto 69
tokengyakoriság 154
toldalék 35, 38–40
tonális nyelv 131
Tooby, John 90
többszülős eredeztetés 82
történeti jelentéstan 24

történeti nyelvészet 25, 81, 91, 93
történeti rokonság 83
történeti-összehasonlító nyelvészet 14–20, 23, 50–51, 64–71, 73, 75–77, 79, 82–87, 90–95, 101–102, 106, 109, 111–112
törzsfa 75
tővéghangzó 156
transzparencia 146, 152, 154–155
Trubeckoj, Nyikolaj 74, 84, 86–87
tudományfilozófia 21, 170
túláltalánosítás 146

U, Ú

U alakú tanulási görbe 146
ugor–török háború 65, 70, 77, 79
új ortológia 52, 56, 64, 77
Újgrammatikus Kiáltvány 92
újgrammatizmus 14–21, 23–25, 42, 47–52, 58, 60–61, 64, 70, 92–106, 111–114, 170
újraíró szabály 112
uniformitás elv 74–75
univerzális nyelvtan 76, 157, 162
uráli alapnyelv 71
utódnyelv 73–74

V

Vámbéry Ármin 66, 78–79
Varga Márta H., 68
variációelmélet 170
vernakuláris 63
viszonyjelentés 23–25
Völkerpsychologie 62, 97, 100

W

Weinreich, Uriel 86–87
Wellentheorie 83, 85
Whinnom, Keith 69
Whorf, Benjamin 58, 62, 84, 170
Wittgenstein, Ludwig 5, 9, 13, 23, 49, 58, 62, 81, 87–89, 111, 135, 143, 148, 170
Worden, Robert 90
Wundt, Wilhelm 58, 62, 97, 100, 105–106, 109, 170

Z

zárt osztály 154
Zolnai Gyula 100, 104

Irodalom

E. Abaffy Erzsébet 1991. Bárczi Géza és a magyar hangtörténet. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 49–56.

E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.

Abla, Dilshat–Katahira, Kentaro–Okanoya, Kazuo 2008. On-line assessment of statistical learning by event-related potentials. *Journal of Cognitive Neuroscience 20:* 952–964.

Ágoston Mihály 1974. A magyar függőszók kategóriája. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László szerk., *Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 83. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–50.

Aikhenvald, Alexandra Y.–Dixon, Robert M. W. szerk. 2001. *Areal diffusion and genetic inheritance. Problems in comparative linguistics.* New York, NY, Oxford University Press.

Aitchison, Jean 1989. Spaghetti junctions and recurrent routes: some preferred pathways in language evolution. *Lingua 77:* 151–171.

Aitchison, Jean 2000. *The seeds of speech. Language origin and evolution.* Cambridge, Cambridge University Press.

Antal László 1970. Az indogermán nyelvcsalád. In: Antal László–Csongor Barnabás–Fodor István: *A világ nyelvei.* Budapest, Gondolat Kiadó. 19–68.

Antal László szerk. 1984. *A világnyelv.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Aslin, Richard N.–Saffran, Jenny R.–Newport, Elissa L. 1998. Computation of conditional probability statistics by 8-month-old infants. *American Psychological Society 9:* 321–324.

Austerlitz, Robert 1992a. Az uráli nyelvcsalád más nyelvcsaládokkal való összehasonlításáról. In: Robert Austerlitz: *Nyelvek és kultúrák Eurázsiában. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 250–257.

Austerlitz, Robert 1992b. Nyelvcsalád-sűrűség Észak-Amerikában és Eurázsiában. In: Robert Austerlitz: *Nyelvek és kultúrák Eurázsiában. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 258–266.

Babarczy Anna 2005. Miért van szükség statisztikai tanulási mechanizmusra a nyelvelsajátításhoz? In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály

szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–25.

Baddeley, Alan D. 1986. *Working memory.* Oxford, Oxford University Press.

Bahtyin, Mihail M. 1930/1986. Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: Bahtyin, Mihail M.: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások.* Budapest, Gondolat Kiadó. 193–350.

Bailey, Charles-James H. 1973. *Variation and linguistic theory.* Arlington, VA, Center for Applied Linguistics.

Bakró-Nagy Marianne 2003. Az írástudók felelőssége. *Nyelvtudományi Közlemények 100:* 46–63.

Bakró-Nagy Marianne 2006. Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–287.

Balassa József 1922. Schuchardt és a magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr 51:* 6–9.

Balázs János 1966. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. A lexikológia és a lexikográfia elméleti kérdéseihez. In: Országh László szerk., *Szótártani tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 79–98.

Balázs János 1970. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szathmári István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 13–36.

Balázs János 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Budapest, Magvető Kiadó.

Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és legfőbb eredményei. In: Balázs János szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 7–112.

Baldwin, Dare A. 1991. Infants' contribution to the achievement of joint reference. *Child Development 62:* 875–890.

Baldwin, Dare A. 1993. Early referential understanding: infants' ability to recognize referential acts for what they are. *Developmental Psychology 29:* 832–843.

Ballagi Aladár 1903–1911. *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár.* Budapest, MTA.

Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza 1956. Pais Dezső. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–22.

Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza 1967a. A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 581–592.

Bárczi Géza 1967b. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 487–578.

Bárczi Géza 1967c. Bevezetés. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 5–19.

Bárczi Géza 1967d. Hangtörténet. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.

Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Bates, Elizabeth–Goodman, Judith C. 2001. On the inseparability of grammar and the lexicon. Evidence from aquisition. In: Tomasello, Michael–Bates, Elizabeth szerk., *Language development. The essential readings.* Oxford, Blackwell Publishers. 134–163.

Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között.* A filozófia időszerű kérdései 63. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya.

Békés Vera 1991. „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!" – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–95.

Békés Vera 1993. A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Szíj Enikő szerk., *Hajdú Péter 70 éves.* Budapest. Linguistica Series A Studia et dissertationes 15. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet 45–49.

Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma.* Debrecen, Latin Betűk.

Benkő Loránd 1957. Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról. Születésének nyolcvanötödik évfordulóján. *Magyar Nyelv* 57: 1–12.

Benkő Loránd 1972/2003. Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból 1.* Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 104–115.

Benkő Loránd 1977. Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv 73:* 402–409.

Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében.* Nyelvtudományi Értekezések 113. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1988/2003. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból 1.* Budapest ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 147–164.

Benkő Loránd 1991. A „budapesti iskola" a magyar nyelvtudomány történetében. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 13–26.

Benkő Loránd 1993. *Pais Dezső.* A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1993/2003. A szinkrónia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból 1.* Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 164–174.

Benkő Loránd 1996. Többközpontú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány 41:* 310–318.

Benkő Loránd 1999. A történeti nyelvtudomány szerepéről mai nyelvünk állapota és változása ügyében. In: Glatz Ferenc szerk., *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest, MTA. 35–48.

Benkő Loránd 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. Szótörténet. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 193–388.

Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 207–236.

Bereczki Gábor 1998. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, Universitas Könyvkiadó.

Bereczki Gábor 2010. Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti László főszerk. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 31–44.

Berko, Jean 1958. The child's learning of English morphology. *Word 14:* 150–177.

Berrár Jolán 1967. A szóelemek alaktörténete. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 212–235.

Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *Magyar Nyelv 71:* 35–40.

Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához – a szófajok. In: Nagy Ferenc szerk., *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből.* Nyelvtudományi Dolgozatok 33. Budapest, ELTE. 7–32.

Bezeczky Gábor 1996. Bábeli nyelvészet. Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika. *BUKSZ 8:* 436–444.

Bezeczky Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika.* Modern filológiai füzetek 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bickerton, Derek 1983. Creole languages. *Scientific American 249:* 116–122.

Bickerton, Derek 1984. The language bioprogram hypothesis. *The Behavioral and Brain Sciences 7:* 173–221.

Bickerton, Derek 1990/2004. *Nyelv és evolúció.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Bocz András 1998. A nyelvi kompetencia modellálása konnekcionista alapú rendszerekkel: újabb kísérletek. In: Pléh Csaba–Győri Miklós szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó. 221–233.

Bodrogi Ferenc Máté 2005. Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni. Nyelvművelés volt-e a „nyelv mívelése" a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások 43:* 69–94.

Budenz József 1879. Ismertetés és bírálat – Studien zur vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprache (von Nikolai Andersen). *Nyelvtudományi Közlemények 15:* 309–324.

Buiatti, Marco–Peña, Marcela–Dehaene-Lambertz, Ghislaine 2009. Investigating the neural correlates of continuous speech computation with frequency-tagged neuroelectric responses. *NeuroImage 44:* 509–519.

BUSZI-2 = *Budapesti szociolingvisztikai interjú. 2. változat. A B7307 számú interjú eredeti hangfelvétele és ellenőrzött átirata.* MTA Nyelvtudományi Intézet, 1997. URL: http://www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html (Letöltve: 2014. október 31.)

Bybee, Joan L.–Moder, Carol L. 1983. Morphological classes as natural categories. *Language 59:* 251–270.

Bybee, Joan L.–Slobin, Dan I. 1982. Rules and schemas in the development and use of English past tense. *Language 58:* 265–289.

Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Calvin, William H. 1997. *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete.* Budapest, Kulturtrade Kiadó.

Chambers, Jack K. 2003. *Sociolinguistic theory. Linguistic variation its social significance.* Malden, MA, Blackwell Publishing.

Chambers, Jack K.–Trudgill, Peter 1998. *Dialectology.* Cambridge, Cambridge University Press.

Chomsky, Noam 1957/2003. Mondattani szerkezetek. In: Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme.* Budapest, Osiris Kiadó. 7–132.

Chomsky, Noam 1959. Review of B. F. Skinners's Verbal Behavior. *Language 35:* 26–58.

Chomsky, Noam 1965/1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 6/1.* Budapest, Tankönyvkiadó. 111–319.

Chomsky, Noam 1968/2003. Nyelv és elme. In: Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme.* Budapest, Osiris Kiadó. 133–263.

Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of language: its nature, origin and use.* Westport, CT, Praeger Publishers.

Clark, Andy 1996. *A megismerés építőkövei.* Budapest, Osiris Kiadó.

Condillac, Étienne Bonnot de 1754/1976. *Értekezés az érzetekről.* Budapest, Magyar Helikon.

Cosmides, Leda–Tobby, John 1992. Cognitive adaptations for social exchange. In: Barkow, John–Cosmides, Leda–Tobby, John szerk., *The adapted mind. Evolutionary psychology and the generation of culture.* New York, NY, Oxford University Press. 163–228.

Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája.* Budapest, Osiris Kiadó.

Cunillera, Toni–Toro, Juan M.–Sebastian-Gallés, Nuria–Rodríguez-Fornells, Antoni 2006. The effects of stress and statistical cues on continuous speech segmentation. An event-related brain potential study. *Brain Research 1123:* 168–178.

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862, 1864, 1865, 1867, 1870, 1874. *A magyar nyelv szótára 1–6.* Pest, MTA.

Csányi Vilmos 1998. A kultúra és a nyelv kialakulása az emberi evolúcióban: egy etológiai rekonstrukció. In: Pléh Csaba–Győri Miklós szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó. 165–176.

Csányi Vilmos 1999. *Az emberi természet. Humánetológia.* Budapest, Vince Kiadó.

Csányi Vilmos 2000. *Bukfenc és Jeromos. Hogyan gondolkodnak a kutyák?* Budapest, Vince Kiadó.

Csépe Valéria 2003a. A nyelvi zavarok kognitív idegtudományi elemzése. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 561–584.

Csépe Valéria 2003b. EN, a sokat ígérő negativitás. Eseményhez kötött agyi potenciálok a beszédészlelés és a diszlexia vizsgálatában. *Magyar Pszichológiai Szemle 58:* 243–265.

Csépe Valéria 2005. A nyelv agyi reprezentációjának fejlődési változásai és zavarai. *Magyar Tudomány 166:* 1336–1346.

Csépe Valéria 2008. Nyelv és agyműködés. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris Kiadó. 187–195.

Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert H.: *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris Kiadó. 266–284.

Cser András 2006. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 481–512.

Cseresnyési László 1994. *Gengo sesshoku to saiko.* Doktori értekezés. Tokió, Kokusai Kirisutokyō Daigaku.

Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Cseresnyési László 2009. Poliszémia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában. *Magyar Nyelvjárások 47:* 5–20.

Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyevújtás korszakában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csibra Gergely 2003. A kognitív fejlődés idegrendszeri háttere csecsemőkorban. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 255–272.

Dankovics Natália–Pléh Csaba 2001. Hangrestaurációs jelenségek és alaktani feldolgozás a magyarban: azt halljuk-e, amit várunk? In: Pléh Csaba–Lukács Ágnes szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 55–81.

Darwin, Charles 1859/2005. *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján.* Budapest, Typotex Kiadó.

Deme László 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. Tanulmánygyűjtemény. In: Lőrincze Lajos szerk., *Nyelvművelésünk főbb kérdései.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 15–48.

Deme László 1958. A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: Benkő Loránd szerk., *Magyar hangtani dolgozatok.* Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 134–154.

Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Deutsch, Diana– Dooley, Kevin J.–Henthorn, Trevor–Head, Brian 2009. Absolute pitch among students in an American music conservatory. Association with tone language fluency. *Journal of the Acoustical Society of America 125:* 2398–2403.

Dienes Zoltán 2013. *Mitől tudomány a pszichológia? A tudományos és statisztikai következtetés alapjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Dixon, Robert M. W. 1997. *The rise and fall of languages.* Cambridge, Cambridge University Press.

Donald, Merlin 2001. *Az emberi gondolkodás eredete.* Budapest, Osiris Kiadó.

Dömötör Adrienne 2003. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc szerk., *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 103–115.

Dömötör Adrienne 2006. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 385–400.

Dunbar, Robin I. M. 1996. *Grooming, gossip, and the evolution of language.* Cambridge, MA, Harvard University Press.

Dunbar, Robin I. M. 1998. The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology 6:* 178–190.

Durand, Jacques–Siptár Péter 1997. *Bevezetés a fonológiába.* Budapest, Osiris Kiadó.

Elekfi László 2001. Íráshiba vagy másképp gondolkodás? Jelzők és összetételi előtagok határesetei. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Imre–É. Kiss Katalin szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai.* Budapest, Osiris Kiadó. 223–231.

Emler, Nicholas 1994. Gossip, reputation, and social adaption. In: Goodman, Robert F.–Ben-Ze'ev, Aaron szerk., *Good gossip.* Lawrence, KS, University of Kansas Press. 117–138.

Endress, Ansgar D.–Bonatti, Luca L. 2007. Rapid learning of syllable classes from a perceptually continuous speech stream. *Cognition 105:* 247–299.

Endress, Ansgar D.–Dehaene-Lambertz, Ghislaine–Mehler, Jacques 2007. Perceptual constraints and the learnability of simple grammars. *Cognition 105:* 577–614.

Endress, Ansgar D.–Scholl, Brian J.–Mehler, Jacques 2005. The role of salience in the extraction of algebraic rules. *Journal of Experimental Psychology General 134:* 406–419.

EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1930, 1934–1944. *Magyar Etymologiai Szótár 1–2.* Budapest, MTA.

Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Fábián Pál 1986. Kosztolányi Dezső nyelvművelés-történeti helye és szerepe. *Magyar Nyelv 82:* 257–263.

Fabricius-Kovács Ferenc 1969. Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia. In: Szecskő Tamás–Szépe György szerk., *Nyelv és kommunikáció 2.* A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára 4. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 41–77.

Falk, Simone 2009. *Musik und Sprachprosodie. Kindgerichtetes Singen im frühen Spracherwerb.* Language, Context and Cognition 9. Berlin–New York, NY, Walter de Gruyter.

Farkas Katalin–Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia.* Budapest, Áron Kiadó.

Fegyó Tibor–Mihajlik Péter–Tatai Péter 2002. Automatikus beszédfelismeréshez használt beszédhangmodellek betanítási módszereinek összehasonlító elemzése. In: Gósy

Mária szerk., *Beszédkutatás 2002. Kísérleti beszédkutatás.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 185–196.

Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások 42:* 5–32.

Fehér Krisztina 2007. A szó problémája I. *Magyar Nyelvjárások 45:* 5–26.

Fehér Krisztina 2008a. A szó problémája II. *Magyar Nyelvjárások 46:* 55–70.

Fehér Krisztina 2008b. Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások 46:* 21–54.

Fehér Krisztina 2011a. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások 49:* 105–128.

Fehér Krisztina 2011b. Anyanyelv és közösség. *Magyar Nyelvőr 135:* 65–77.

Fehér Krisztina 2011c. A nyelv modularizálódó hálógrammatikája és az alkalmazott nyelvtudomány. *Modern Nyelvoktatás 17/2–3:* 87–100.

Fehér Krisztina 2011d. A szójelentés ontogenezise. *Argumentum 7:* 48–58.

Fehér Krisztina 2011e. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv 107:* 72–78.

Fehér Krisztina 2012. Az affinitástól a hálózatokig. *Magyar Nyelvjárások 50:* 77–105.

Fehér Krisztina 2013. A 20. század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások. *Magyar Nyelvőr 137:* 129–154.

Fejes László 2002. A szóösszetétel helye a nyelvi szintek között. Előadás. *Finnugor Szeminárium,* Szeged. URL: http://nytud.hu/~fejes/pdf/szeged020104.pdf (Letöltve: 2014. október 31.)

Fejes László 2005. *Összetett szavak finnugor nyelvekben.* PhD-értekezés. Budapest. URL: http://nytud.hu/~fejes/phd/PHD.pdf (Letöltve: 2014. október 31.)

Fejes László 2010. Családfák helyett. Nyelvek tündöklése és bukása. *Nyelv és Tudomány.* URL: http://www.nyest.hu/hirek/nyelvek-tundoklese-es-bukasa (Letöltve: 2014. október 31.)

Felhősi Gabriella 2005. Nyelvek közötti váltás: korai kétnyelvűek előnyben? In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 199–221.

Fiser József 2005. Létezik-e külön statisztikai és szabályalapú tanulás az agy vizuális és auditorikus moduljaiban? In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 26–37.

Fitch, Tecumsec W.–Hauser, Marc D. 2004. Computational contrainst on syntactic processing in a nonhuman primate. *Science 303:* 377–380.

Fodor István 1969. A nyelvtudomány társadalmi szerepe és hasznossága. In: Király Péter szerk., *Nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.* Nyelvtudományi Értekezések 65. Budapest, Akadémiai Kiadó. 180–207.

Fodor István 1999. Pidzsin és kreol nyelvek. In: Fodor István főszerk., *A világ nyelvei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1191–1193.

Freund Tamás 2005. Lassú frekvenciájú agyhullámok és zajszűrés a hippocampusban. *Magyar Tudomány 166:* 7–11.

Friendly, Michael L.–Glucksberg, Sam 1970/2002. A szubkulturális szókincsek leírásáról. Többdimentiós megközelítés. In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás szerk., *A szlengkutatás 111 éve.* Szlengkutatás 4. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 219–236.

Gáldi László 1970. Etimológiánk száz éve és ma. In: Szathmári István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 99–108.

Garrett, Merrill–Bever, Thomas–Fodor, Jerry 1966. The active use of grammar in speech perception. *Perception and Psycholinguistics 1:* 30–32.

Gathercole, Susan E. 1995. Is nonword repetition a test of phonological memory or long-term knowledge? It all depends on nonwords. *Memory and Cognition 23:* 83–94.

Gathercole, Susan E.–Baddeley, Alan D. 1990. The role of phonological memory in vocabulary aquisition: a study of young children learning new names. *British Journal of Psychology 81:* 439–454.

Gergely György–Csibra Gergely 2005. A kulturális elme társadalmi konstruálása: az utánzásos tanulás mint humánpedagógiai mechanizmus. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 371–377.

Gergely György–Egyed Katalin–Király Ildikó 2007. A természetes pedagógiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle 62:* 107–125.

Gergely, György–Pléh, Csaba 1994. Lexical processing in an agglutinative language and the organization of the lexicon. *Folia Linguistica 28:* 175–204.

Gergely György–Pléh Csaba 1995. Alaktani kétértelműségek és a morfológiai feldolgozás a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle 51:* 1–27.

Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 437–480.

Gervain, Judit–Macagno, Francesco–Cogoi, Silvia–Peña, Marcela–Mehler, Jacques 2008. The neonate brain detects speech structure. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 105:* 14222–14227.

Golinkoff, Roberta M.–Hirsh-Pasek, Kathryn–Cauley, Kathleen M.–Gordon, Laura 1987. The eyes have it. Lexical and syntactic comprehension in a new paradigm. *Journal of Child Language 14:* 23–46.

Gombocz Endre 1935. *Gombocz Zoltán emlékezete. Beszédek és megemlékezések.* Kézirat. Budapest.

Gombocz Zoltán 1898a. A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr 27:* 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–343, 433–438, 481–486.

Gombocz Zoltán 1898b. A vogul nyelv idegen elemei I. Török jövevényszók a vogulban. *Nyelvtudományi Közlemények 28:* 148–184.

Gombocz Zoltán 1898c. Török jövevényszavak a mordvinban. *Nyelvtudományi Közlemények 28:* 124–126.

Gombocz Zoltán 1899a. A magyar nyelv. *Egyetemes Philologiai Közlöny 23:* 834–836.

Gombocz Zoltán 1899b. Sirály. *Magyar Nyelvőr 28:* 68–69.

Gombocz Zoltán 1900a. Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Magyar Nyelvőr 29:* 53–56.

Gombocz Zoltán 1900b. Bölcs. *Magyar Nyelvőr 29:* 353–356.

Gombocz Zoltán 1900c. Kar. *Nyelvtudományi Közlemények 30:* 488.

Gombocz Zoltán 1901a. Az igeszók átvételéről. Adalékok a nyelvkeveredéshez. *Magyar Nyelvőr 30:* 105–109.

Gombocz Zoltán 1901b. Szószármaztatások. *Nyelvtudományi Közlemények 31:* 125–127, 243–249.

Gombocz Zoltán 1902a. Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 32:* 182–215.

Gombocz Zoltán 1902b. Analógia-kísérletek. *Magyar Nyelvőr 31:* 160–162.

Gombocz Zoltán 1902c. Finn nyelvjárás-tanulmány. *Nyelvtudományi Közlemények 32:* 127–128.

Gombocz Zoltán 1902d. Pröhle Vilmos dr. A magyar nyelv és rokonai. *Egyetemes Philologiai Közlöny 26:* 341.

Gombocz Zoltán 1902–1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: Gombocz Zoltán: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–72.

Gombocz Zoltán 1903. Magyar Nyelvhasonlítás. *Egyetemes Philologiai Közlöny 27:* 417–421.

Gombocz Zoltán 1904a. Kristoffer Nyrop: Manuel phonétique du français parlé. *Egyetemes Philologiai Közlöny 28:* 160–162.

Gombocz Zoltán 1904b. Szilasi Móricz: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 34:* 458–465.

Gombocz Zoltán 1904c. Török jövevényszavaink kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr 33:* 545–549.

Gombocz Zoltán 1905a. A régi magyar ételnevek eredetéről. *Magyar Nyelv 1:* 160–168, 254–261.

Gombocz Zoltán 1905b. Az altaji nyelvek hangtörténetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 35:* 241–282.

Gombocz Zoltán 1905c. Gyerëk, gyermëk. *Nyelvtudományi Közlemények 35:* 108–109.

Gombocz Zoltán 1905d. Hölgy. *Nyelvtudományi Közlemények 35:* 109–110.

Gombocz Zoltán 1905e. K. F. Karjalainen: Zur ostjakishen Lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe. *Nyelvtudományi Közlemények 35:* 472–477.

Gombocz Zoltán 1905f. Magyar tudományos Akadémia. *Magyar Nyelv 1:* 42–44, 329–330.

Gombocz Zoltán 1905g. Paasonen Henrik: Die finnish-ugrischen s-laute. *Nyelvtudományi Közlemények 35:* 235–237.

Gombocz Zoltán 1905h. Sirály. *Magyar Nyelv 1:* 421–422.

Gombocz Zoltán 1906a. Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények 36:* 470–481.

Gombocz Zoltán 1906b. A tulipán. *Magyar Nyelv 2:* 263–266.

Gombocz Zoltán 1906c. G. R. úrnak. *Magyar Nyelv 2:* 288.

Gombocz Zoltán 1906d. Kaczagány. *Magyar Nyelv 2:* 359–361.

Gombocz, Z.[oltán] 1906e. †Josef Thúry (1861–1906.). *Anzeiger der Finnisch-ugrische Forschungen 6:* 83–85.

Gombocz, Z.[oltán] 1906f. [A Kazinczy-kódex *zir* szavához]. *Magyar Nyelvőr 35:* 95.

Gombocz Zoltán 1906/1938. A nyelvek egysége. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 5–8.

Gombocz Zoltán 1907a. Alom. *Magyar Nyelvőr 36:* 232–233.

Gombocz Zoltán 1907b. Ernst A. Meyer, Englishe lautdauer. Ernst A. Meyer, Zur vocaldauer im deutschen. *Nyelvtudomány 1:* 69–72.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1907c. Iró. *Nyelvtudományi Közlemények 37:* 334–335.

Gombocz Zoltán 1907d. Paul és Wundt a nyelv eredetéről. *Nyelvtudomány 1:* 318–320.

Gombocz Zoltán 1907e. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv 3:* 17–29, 62–72, 105–116, 153–165, 213–224, 250–263, 307–318, 357–370, 395–406.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1907f. V. J. úrnak. *Magyar Nyelv 3:* 286.

Gombocz Zoltán 1907/1938. Thúry József „Magyar-török összehasonlító szótára". In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 9–16.

Gombocz Zoltán 1908a. Ácsorog. *Magyar Nyelv 4:* 80–81.

Gombocz Zoltán 1908b. A magyar hangok időtartama. *Akadémiai Értesítő 19:* 496–499.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1908c. A magyar katonai műnyelv. *Magyar Nyelv 4:* 235.

Gombocz Zoltán 1908d. Finnugor-indogermán nyelvrokonság. *Magyar Nyelv 4:* 183–184.

Gombocz Zoltán 1908e. Magyar Tudományos Akadémia. *Magyar Nyelv 4:* 327–328.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1908f. M. I. úrnak. *Magyar Nyelv 4:* 434.

Gombocz Zoltán 1908g. Polgár. *Magyar Nyelv 4:* 364–365.

Gombocz Zoltán 1908h. Szamosközy és Miechov. *Magyar Nyelv 4:* 328–329.

Gombocz Zoltán 1908i. Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára. *Magyar Nyelv 4:* 426–427.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1908j. Sz. L. úrnak. *Magyar Nyelv 4:* 287–288.

Gombocz Zoltán 1908k. Térdepelni. *Magyar Nyelv 4:* 35–36.

Gombocz Zoltán 1909a. A magyar *a*-hangok történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 39:* 229–284.

Gombocz Zoltán 1909b. A magyar hangok idotartamarol [sic!]. *Nyelvtudomány 2:* 93–100.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1909c. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. *Magyar Nyelv 5:* 132–133.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1909d. A meg igekötőről. *Magyar Nyelv 5:* 288.

Gombocz Zoltán 1909e. Leb. *Magyar Nyelv 5:* 323–324.

Gombocz Zoltán 1909f. P. J. Rousselot: Principes de phonétique expérimentale. *Nyelvtudomány 2:* 229–230.

Gombocz Zoltán 1909g. Prinzipien der Sprachgeschichte. *Magyar Nyelv 5:* 328.

Gombocz Zoltán 1909h. Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv 5:* 25–30.

Gombocz Zoltán 1909i. Szinnyei József Magyar Nyelvhasonlítása. *Magyar Nyelv 5:* 414–417.

Gombocz Zoltán 1910a. „Aika". *Magyar Nyelv 6:* 236.

Gombocz Zoltán 1910b. A magyarság eredete. *Magyar Nyelv 6:* 236.

Gombocz Zoltán 1910c. Csiribiri. *Magyar Nyelv 6:* 29–30.

Gombocz Zoltán 1910d. Dr. Mészáros Gyula: Magna Ungaria. A baskír-magyar kérdés. *Nyelvtudományi Közlemények 40:* 347–352.

Gombocz Zoltán 1910e. Hülye. *Magyar Nyelv 6:* 267–268.

Gombocz Zoltán 1910f. Szuszma. *Magyar Nyelv 6:* 421–422.

Gombocz Zoltán 1911a. Állathivogatók és állatnevek. *Magyar Nyelv 7:* 353–357.

Gombocz Zoltán 1911b. Birka. *Magyar Nyelv 7:* 414–415.

Gombocz Zoltán 1911c. Dr. Josef Szinnyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. *Nyelvtudomány 3:* 46–51.

Gombocz Zoltán 1911d. Festschrift. Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern. *Nyelvtudományi Közlemények 41:* 369–373.

Gombocz Zoltán 1911e. Maga. *Magyar Nyelv 7:* 129–131.

Gombocz Zoltán 1911f. Poncsos. *Magyar Nyelv 7:* 415.

Gombocz Zoltán 1911g. Zlinszky Aladár, A szóképekről. *Magyar Nyelv 7:* 324–325.

Gombocz Zoltán 1911/1938. Képzettársulás és jelentésváltozás. Adalék a nyelv lélektanához. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 23–33.

Gombocz Zoltán 1912a. A magyar magánhangzók történetéből. *Magyar Nyelv 8:* 97–106.

Gombocz Zoltán 1912b. A Thomsen-ünnepről és az Emlékkönyvről. *Magyar Nyelv 8:* 131–133.

Gombocz Zoltán 1912c. Bibasz. *Magyar Nyelv 8:* 120–121.

Gombocz Zoltán 1912d. Bog és családja. *Magyar Nyelv 8:* 119–120.

Gombocz, Zoltán 1912e. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Mémories de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki, Suomalais-ugrilaisen Seura.

Gombocz Zoltán 1912/1938. Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 34–40.

Gombocz Zoltán 1913a. É. J. úrnak, Budapest. *Magyar Nyelv 9:* 144.

Gombocz Zoltán 1913b. Hangutánzás és nyelvtörténet. Felolvastatott a M. Nyelvtudományi Társaság 1913 október 21-én tartott ülésén. *Magyar Nyelv 9:* 385–391.

Gombocz Zoltán 1913c. H. K. úrnak, Sopron. *Magyar Nyelv 9:* 143.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1913d. Negédesség. *Magyar Nyelv 9:* 336.

Gombocz Zoltán 1914a. Jules Martha: La langue étrusque. *Egyetemes Philologiai Közlöny 38:* 302–305.

Gombocz Zoltán 1914b. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelv 10:* 27–28.

Gombocz Zoltán 1915a. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv 11:* 100–108.

Gombocz Zoltán 1915b. *Árpádkori török személyneveink.* Különnyomat. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1915c. Zs. J. *Magyar Nyelv 11:* 383.

Gombocz Zoltán 1916a. Adalékok a török nyelvtanhoz. Megjegyzések Németh Gyula nyelvtanára. *Nyelvtudományi Közlemények 44:* 407–427.

Gombocz Zoltán 1916b. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv 12:* 385–387.

Gombocz Zoltán 1916c. Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. *Egyetemes Philologiai Közlöny 40:* 324–326.

Gombocz Zoltán 1916d. Történetelőtti j- > gy-változás? *Magyar Nyelv 12:* 19–20.

Gombocz Zoltán 1917a. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv 13:* 238.

Gombocz Zoltán 1917b. Török jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelv 13:* 97–101, 185–189.

Gombocz Zoltán 1917–1920. Egy ismeretlen képző. *Nyelvtudományi Közlemények 45:* 1–20.

Gombocz Zoltán 1917–1920, 1923–1927. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények 45:* 129–194, *46:* 1–33, 168–193.

Gombocz Zoltán 1919. †Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Magyar Nyelv 15:* 155–156.

Gombocz Zoltán 1920a. A magyar mélyhangú į kérdéséhez. *Magyar Nyelv 16:* 2–9, 112–115.

Gombocz Zoltán 1920b. †Wundt Vilmos (1832–1920). *Magyar Nyelv 16:* 153–155.

Gombocz Zoltán 1921a. A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv 17:* 15–21.

Gombocz Zoltán 1921b. A Magyar Nyelvhasonlítás hatodik kiadása. *Magyar Nyelv 17:* 124–126.

Gombocz Zoltán 1921/1938a. Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 53–63.

Gombocz Zoltán 1921/1938b. Változás és törvény a nyelvtudományban. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 64–73.

Gombocz Zoltán 1922. Az analitikus mondatmeghatározás történetéhez. *Magyar Nyelv 18:* 119–120.

Gombocz Zoltán 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: Gombocz Zoltán: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.

Gombocz Zoltán 1923. Hermann Jacobsohn, Arier und Ugro-finnen. *Nyelvtudományi Közlemények 46:* 143–145.

Gombocz Zoltán 1924a. Az Oslu nemzetségnév eredete. *Magyar Nyelv 20:* 23–24.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1924b. B. J. úrnak. *Magyar Nyelv 20:* 148.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1924c. Cs. B. úrnak. *Magyar Nyelv 20:* 42.

Gombocz Zoltán 1924d. Ferdinand de Saussure. *Magyar Nyelv 20:* 141–143.

Gombocz Zoltán 1924e. G. J. Ramstedt: Zur frage nach der stellung des tschuwassischen. *Magyar Nyelv 20:* 173–174.

G.[ombocz] Z.[oltán] 1924f. L. Á. úrnak. *Magyar Nyelv 20:* 104.

Gombocz Zoltán 1924g. Szeder Fábián úrnak, Tab. *Magyar Nyelv 20:* 104.

Gombocz Zoltán 1925. Szily Kálmán mint nyelvész. *Magyar Nyelv 21:* 77–84.

Gombocz Zoltán 1925/1938a. A magyar illabiális *á* történetéhez. Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9-i ülésén. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 96–103.

Gombocz Zoltán 1925/1938b. Életföldrajz és a magyar őshaza. In: Gombocz Zoltán: *Összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 84–90.

Gombocz Zoltán 1925/1950. *Magyar történeti nyelvtan 3. Alaktan.* Budapest, A Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete.

Gombocz Zoltán 1926a. B. Zs. írja. *Magyar Nyelv 22:* 74.

Gombocz Zoltán 1926b. Örs és Örkény. *Magyar Nyelv 22:* 6–12.

Gombocz Zoltán 1926/1997. Jelentéstan. In: Kicsi Sándor András szerk., *Gombocz Zoltán: Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 129–194.

Gombocz Zoltán 1927a. A tővégi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv 23:* 119–127.

Gombocz Zoltán 1927b. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. Az 1927. január 25-i közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv 23:* 1–6.

Gombocz Zoltán 1927/1938. Magyar nyelvészet. In: Zsirai Miklós szerk., *Gombocz Zoltán összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 110–112.

Gombocz Zoltán 1928. Bársony. *Magyar Nyelv 24:* 344.

Gombocz Zoltán 1929a. Fonétikai kérdések. *Magyar Nyelv 25:* 331.

Gombocz Zoltán 1929b. Mi a mondattan? Az 1929. január 22-iki közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv 25:* 1–7.

Gombocz Zoltán 1929c. *Történeti magyar nyelvtan 5. Mondattan.* Budapest, Budapesti Bölcsészettanhallgatók „Árpád" Bajtársi Egyesülete.

Gombocz Zoltán 1930/1960. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. In: Ligeti Lajos szerk., *Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink.* Nyelvtudományi Értekezések 24. Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–30.

Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv 27:* 1–11.

Gombocz Zoltán 1931/1938. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. In: Zsirai Miklós szerk., *Gombocz Zoltán összegyüjtött művei 1.* Budapest, MTA. 141–145.

Gombocz Zoltán 1934. Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv 30:* 1–7.

Gombocz Zoltán–Melich János 1906. *Magyar szófejtések. Mutatvány a készülő Magyar etymologiai szótárból.* Különnyomat. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája.

Gombocz Zoltán–Melich János 1912. Mutatvány a készülő Magyar Etymologiai Szótárból. *Magyar Nyelv 8:* 241–248, 292–300.

Gomez, Rebecca L.–Gerken, LouAnn 1999. Artificial grammar learning by 1-year-olds leads to specific and abstrakt knowledge. *Cognition 70:* 109–135.

Gopnik, Alison–Meltzoff, Andrew N.–Kuhl, Patricia K. 2005. *Bölcsek a bölcsőben. Hogyan gondolkodnak a kisbabák?* Budapest, Typotex Kiadó.

Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés.* Linguistica Series A Studia et dissertationes 2. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Gósy Mária 2002. Magánhangzók változása az idő függvényében. In: Hunyadi László szerk., *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia 2002*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 7–20.

Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya.* Budapest, Osiris Kiadó.

Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika.* Budapest, Osiris Kiadó.

Gósy Mária 2006. A beszédhangok megkülönböztetésének fejlődése. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 147–159.

Gupta, Prahlad–MacWhinney, Brian–Feldman, Heidi M.–Sacco, Kelley 2003. Phonological memory and vocabulary learning in children with focal lesions. *Brain and Language 87:* 241–252.

Gyarmathi Sámuel 1799/1999. *Affinitás. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn nyelvekkel.* Bibliotheca Regulyana 3. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Gyarmathy Zsófia 2007. A fonetikai fonológiáról. *Szabad Változók 4*. URL: http://www.szv.hu/cikkek/a-fonetikai-fonologiarol (Letöltve: 2014. október 31.)

Győri Miklós 2008. A megismerő elme átfogó modelljei. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris Kiadó. 229–266.

Haader Lea 2006. A középmagyar kor. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 365–384.

Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Hajdú Péter 2001. Egy vitás paleolingvisztikai teória. *Magyar Nyelvjárások 39:* 3–12.

Hajdú Péter–Domokos Péter 1978. *Uráli nyelvrokonaink.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Hall, Robert A. 1966. *Pidgin and creole languages.* Ithaka, NY, Cornell University Press.

Harsányi István 1911. Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez és irodalmi működéséhez. *Magyar Nyelv 7:* 346–350.

Hattyár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *ë? Magyar Nyelv 105:* 453–468.

Havránek, Bohuslav 1938/1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelvművelésben. In: Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 1. A prágai iskola.* Budapest, Tankönyvkiadó. 206–211.

Havránek, Bohuslav–Mathesius, Vilém 1932/1981. A nyelvművelés általános alapelvei. In: Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 1. A prágai iskola.* Budapest, Tankönyvkiadó. 68–77.

Hegedűs Attila 2009. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. *Magyar Nyelv 105:* 468–473.

Herder, Johann G. 1772/1983. Értekezés a nyelv eredetéről. Budapest. In: Herder, Johann G.: *Értekezések, levelek.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 169–345.

Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé. Problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk., *Újabb*

tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére tanítványai és barátai. Budapest, Osiris Kiadó. 389–407.

Hermans, Daan–Bongaerts, Theo–De Bot, Kees–Schreuder, Robert 1998. Producing words in a foreign language. Can speakers prevent interference from their first language? *Bilingualism: Language and Cognition 1:* 213–230.

Honbolygó Ferenc 2007. A beszéd észlelése. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 1. Észlelés és figyelem.* Budapest, Osiris Kiadó. 352–386.

Honbolygó Ferenc 2008. Beszédészlelés, mentális lexikon, beszédmegértés, beszédprodukció. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris Kiadó. 59–115.

Honti László 1997. *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék.

Honti László 2000. Pusztay János „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)" Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 43. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995. *Nyelvtudományi Közlemények 97:* 296–330.

Honti László 2001. Hol és milyen uráli/finnugor „ősnyelvet" beszéltek távoli eleink? Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban. *Magyar Nyelvjárások 39:* 13–32.

Honti László 2010. Anyanyelvünk rokonságáról. In: Honti László főszerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 161–246.

Horger Antal 1914. *A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Kókai Lajos Kiadása.

Horváth László 2006. Az ősmagyar kor. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 315–334.

Horváth Viktória 2005. A magánhangzók nazalizációjáról. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2005. Tanulmányok a beszédprodukció és a beszédpercepció területeiről.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 51–62.

Humboldt, Wilhelm von 1812/1985. A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 7–27.

Humboldt, Wilhelm von 1822/1985a. A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 29–67.

Humboldt, Wilhelm von 1822/1985b. A történetíró feladatáról. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 117–150.

Humboldt, Wilhelm von 1830–1835/1985. Einleitung zum Kawi-Werk. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. In: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Sprache.* Stuttgart, Phillipp Reclam jun. 30–207.

Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 69–115.

Imrényi András 2009. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv 105:* 50–62.

Itkonen, Esa 2010. A családfa és/vagy a nyelvek közti kapcsolatok a modern összehasonlító nyelvtudományban: a finnugor nyelvek rekonstrukciójának néhány problémája. In: Honti László főszerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 247–253.

Jancsó Daniella 2004. A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularitás neurobiológiai megközelítése. Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In: Gervain Judit–Pléh Csaba szerk., *A láthatatlan megismerés.* Budapest, Gondolat Kiadó. 129–142.

Jancsó Elemér 1937. *Nyelv és társadalom. A nyelvszociológia feladatai és lehetőségei a magyar nyelvtudományban.* Erdélyi Tudományos Füzetek 92. Kolozsvár, Minerva.

Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rácz Endre–Szathmári István szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó. 99–120.

Juhász Levente–Pléh Csaba 2001. Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: Pléh Csaba–Lukács Ágnes szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 11–37.

Kálmán László 2005a. Analógia és nyelvtan. Előadás. *MTA Nyelvtudományi Intézet.* URL: http://www.nytud.hu/program/absz/kalman050607.html (Letöltve: 2014. október 31.)

Kálmán László 2005b. Simonyi Zsigmond a nyelvművelésről és a helyesírásról. In: Révay Valéria szerk., *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-emlékülés, 2003.* Iskolakultúra-könyvek 27. Pécs, Iskolakultúra. 20–23.

Kálmán László 2007. Holisztikus szemlélet a nyelvészetben. *Szabad Változók 4.* URL: http://www.szv.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben (Letöltve: 2014. október 31.)

Kálmán László 2008. A mögöttes és ami mögötte van. *Szabad Változók 5.* URL: http://www.szv.hu/cikkek/a-mogottes-es-ami-mogotte-van (Letöltve: 2014. október 31.)

Kálmán László–Nádasdy Ádám 2001. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.

Kálmán László–Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Kampis György 2000. A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében. *Világosság 11–12:* 32–42.

Kampis György 2004. Az elme dinamikus modelljei. In: Gervain Judit–Pléh Csaba szerk., *A láthatatlan megismerés.* Budapest, Gondolat Kiadó. 201–230.

Kampis György 2005. Bevezető tanulmány. Darwin és A fajok eredete. In: Darwin, Charles 1859/2005: *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján.* Budapest, Typotex Kiadó. vii–xl.

Karmiloff-Smith, Annette 1992. *Beyond modularity. A developmental perspective on cognitive science.* Cambridge, MA, MIT Press.

Károly Sándor 1966. A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4:* 91–104.

Károly Sándor 1969. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6:* 271–328.

Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben. In: Rácz Endre–Szathmári István szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó. 121–156.

Károly Sándor 1991. Gombocz Zoltán rendszerelmélete a jelentéstanban és a szintaxisban – ahogy ma látjuk. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 333–339.

Kas Bence 2013. A fonológia a nyelvészeti elméletekben és a beszélők mentális valóságában. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Kádár Edit szerk., *„…hogy legyen a víznek lefolyása…" Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 225–233.

Kassai Ilona 1983. A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben. Érvek a beszédhanghallás fejlesztése mellett. *Magyar Nyelvőr 107:* 467–468.

Kassai Ilona 1998. *Fonetika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kassai Ilona 1999a. Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái. In: Kassai Ilona szerk., *Szótagfogalom – szótagrealizációk.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 143–152.

Kassai Ilona 1999b. Szótaghatárok és fonológiai jólformáltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In: Kassai Ilona szerk., *Szótagfogalom – szótagrealizációk.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 131–142.

Kassai Ilona 1999c. Szótagtudat és olvasástanulás. In: Kassai Ilona szerk., *Szótagfogalom – szótagrealizációk.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 153–166.

Katz, Nancy–Baker, Erica–Macnamara, John 1974. What's in a name? A study as how children learn common and proper names. *Child Development 45:* 469–473.

Kazinczy Ferencz 1808/1916. *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről.* Régi Magyar Könyvtár 37. Budapest, Heinrich Gusztáv Kiadása.

Kazinczy Ferenc 1819/1980. Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: Szalai Anna szerk., *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták (1781–1826).* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 546–562.

Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története. Platóntól Humboldtig.* Budapest, Áron Kiadó.

Kelemen János 2006. A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv 102:* 391–400.

Kelemen József 1970. A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmári István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 77–97.

Kenesei István 2000a. A morfémától a szóig. In: Kiefer Ferenc–Gósy Mária szerk., *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete fennállásának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen elhangzott előadások válogatott és átdolgozott tanulmányai.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 75–87.

Kenesei István 2000b. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–136.

Kenesei István 2001. A szótól a szófajig. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Imre–É. Kiss Katalin szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai.* Budapest, Osiris Kiadó. 215–222.

Kenesei István 2004a. Kategóriák a szó alatt és fölött. In: Gervain Judit–Pléh Csaba szerk., *A láthatatlan megismerés.* Budapest, Gondolat Kiadó. 65–80.

Kenesei István 2004b. Szavak, morfémák, toldalékok. *Magyar Nyelvőr 128:* 441–445.

Kenesei István 2005. A nyelvelmélettől a nyelvművelésig: A nyelvészet egységéről és változatosságáról. *Magyar Nyelvőr 129:* 1–12.

Kenesei István 2006. Szófajok. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 80–109.

Kent, Roland G. 1948. Pisani V., Linguistica generale e indoeuropea. Milano, 1947. *Language 24:* 194–195.

Keresztes László 2010. A magyar nyelv eredete. In: Honti László főszerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 277–292.

Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr 119:* 293–308.

Keszler Borbála 2000a. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 67–76.

Keszler Borbála 2000b. A szóképzés. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 307–320.

Keszler Borbála 2000c. Szintagmatan. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 347–366.

Kicsi Sándor András 1997. Utószó. In: Gombocz Zoltán: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 221–238.

Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép.* Budapest, ELTE Eötvös József Collegium.

Kiefer Ferenc 1991. Gombocz jelentéstana mai szemmel. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 363–366.

Kiefer Ferenc 1993. A szó. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Szíj Enikő szerk., *Hajdú Péter 70 éves.* Linguistica Series A Studia et dissertationes 15. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 171–178.

Kiefer Ferenc 1997. Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e? In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 197–203.

Kiefer Ferenc 1999. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 185–290.

Kiefer Ferenc 2000a. A morfológia. In: In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 23–73.

Kiefer Ferenc 2000b. A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 519–567.

Kiefer Ferenc 2001. Előszó. In: Martinkó András: *A szó jelentése.* Szeged, Lazi Könyvkiadó. 5–17.

Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In: Kiefer Ferenc szerk., *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 185–204.

Kis Tamás 2003. Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben. Összefoglaló áttekintés. Előadás. A *nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása. A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadás-sorozata.* Debrecen. URL: http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm (Letöltve: 2014. október 31.)

Kiss Jenő 2005. Bevezetés. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 13–68.

Kiss Jenő 2009. Kazinczy, az akadémia és a magyar nyelv ügye. *Magyar Nyelv 105:* 257–262.

É. Kiss Katalin 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba–Győri Miklós szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó. 23–39.

É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról.* Budapest, Osiris Kiadó.

É. Kiss Katalin–Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 21–77.

Kiss Lajos 1970. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmári István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 47–59.

Kiss Lajos 1973. *Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 134. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Kiss Lajos 1995. *Melich János.* A múlt nagy tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kiss, Zoltán–Bárkányi, Zsuzsanna 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica 53:* 175–226.

Klima László 1996. Az uráli őshazaábrák történelmi-földrajzi vonatkozásai. In: Mészáros Edit szerk., *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére.* Szeged, A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. 188–195.

Koerner, Ernst F. K. 2008. Hermann Paul and general lingustic theory. *Language Sciences 30:* 102–132.

Kontra Miklós 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások 41:* 355–358.

Kontra Miklós 2006. A lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor szerk., *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.* Szeged, SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106.

M. Korchmáros Valéria 1999–2000. A morfológia oktatásának aktuális problémái. *Néprajz és Nyelvtudomány 40:* 15–19.

Korompay Klára 2006. Az ómagyar kor. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 335–364.

Kovács Ágnes Melinda–Téglás Ernő 2005. Az aszimmetria logikája. A központi feldolgozó és a nyelvváltás kapcsolata kétnyelvűeknél. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 222–234.

Kovács Gyula 2003. A perceptuális kategorizáció alapjai. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 202–216.

Kovács Gyula 2005. Arcpercepció. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 337–349.

Kövendi Dénes–Kontra György 1991. Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 424–430.

Kuhl, Patricia K. 1991. Human adults and human infants show a 'perceptual magnet effect' for the prototypes of speech categories, monkeys do not. *Perception and Psychophysics 50:* 93–107.

Künnap, Ago 1998. *Breakthrough in present-day Uralistics.* Tartu, University of Tartu.

Labov, William 1965/1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária–Szépe György szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Budapest, Gondolat Kiadó. 255–285.

Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns.* Conduct and communication 4. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press.

Labov, William 2007. Transmission and diffusion. *Language 83:* 344–387.

Láncz Irén 1982. *Szarvas Gábor.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.

Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 37–50.

Laziczius Gyula 1939. Magyar nyelvtudományt! *Magyar Nyelv 35:* 129–135.

Lengyel Klára 2000a. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 24–33.

Lengyel Klára 2000b. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 321–336.

Lengyel Klára 2000c. Az állítmány. In: Keszler Borbála szerk., *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 394–404.

Leskien, August 1876. *Declination im Slawisch-Litauischen und Germanischen.* Lipcse, Salomon Hirzel Verlag.

Liberman, Isabelle Y.–Shankweiler, Donald–Fischer, William F.–Carter Bonnie 1974. Reading and awareness of linguistic segments. *Journal of Experimental Child Psychology 18:* 201–212.

Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Lotz, John–Abramson, Arthur S.–Gerstman, Louis J.–Ingemann, Frances–Nemser, William J. 1960. The perception of English stops by speakers of English, Spanish, Hungarian and Thai: a tape-cutting experiment. *Language and Speech 3:* 71–77.

Lőrincze Lajos 1953. *Nyelv és élet.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés.* Budapest, Magvető Kiadó.

Lőrincze Lajos 1986. Avatóbeszéd Gombocz Zoltán emléktáblájánál. In: Győrffy Sándor–Hunyadi Zoltán szerk., *A soproni líceum.* Budapest, Tankönyvkiadó. 244–247.

B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 421–471.

Lukács Ágnes 2001. Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: Pléh Csaba–Lukács Ágnes szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 119–152.

Lukács Ágnes 2005. A nyelvtani tudás gyökerei. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–49.

Lukács Ágnes 2006. Nyelvelsajátítás. In: Kovács Ilona–Szamarasz Vera Zoé szerk., *Látás, nyelv, emlékezet.* Budapest, Typotex Kiadó. 95–109.

Lukács Ágnes 2008. Nyelvtani feldolgozás. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris Kiadó. 116–154.

Lukács Ágnes–Pléh Csaba 2003. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 528–560.

Lyons, John 1968. *Introduction to theoretical linguistics.* London, Cambridge University Press.

MacWhinney, Brian 2003. A nyelvfejlődés epigenezise. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 505–527.

MacWhinney, Brian J.–Leinbach, Jared–Taraban, Roman–McDonald, Janet L. 1989. Language learning: cues or rules? *Journal of Memory and Language 28:* 255–277.

Mády Katalin 2010. Beszédpercepció és pszicholingvisztika. Megjelenés alatt: Pléh Csaba szerk., *Pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest. URL: http://alpha.tmit.bme.hu/speech/docs/education/Mady_percepcio_page.pdf (Letöltve: 2014. október 31.)

Magyari Lilla 2005. A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 452–460.

Majoros Mária 1998. Az anyanyelv mint a matematikai megismerést korlátozó modell. In: Pléh Csaba–Győri Miklós szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó. 277–286.

Mampe, Birgit–Friederici, Angela D.–Christophe, Anne–Wermke, Kathleen 2009. Newborns' cry melody is shaped by their native language. *Current Biology 19:* 1–4.

Marcantonio, Angela 2002. *The Uralic language family. Facts, myths and statistics.* Publications of the Philological Society 35. Oxford–Boston, MA, Blackwell.

Marchman, Virginia A.–Bates, Elizabeth 1994. Continuity in lexical and morphological development. A test of critical mass hypothesis. *Journal of Child Language 21:* 339–366.

Marcus, Gary F.–Vijayan, S.–Bandi Rao, Shoba–Vishton, Peter M. 1999. Rule-learning by seven-month-old infants. *Science 283:* 77–80.

Martinkó András 2001. *A szó jelentése.* Szeged, Lazi Könyvkiadó.

D. Mátai Mária 2007. *A magyar szófajtörténet általános kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Elméletek, irányzatok és módszerek 1. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.* Elméletek, irányzatok és módszerek 2. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

McGurk, Harry–MacDonald, John 1976. Hearing lips and seeing voices. *Nature 264:* 746–748.

Melich János 1904a. Laikusok évada. A Nyelvtörténeti Szótár bírálatáról. *Magyar Nyelvőr 33:* 121–133.

Melich János 1904b. »Ritus explorandae veritatis«. *Magyar Nyelvőr 33:* 305–327.

Melich János 1905. *Szláv jövevényszavaink. I. kötet. 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája.* Budapest, Franklin-Társulat.

Melich János 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv 3:* 165–176.

Melich János 1908. Révai Miklós nyelvtudománya. *Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 20:* 30–42.

Melich János 1914a. *A magyar tárgyas igeragozás. Alaktani fejtegetés.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Melich János 1914b. Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv 10:* 97–107, 149–156, 193–199, 249–255.

Melich János 1940. *Latin jövevényszavaink végződésének alakulásáról.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 52. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Menyhárt Krisztina 2006. Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 44–56.

Mihajlik Péter–Fegyó Tibor–Tatai Péter 2006. Új eljárás a gépi beszédfelismerés környezetfüggő beszédhangmodelljeinek kialakítására. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 218–229.

Miller, George A.–McKean, Kathryn O. 1964. A chronometric study of some relations between sentences. *Quarterly Journal of Experimental Psychology 16:* 297–308.

Mithen, Steven 1996. *The prehistory of the mind. The cognitive origins of art, religion and science.* London, Thames–Hudson.

Molnár Cecília 2004. Szenvedő szerkezet. *Szabad Változók 1.* URL: http://www.szv.hu/kritika/szenvedo-szerkezet. (Letöltve: 2014. október 31.)

F. Molnár Gizella 1964. Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *Nyelvtudományi Közlemények 66:* 371–377.

Molnár Gyöngyvér–Csapó Benő 2003. A képességek fejlődésének logisztikus modellje. *Iskolakultúra 2003/2:* 57–69.

Morais, José–Kolinsky, Régine 1994. Percepcion and awareness in phonological processing: the case of the phoneme. *Cognition 50:* 287–297.

MSzFE. = Lakó György főszerk. 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Müller, Ralph-Axel 1996. Innateness, autonomy, universality? Neurobiological approaches to language. *Behavior and Brain Sciences 19:* 611–675.

Nádasdy Ádám–Siptár Péter 2001. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 42–180.

Nánay Bence 1996. Új divat a tudatfilozófiában: a konnekcionizmus. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *BUKSZ 8:* 262–269.

Nánay Bence 2000. *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése.* Budapest, Kávé Kiadó.

Németh Dezső 2001. A munkamemória szerepe a mondatmegértésben. In: Pléh Csaba–Lukács Ágnes szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 83–118.

Németh Dezső 2005. A nyelvi és az emlékezeti folyamatok kapcsolata. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 161–170.

Németh Dezső 2008. A nyelvi és emlékezeti folyamatok kapcsolata. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.* Budapest, Osiris Kiadó. 179–186.

Németh G. Béla 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső szerk., *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 227–261.

Németh Gyula 1972a. *Gombocz Zoltán.* A múlt nagy tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Németh, J. 1972b. J. Melich und das Etymologishe Wörterbuch der Ungarishen Sprache. *Acta Linguistica 22:* 18–22.

Németh T. Enikő 2006. Saussure és Chomsky: az „azonos" nézetek különbözősége. *Magyar Nyelv 102:* 420–430.

Nerlich, Brigitte 1989. The evolution of the concept of 'linguistic evolution' in the 19th and 20th century. *Lingua 77:* 101–112.

Nikléczy Péter 2006. A koartikuláció a magánhangzók tiszta fázisa és az átmenetek összefüggésében. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 23–31.

Nittrouer, Susan 1996. The relation between speech perception and phonemic awareness: evidence from low-SES children and children with chronic otitis media. *Journal of Speech and Hearing Research 39:* 1059–1070.

NySz. = Simonyi Zsigmond–Szarvas Gábor szerk. 1890, 1891, 1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.

NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével 1–2.* Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.

OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-Szótár.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.

Ondruš, Šimon 1991. Melich János etimológiái – mai szemmel. In: Kiss Jenő–Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 602–612.

Osthoff, Hermann 1883. *Schriftsprache und Volksmundart.* Berlin, Verlag Carl Habel.

Osthoff, Hermann–Brugmann, Karl 1878/1986. Az újgrammatikus iskola legfontosabb módszertani elvei. Előszó. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 11–20.

Pais Dezső 1915–1917. Néhány *-ei̯* végű szláv személynév a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 44:* 326–332.

Pais Dezső 1921–1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv 17:* 158–163, *18:* 26–34, 93–100.

Pais Dezső 1951. Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *Magyar Nyelv 47:* 135–154.

Papp István 1942. Mi a szó funkciója? *Magyar Nyelv 38:* 178–191, 272–276.

Papp István 1953. A szó nyelvtani jellege. *Magyar Nyelv 49:* 359–370.

Paul, Hermann 1920/1986a. A nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 27–28.

Paul, Hermann 1920/1986b. A nyelvfejlődés lényegéről általában. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 28–38.

Paul, Hermann 1920/1986c. A szójelentés változása. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 38–47.

Paul, Hermann 1920. *Prinzipien der Sprachgeschichte.* Halle, Verlag Max Niemeyer.

Pelucchi, Bruna–Hay, Jessica F.–Saffran, Jenny R. 2009a. Learning in reverse: eight-month-old infants track backward transitional probabilities. *Cognition 113:* 244–247.

Pelucchi, Bruna–Hay, Jessica F.–Saffran, Jenny R. 2009b. Statistical learning in a natural language by 8-month-old infants. *Child Development 80:* 674–685.

Peña, Marcella–Bonatti, Luca L.–Nespor, Marina–Mehler, Jacques 2002. Signal-driven computations in speech processing. *Science 298:* 604–607.

Perruchet, Pierre–Peereman, Ronald 2004. The exploitation of distributional information in syllable processing. *Journal of Neurolinguistics 17:* 97–119.

Pete István 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Magyar Nyelvőr 128:* 187–195.

Pete István 2008. Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről. *Magyar Nyelvőr 132:* 74–85.

Péter Mihály 2001. Strukturális fonológia. In: Siptár Péter szerk., *Szabálytalan fonológia.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 5. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 9–36.

Péter Mihály 2006. Szinkrónia és diakrónia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv 102:* 400–407.

Peterson, Robert R.–Savoy, Pamela 1998. Lexical selection and phonological encoding during language production: evidence for cascaded processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 24: 539–557.

Pinker, Steven 1984. *Language learnability and language development.* Cambridge MA, Harvard University Press.

Pisani, Vittore 1947. *Linguistica generale e indoeuropea: Saggi e discorsi.* Milánó, Libreria universitaria.

Pisani, Vittore 1952. Parenté linguistique. *Lingua 3:* 3–16.

Pléh Csaba 1992. *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 951–1020.

Pléh Csaba 2003. *A természet és a lélek. A naturalista megközelítés a pszichológiában.* Budapest, Osiris Kiadó.

Pléh Csaba 2006a. A gyermeknyelv. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 753–782.

Pléh Csaba 2006b. A megértés folyamatának pszicholingvisztikai elemzése. In: Kovács Ilona–Szamarasz Vera Zoé szerk., *Látás, nyelv, emlékezet.* Budapest, Typotex Kiadó. 77–93.

Pléh Csaba 2006c. Pszicholingvisztika. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 725–752.

Pléh Csaba 2009. A Nyelv [sic!] idegrendszeri képviselete: tények és új elméletek. *Modern Nyelvoktatás 15/3:* 3–18.

Pléh Csaba–Lukács Ágnes 2002. A szabályok és a kettős disszociációs elv a nyelv agyi reprezentációjában. In: Vizi E. Szilveszter–Altrichter Ferenc–Nyíri Kristóf–Pléh Csaba: *Agy és tudat.* Budapest, Books in Print Kiadó. 153–168.

Pléh Csaba–Lukács Ágnes 2003. Nyelv, evolúció és az agy. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 485–504.

Pléh Csaba–Lukács Ágnes–Kas Bence 2008. A szótár pszicholingvisztikája. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 789–852.

Podani János 2010. Evolúció, törzsfa, osztályozás. *Magyar Tudomány 171:* 1179–1192.

Polonyi Tünde Éva–Kovács Ágnes Melinda 2005. Többnyelvű elmék. In: Gervain Judit–Kovács Kristóf–Lukács Ágnes–Racsmány Mihály szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 187–198.

Pomozi Péter 2010. A nyelvcsalád születése és a „családfák". Megjegyzések egy „paradigma-vitához". *Vasi Szemle 64:* 96–113.

Pusztay János 1977. *Az „ugor–török háború" után. Fejezetek a magyar nyelvhasonlítás történetéből.* Budapest, Magvető Kiadó.

Pusztay János 1983. Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. Egyezések az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományában. In: Balázs János szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 237–344.

Pusztay János 1995. *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. Beispiel: das Uralische.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Pusztay János 2000. A „megszakított egyensúly" elmélete és az uráli alapnyelv kialakulása. In: Balázs Géza–Csoma Zsigmond–Jung Károly–Nagy Ilona–Verebélyi Kincső szerk., *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2.* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 550–556.

Pusztay János 2010. A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle 64:* 114–128.

Quine, Willard van Orman 1960. *Word and object.* Cambridge, MA, MIT Press.

Rácz Endre 1968. A szószerkezetek. In: Bencédy József–Fábián Pál–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Budapest, Tankönyvkiadó. 257–269.

Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *Magyar Nyelv 81:* 257–266.

Rácz Endre–Szemere Gyula 1970. *Mondattani elemzések.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Racsmány Mihály 2007. Az „elsődleges emlékezet" – a rövid távú emlékezés és a munkamemória elméletei. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás.* Budapest, Osiris Kiadó. 177–208.

Ragó Anett 2007. Kategorizáció és fogalmi reprezentáció. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett szerk., *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás.* Budapest, Osiris Kiadó. 272–314.

Rédei Károly 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest, Balassa Kiadó.

Riecke, Lars–Esposito, Fabrizio–Bonte, Milene–Formisano, Elia 2009. Hearing illusory sounds in noise: the timing of sensory-perceptual transformations in auditory cortex. *Neuron 64:* 550–561.

Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.

Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Rosch, Eleanor H. 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor Heider–Lloyd, Barbara B. szerk., *Cognition and categorization.* Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates. 312–322.

Rosch, Eleanor H. 2003. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Csaba–Boross Ottilia szerk., *Bevezetés a pszichológiába.* Budapest, Osiris Kiadó. 362–377.

Rosch, Eleanor H.–Mervis, Carolyn B. 1975. Family resemblances. Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychologie 7:* 573–605.

Rosch, Eleanor H.–Mervis, Carolyn B.–Gray, Wayne D.–Johnson, David M.–Boyes-Braem, Penny 1976. Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychologie 7:* 382–439.

Rot Sándor 1983. A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: Balázs János szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 181–206.

Saffran, Jenny R.–Aslin, Richard N.–Newport, Elissa L. 1996. Statistical learning by 8-month-old infants. *Science 247:* 1926–1928.

Saffran, Jenny R.–Newport, Elissa L.–Aslin, Richard N.–Tunick, Rachel A.–Barrueco, Sandra 1997. Incidental language learning: listening and learning out of the corner of your ear. *American Psychological Society 8:* 101–105.

Saffran, Jenny–Hauser, Marc–Seibel, Rebecca–Kapfhamer, Joshua–Tsao, Fritz–Cushman, Fiery 2008. Grammatical pattern learning by human infants and cotton-top tamarin monkeys. *Cognition 107:* 479–500.

Sanders, Lisa D.–Newport, Elissa L.–Neville, Helen J. 2002. Segmenting nonsense: an event-related potential index of perceived onsets in continuous speech. *Nature Neuroscience 5:* 700–703.

Sanders Lisa D.–Neville, Helen J. 2003. An ERP study of continuous speech processing. I. segmentation, semantics, and syntax in native speakers. *Cognitive Brain Research 15:* 228–240.

Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás.* Szeged, JGYF Kiadó 57–84.

Sándor Klára 1999a. A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány 160:* 1387–1392.

Sándor Klára 1999b. A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle 43:* 595–606.

Sándor Klára 2001a. A nyelv „gyenge pontjai". In: Károly László–Kincses Nagy Éva szerk., *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.* Szeged, SZTE BTK Altajisztikai Tanszék. 119–135.

Sándor Klára 2001b. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája": az emberek nyelvhasználata. *Replika 45–46:* 241–259.

Sándor Klára 2001c. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás.* Szeged, JGYTF Kiadó. 83–110.

Sándor Klára 2001d. Írás Kosztolányi nyelvszemléletéről. *Üzenet 31:* 197–205.

Sándor Klára 2001e. Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: Nyíri Kristóf szerk., *Mobil információs társadalom. Tanulmányok.* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 83–93.

Sándor Klára 2001f. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás.* Szeged, JGYTF Kiadó. 153–216.

Sándor Klára 2001g. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás.* Szeged, JGYTF Kiadó. 7–48.

Sándor Klára 2002. A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: Nyíri Kristóf szerk., *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok.* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.

Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 958–995.

Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet.* Budapest, Typotex Kiadó.

Sándor Klára–Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika 40:* 125–143.

Santelmann, Lynn M.–Jusczyk, Peter W. 1998. Sensitivity to discontinuous dependencies in language learners: evidence for limitations in processing space. *Cognition 69:* 105–134.

Saussure, Ferdinand de 1916/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Egyetemi könyvtár. A nyelvtudomány klasszikusai. Budapest, Corvina Kiadó.

Schleicher, August 1850. *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht.* Bonn, König.

Schreuder, Robert–Baayen, Harald R. 1997. How complex simplex words can be. *Journal of Memory and Language 37:* 118–139.

Schuchardt, Hugo 1912a. Geschichtlich verwandt oder elementar verwandt? *Magyar Nyelvőr 41:* 3–13.

Schuchardt, Hugo 1912b. Történeti vagy elemi rokonság? *Magyar Nyelvőr 41:* 211–214.

Schuchardt, Hugo 1917/1922. Sprachverwandtschaft. In: Leo Spitzer szerk., *Schuchardt-Brevier. Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft.* Halle an der Saale, Verlag Max Niemeyer. 142–182.

Service, Elisabet M. 1992. Phonology, working memory, and foreign-language learning. *Quarterly Journal of Experimental Psychology 45a:* 21–50.

Simai Ödön 1909–1917. Kazinczy Ferenc nyelvújítása. *Magyar Nyelv 5:* 170–172, 205–208, 264–270, 313–319, 352–356, 403–409, 448–455, *6:* 25–28, 73–76, 123–127, 219–224, 259–263, 316–320, 355–359, 451–455, *7:* 18–23, 123–129, 161–165, 298–310, 357–364, 445–451, *8:* 61–68, 109–117, 210–214, 312–319, 346–350, *9:* 25–31, 266–272, 318–325, 403–411, *10:* 167–175, 306–314, *11:* 25–29, 65–71, *12:* 395–398, *13:* 7–11.

Simai Ödön 1917. Arany népiessége és a nyelvújítás. *Magyar Nyelv 13:* 149–154.

Simonyi Zsigmond 1881. *Az analogia hatásairól főleg a szóképzésben.* Budapest.

Simonyi Zsigmond 1888. A nyelvújítás történetéhez. *Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 14:* 1–27.

Simonyi Zsigmond 1890. *Kombináló szóalkotás.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 15. Budapest, MTA.

Simonyi Zsigmond 1896. Beköszöntő. *Magyar Nyelvőr 25:* 1–3.

Simonyi Zsigmond 1903. *Helyes magyarság.* Nyelvészeti Füzetek 8. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Kiadása.

Simonyi Zsigmond 1903–1904. Elvonás. Képzők és látszólagos képzők elhagyása. *Magyar Nyelvőr 32:* 467–482, 529–551, *33:* 134–144.

Simonyi Zsigmond 1904. *Elvonás. Elemző szóalkotás.* Javított lenyomat a Magyar Nyelvőrből. Nyelvészeti Füzetek 11. Budapest, Athenaeum Kiadó.

Simonyi Zsigmond 1912. *Emlékbeszéd Szarvas Gábor rendes tag felett.* A Magyar Tudományos Akadémia Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékbeszédek 15/8. Budapest, MTA.

Sipos Mária 2005. Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban. *Nyelvtudományi Közlemények 102*: 35–63.

Sipőcz Katalin 2006. A magyar mint uráli nyelv. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–314.

Siptár Péter 1999. Hangtan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 291–387.

Siptár Péter 2006. A fonéma tündöklése és … *Magyar Nyelv 102:* 407–419.

Stemberger, Joseph P.–MacWhinney, Brian 1986. Form-oriented inflectional errors in language processing. *Cognitive Psychology 18:* 329–354.

Stemler Ágnes 2004a. Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról. *Magyar Nyelv 100:* 84–91.

Stemler Ágnes 2004b. *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága.* Nemzeti Téka. Bibliotheca Nationalis Hungariae. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó.

Szalai Enikő 1995. Az [u:], [a:] és [i] hangok koartikulációs mezőiről. In: Gósy Mária szerk., *A Beszédkutatás '95 konferencia válogatott tanulmányai.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 83–92.

Szarvas Gábor 1878. A Magyar Nyelv Szótára. Készítették Czuczor G. és Fogarasi J. *Magyar Nyelvőr 7:* 13–21, 65–74, 107–113, 153–159, 197–209, 248–256, 301–308, 360–365, 392–400, 444–455, 495–501, 547–557.

Szarvas Gábor 1889. A pótolhatatlanok. *Magyar Nyelvőr 18:* 49–61.

Szarvas Gábor 1893a. Idegen szók használata és irása. *Magyar Nyelvőr 22:* 529–535.

Szarvas Gábor 1893b. Keressétek az igazságot. *Magyar Nyelvőr 22:* 440–448, 493–498, 539–547.

Szathmáry Eörs 2002. Az emberi nyelvkészség eredete és a „nyelvi amőba". *Magyar Tudomány 163:* 42–50.

Szathmáry Eörs 2003. Kulturális folyamatok: az utolsó nagy evolúciós átmenet. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 32–48.

Szathmáry Eörs–Számadó Szabolcs 2008. Language: a social history of words. *Nature 456/6:* 40–41.

Szépe György 1961. A szó és a szókészlet általános kérdései. In: Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 123–142.

Szépe György 1999. A magyar morfematikus elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelvjárások 37:* 419–424.

Szépe György 2000. The Budapest School of Linguistics. *Eurasian Studies Yearbook 72:* 5–27.

Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter szerk., *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.* Budapest, Táton Kiadó. 345–365.

Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára.* Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Szili Katalin 2010. Kosztolányi nyelvművelői tevékenységéről. Születésének 125. évfordulója kapcsán. *Magyar Nyelvőr 134:* 165–182.

Szőllősy-Sebestyén András 1998. A nyelv és beszéd modelljeinek szembesítése. In: Pléh Csaba–Győri Miklós szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó. 101–116.

Szvetelszky Zsuzsanna 2002. *A pletyka.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Taft, Marcus–Forster, Kenneth I. 1975. Lexical storage and retrieval of prefixed words. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 14:* 630–647.

Takáts József 2002. Társasnyelvészet és irodalomtörténet-írás. *BUKSZ 14:* 366–373.

Tamás Lajos 1956. Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. In: Kniezsa István szerk., *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai (Budapest, 1954. november 11–13.).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–47, 93–99.

Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21:* 207–229.

Tauzin Tibor Miklós 2010. A társas életmód hatása a mesterséges nyelvtan tanulására embernél és állatoknál. *Magyar Pszichológiai Szemle 65:* 389–412.

Telegdi Zsigmond 1985. Utószó. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 303–370.

Telegdi Zsigmond 1986a. Hermann Paul. Bevezetés. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 21–26.

Telegdi Zsigmond 1986b. H. Osthoff és K. Brugmann. In: Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Tankönyvkiadó. 5–10.

Teleki József 1816/1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Temesi Mihály 1961a. A szójelentés. In: Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 143–192.

Temesi Mihály 1961b. A szófajok. In: Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 193–269, 281–294.

Temesi Mihály 1980. *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta.* Budapest, Gondolat Kiadó.

TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967, 1970, 1976, 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Thuma Orsolya–Pléh Csaba 2001. Kétértelműség és dekompozíció a magyar nyelvben. In: Pléh Csaba–Lukács Ágnes szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 39–53.

Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözés egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv 105:* 263–270.

Tolnai Vilmos 1929. *A magyar nyelvújítás elmélete és története.* Budapest, MTA.

Tomasello, Michael–Todd, Jody 1983. Joint attention and lexical acquisition style. *First Language 4:* 197–212.

Tompa József 1970. Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanírás. In: Szathmári István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 147–155.

Tompa József 1974. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. *Magyar Nyelv 70:* 129–144.

Tompa József 1975. *Simonyi Zsigmond.* Budapest.

Tompa József 1977. Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. *Magyar Nyelv 73:* 409–414.

Topál József 2009. Kutya és ember párhuzamok: az emberi kommunikációra való érzékenység evolúciója. *Magyar Tudomány 170:* 1395–1404.

Topál József–Gergely György–Erdőhegyi Ágnes–Miklósi Ádám–Csibra Gergely 2008. Infants' perseverative search errors are induced by pragmatic misinterpretation. *Science 321:* 1831–1834.

H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak.* Szombathely, Savaria University Press Alapítvány.

Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Szeged, JGYTF Kiadó.

Turk-Browne, Nicholas B.–Scholl, Brian J.–Chun, Marvin M.–Johnson, Marcia K. 2008. Neural evidence of statistical learning. Efficient detection of visual regularities without awareness. *Journal of Cognitive Neuroscience 21:* 1934–1945.

Vámbéry Ármin 1869. Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények 8:* 109–189.

Vámbéry Ármin 1882. *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány.* Budapest, Az MTA Könyvkiadó-hivatala.

Vámbéry Ármin 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása.* Budapest, Franklin-társulat.

H. Varga Márta 2001. A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése. *Magyar Nyelvőr 125:* 242–249.

Velcsov Mártonné 1968a. Alaktan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Budapest. 87–204.

Velcsov Mártonné 1968b. A szófajok. In: Bencédy József–Fábián Pál–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Budapest. 9–83.

Vigotszkij, Lev Sz. 1956/2000. *Gondolkodás és beszéd.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vigotszkij, Lev Sz. 1971. A gyermekkori észlelés és fejlődése. In: Vigotszkij, Lev Sz.: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 279–306.

C. Vladár Zsuzsa 2001. Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv 97:* 184–192.

Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika.* Budapest, Osiris Kiadó.

Warren, Richard M. 1970. Perceptual restoration of missing speech sounds. *Science 167:* 392–393.

Weinreich, Uriel 1958. On the compatibility of genetic relationship and convergent development. *Word 14:* 374–379.

Weinreich, Uriel–Labov, William–Herzog, Marvin 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: Lehmann, W.–Malkiel, Y. szerk., *Direction for historical linguistics.* Austin, TX, University of Texas Press. 95–188.

White, Katherine S.–Peperkamp, Sharon–Kirk, Cecilia–Morgan, James L. 2008. Rapid acquisition of phonological alternations by infants. *Cognition 107:* 238–265.

Wiik, Kalevi 2008. *Az európai népek eredete.* Budapest, Nap Kiadó.

Winkler István 2003. Hangok szervezése és leképezése. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs szerk., *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 151–170.

Wittgenstein, Ludwig 1952/1992. *Filozófiai vizsgálódások.* Budapest, Atlantisz Kiadó.

Worden, Robert 1999. The evolution of language from social intelligence. In: Hurford, James–Studdert-Kennedy, Michael–Knight, Chris szerk., *Approches to the evolution of language. Social and cognitive basis.* Cambridge, Cambridge University Press. 148–166.

Wundt, Wilhelm 1900. *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mithus und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Erster und zweiter Theil.* Lipcse, Engelmann.

Zsilinszky Éva 2005. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.

Zsirai Miklós 1937. *Finnugor rokonságunk.* Budapest, MTA.

Mottók jegyzéke

A mottók a kései Wittgenstein „Filozófiai vizsgálódások” című munkájából (1952/1992) valók. Az alábbiakban ezek pontos helyét először az idézett paragrafus számával (ha van), majd zárójelben pedig a Wittgenstein-kötetbeli oldalszámával adom meg.

A könyv élén: – (11)
Előszó: – (12)
1. fejezet: 107. § (77)
2. fejezet: 103. § (76)
3. fejezet: 66. § (57)
4. fejezet: 83. § (67)
Utószó: 106. § (77)